

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Фалсафа факультети
“ЭТИКА ВА ЭСТЕТИКА” КАФЕДРАСИ**

**АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ
фанидан**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Муаллиф: Абдулла Шер

ТОШКЕНТ - 2013

1–мавзу. Ахлоқ фалсафаси фанининг тадқиқот доираси ва вазифалари

Оврўпада юнонча «ethos» сўзидан олинган «этика» номи билан бизга таниш бўлган ахлоқ фалсафаси бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. Бу атамани илк бор юнон файласуфи Арасту илмий муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. биринчи гуруҳга фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса санъат, хунармандчилик ва амалий фанларни киритади. шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «этика» (ta ethika) деб атаганлар.

У бизда «илми равиш», «илми ахлоқ», «ахлоқ илми», «одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. У дастлаб манзилдошлик, яшаш жойи, кейинчалик эса одат, феъл, фикрлаш тарзи сингари маъноларни англатган;.

Ахлоқ фалсафаси ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. «Ахлоқ»сўзи арабчадан олинган бўлиб, инсоннинг муомала ва рухий хусусиятлари мажмуини, феълини, табиатини англатадиган «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлоқ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида у фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл–атвори ва хатти–ҳаракатининг энг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсак, доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттароқ қисмини – хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ эгаллайди.

ОДОБ – инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида бурилиш ясайдиган даражада муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф–одатларга асосланган чиройли хатти–ҳаракатларни ўз ичига олади.

ХУЛҚ – оила, жамоа, маҳалла–қўй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти–ҳаракатларнинг мажмуи.

АХЛОҚ – жамият, замон, баъзан умумбашарий аҳамиятга эга, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти–ҳаракатлар йиғиндиси, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса.¹

Бу фикрларимизни мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. дейлик, йўлда кетаётган ёш талабага қўлида оғир юк билан таниш қарияга дуч келди. агар талаба дарҳол: «Келинг, ёрдамлашиб юборай!» деб ғўлидан юкини олса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан нафақат ўзи ва қарияда, балки атрофдагиларда ҳам яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич–ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча экан», деб қўядилар. Аксинча, талаба индамай қарияни олдидан ўтиб кетаверса, ўзини тифиз иш билан кетаётгандек ғизиллаб олдидан ўтса, қарияга нисбатан ачиниш ҳисси билан унга ёрдам беролмаган талабга нисбатан қалбимизда ёқимсиз ҳиссиёт пайдо бўлиш мумкин. Лекин,

айни пайтда, талабанинг қарияга берган ёки бермаган ёрдами оламшумул воқеълик касб этмайди, талаба ҳам бу мажбуриятни ўз бўйнига олган эмас. Ёки иккаловида, шу жумладан атрофдаги гувоҳларнинг ҳаётида ҳам қандайдир муҳим бўлган воқеа содир бўлмайди.

Хулққа келадиган бўлсак, қуйидаги мисолни келтиришимиз мумкин: Айтайлик янги қурилган ёш оила ҳаммага ҳавас ғқиларли даражада намунавий ҳаёт тарзини бошдан кечирмоқда. қону–қариндош, маҳалла–қўй, қўни–қўшни ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатадилар. Ҳамма нарсага улгурадилар. Ёш оиланинг асосий аъзоларидан бири – оила бошлиғи куёв маҳаллада имкон қадар бировдан ёрдамиини аямайдиган, муҳими – ўз оиласи билан тотув ва ҳамжиҳатликда яшаётган, меҳнаткаш йигит. Келин эса ораста, меҳрибон, уйдаги сир–саноатни ташқарига «дастурхон» қиладиган қаторига кирмайди. Жамиятда ҳам, оилада яқинлари ўртасида фаол ва самимий. Бундай кишиларни хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалладаги оилаларнинг намунаси сифатида қараймиз. борди–ю, аксинча бўлса, тўйига ҳеч қанча вақт ўтмай уйдан жанжаллар аримаса, оила бошлиғи ўзини ҳаёти билан, унинг рафиқаси эса ўзини ҳаёти билан овора масъулият ва муҳаббатдан бебаҳра одамлар бўлса, қўни–қўшнилар билан қўпол муомала қилса, тўй–маъракаларда жанжал кўтарса, бир–бирини ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқчилигидан оиласи, теварак–атрофдаги баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти–ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор–бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Бироқ бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги керак; фуқаролар орасида одоблилиқ ва хушхулқчилиқнинг кенг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бутунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданига юксалиб кетмаса–да, аста–секинлик билан, мунтазам равишда яхшиланиб, раванқ топиб боради.

Ахлоқ эса, кенг қамровли масала сифатида ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят ҳокими ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, фуқароларнинг ижтимоий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий эҳтиёжларини бутунисича қондиришга, уларни давлатга, раҳбариятга бўлган муносабатларини яхшилаш йўлида жонбозлик кўрсатиб, инсонпарварлик, миллатпарварлик, эрқпарварлик бобида ўзи намуна бўла олса – ундай ҳокимни биз ахлоқли инсон деймиз. Зеро у нафақат жамиятни янада тараққий топишига хизмат қилади, балки ёшлар учун идеал сифатида ҳам намоён бўлади. Бу эса миллат ва давлат келажagini таъминлашда зўр мурват вазифасини ўтайди.

Агар бунинг акси бўлиб чиқса, ўз мансабини суистеъмол қилган ҳоким ўз нафси йўлида ижтимоий, миллий кадриятларни ҳам парчалаб кетса, табиийки бу жамиятни раванқига путур етказади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ

инсонларни ўлимга маҳкум этган Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот сингари шахслар ахлоқсизлиги орасида фарқ бор: агар ҳокимнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожеаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблилиқ – хушхулқилиқка, хушхулқилиқ–юксак ахлоқийлиқка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизлиқдан–бадхулқилиқка, бадхулқилиқдан–ахлоқсизлиқка ўтиши мумкин. Бу эса авваламбор инсоннинг қай даражада ўзини устида ишлашга, ўз–ўзини англаш тамойилига амал қилиши билан боғлиқ.

Ана шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини, яъни мазкур фанимизнинг тадқиқот объекти бўлган умумий тушунча сифатида ахлоқни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқ – барча одамлар учун бирдек тааллуқли ҳисобланган, ижтимоий талаблар ҳамда эҳтиёжларнинг муносабатлар шаклидаги кўринишидан иборат бўлган, инсонга берилган ихтиёр эркинлигининг хатти–ҳаракатлар жараёнида ички ирода кучи томонидан оқилона чекланишини тақозо этувчи маънавий ҳодиса.

Ахлоқ фалсафаси қадимда физика ва метафизика ва мантиқ билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арасту дан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброқ талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий–баёний, фалсафий–назарий ва мезоний–меъёрий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар. Зеро, соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган Донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал–мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун–қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг ана шундай омухталигидадир. Бундан ташқари ахлоқ фалсафаси бошқа кўпгина фанлар билан узвий алоқадордир. Зеро ҳеч қайси фанни ахлоқсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса, унинг эстетика билан алоқаси қадимий ва ўзига хос.

Ахлоқ фалсафаси ва эстетика. Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти–ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийлиқка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни

муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Айни пайтда, бу икки фанда баъзан бир тушунчанинг икки хил кўринишини учратиш мумкин. Чунончи, эстетикасидаги улуғворлик тушунчаси, ахлоқшуносликда қаҳрамонлик тарзида тавсифланади. Шунингдек, эстетикада илдизи ахлоқшуносликка бориб тақаладиган инсон ахлоқийлиги даражаси билан боғлиқ хулқий гўзаллик деган тушунча ҳам мавжуд. Демак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айни пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқ фалсафаси ва диншунослик. Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо – ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф–одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун–қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, Ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони карим, ҳадиси шариф, ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Тасаввуф таълими Оғани эса росмана Исломий ахлоқ фалсафаси дейиш мумкин. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндашади.

Ахлоқ фалсафаси ва ҳуқуқшунослик. Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф–одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқ фалсафаси ва педагогика. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд–насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим–тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Ахлоқ фалсафаси ва руҳшунослик. Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуктаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик эса руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқ фалсафаси ва социология. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқ фалсафаси ва сиёсатшунослик. Сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг ахлоқий маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Ахлоқ фалсафаси ва экология. Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат Марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX ва XXi асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди.

XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу-ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки ахлоқшуносликда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Ахлоқ фалсафаси ва ғоялар фалсафаси. Гарчанд ўқув фани сифатида ғоялар фалсафаси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавият тарихимизга бориб тақалади. Зеро, ҳар бир миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, ахлоқшунослик тарихини миллий ғоя,

мафкура тушунчаларисиз ва тарихий даврларнинг ахлоқий–фалсафий тадқиқини уларнинг таҳлилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий ғояни сингдириш воситаси сифатида ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий ғоя эзгуликка муҳаббат, миллий қадриятларга ҳурмат–эътибор, ватанпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёилик тамойилларини сиёсий англаш иштирокида талқин этилган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса, ахлоқшунослик уларни ахлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди. Хуллас, ахлоқшунослик билан ғоялар фалсафаси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, эт билан тирнок даражасидаги яқинлик мавжуд.

Жамиятимиздаги ҳозирги янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

Янгича ёндашувлардан бири–ахлоқшуносликда миллий ғоя ва мустақиллик мафкурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанавий ахлоқий қадриятлар билан йўғрилган янгича мафкурамизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим. Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура ахлоқийликни уйғунлаштирган маънавий ҳодисаларга айланмоғи керак. Чунки мафкура бир ёқлама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма–ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъват этувчи бОтиний кучдир. Президент Ислом Каримов буни теран мантиқийлик билан шундай ифодалайди: «у (миллий мафкура–а.ш.) Инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъматлар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл–заковат, иймон–этиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир»¹.

Зеро, миллий ғоя билан умумбашарий қадриятлар мувозанатини барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафкураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ҳодиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис президент Ислом Каримов: «халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона ватан бахт–саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу

¹ Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.

муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир», – деганида мутлақо ҳақдир.²

Маълумки, ўтиш даври барча даврлар ва барча давлатларда моддий, балки маънавий–руҳий қийинчиликлар билан ўтиб келган. Табиийки, бу вазиятдан фойдаланган ўнлаб турли–туман ҳаракатлар, оқимлар, партиялар вужудга келади, уларнинг аксарияти берилган эркинликдан сиёсий фирибгарликлар воситасида ҳокимиятни қўлга олиш учун фойдаланади; турли экстремистик, диний–фундаменталистик гуруҳлар пайдо бўлиб, ўз қора ниятларни, худбинона мақсадларини амалга оширишда «эркинлик», «ҳақиқат», «адолат», «тенглик», «мусулмончилик» шиори остида ҳаракат қиладилар. Бу – бир томондан. Иккинчи томондан эса, юлғичлик, фирибгарлик, каззоблик, порахўрлик каби жамият бузғунчилари ҳам пайдо бўлиб туради. Ана шундай ижтимоий–сиёсий муҳитда давлатнинг ташвиқот–тарғибот ташкилотлари ва адлия–ҳуқуқ идоралари томонидан олиб бориладиган ишлар кўзланган даражадаги мақсадга эриша олмайди, улар ташқи омил сифатида аҳолининг барча қатламларини қамраб ололмайди, давр улар билан ёнма–ён ички омил мавжуд бўлишини ҳам тақазо қилади.

Бу ички омил маънавият, биринчи навбатда, унинг ўзаги бўлмиш ахлоқ. Одамлар қалби ва онгини эгаллашда ахлоққа тенг келадиган омил йўқ. Шу сабабдан ҳам республикамиз раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ахлоқий тарбияга катта аҳамият бериб келади. Зеро ахлоқнинг юксак аҳамиятини англаб етган жамиятгина ўз бугуни ва келажаги йўлини тўғри белгилай олади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик бизга фақат сиёсий эркинлигига эмас, балки иқтисодий эркинликни ҳам беради. АвВаллари ишлаб чиқариш, тижорат, корхоналарининг чет эллар билан алоқалари тўлалигича давлат тасарруфида эди, эндиликда уларнинг асосий қисми хусусий мулкдорлар қўлига ўта бошлади; давлат мулки билан хусусий мулк конституцион тенгликка эга бўлди, мулкдорлар табақаси вужудга келди. Натижада қўп укладли иқтисодиётни қонун билан бошқаришга ҳатто ўша қабул қилинган қонунларнинг ишлаб кетишига ҳам ахлоқнинг ёрдамисиз эришиш мумкин эмаслиги аён бўлиб қолади: иқтисодиётдаги ҳалолликнинг, ошкораликнинг таъминланиши учун қонунни муҳофаза қилувчи ҳуқуқ–тартибот органларидан тартиб, то ҳар бир хусусий концерн, фирма, тадбиркоргача ахлоқий қонун–қоидаларга амал қилмоғи лозим. Демак, ахлоқшунослик иқтисодиётнинг ахлоқий жиҳатларини (тадбиркорлик одоби, тижорат одоби, муомала одоби в.х.) ишлаб чиқишдек вазифани амалга ошириши керак. Ҳозиргача бу борада муайян ишлар қилинди, лекин ҳали уларни етарли деб бўлмайди.

Бундан ташқари ахлоқшуносликнинг соф «ички» вазифалари ҳам мавжудки, улар ҳақида тўхталиб ўтмаслик мумкин эмас. Энг аввало миллий–минтақавий ахлоқий тафаккурнинг тизимли, илмий холислик билан йўғирилган тарихини яратиш ва шўролар тузуми таъқиқлаган ёки унитилган

² Ўша манба, 7-б.

ахлоқий қадриятларни тиклаш муҳим. Айни пайтда ахлоқ назариясининг долзарб масалаларини ҳал этиш, чунончи, ахлоқий тушунчаларни таснифлаштириш, туркумлаштириш, ахлоқий маданиятнинг назарий жиҳатларини ишлаб чиқиш, касбий одобнинг замонавий назарий асосларини яратиш каби мураккаб вазифалар ҳам ечимини кутмоқда.

Ахлоқшунослик олдида қатор глобал муаммоларни ҳам қилишидек ўта муҳим вазифалар ҳам бор. XX ва XXI асрда эришилган фан–техника ютуқлари ҳозирги пайтда инсон ва у яшаётган сайёранинг келажагига таҳдид солмоқда. Атом, водород, нейтрон бомбалари, баллистик ракеталар, энг янги техникавий кўрсаткичларга эга қирувчи, бомбардимон ҳарбий учоқлар, сув ости ва сув усти кемалари, энг янги русмдаги танклар ҳамда турли–туман қуруллар ҳаммаси инсонни йўқ қилишга қаратилган. Булар бир ёки бир неча мамлакат учун эмас, балки глобал, умумсайёравий фалокат ҳисобланади. Уларнинг олдини олишни фақат бир йўл билан–биз яшаётган техникавий муҳитда (ноосферада) ахлоқий муҳитни (этосферани) барқор этиш орқали ҳил қилиш мумкин.

Таянч тушунчалар

Ахлоқшунослик, Этика, Ахлоқ, Хулқ, Одоб, Фалсафа, Миллий ғоя, Ноосфера, Этосфера, Биосфера.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2005.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. //Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1996, 36–84 б.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., ««Янги аср авлоди»», 2001.
4. Ибн Сино. Баҳманёр ал–Озарбойжоний билан мунозара. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 3 – 4–сонлар.
5. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
6. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., «ЎАЖБНТ» – ««Янги аср авлоди»», 2003, 3–20 б.
7. Шер А. Хулқ. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» нашриёти, 2005.
8. Шер А. Этика. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 10–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» нашриёти, 2005.
9. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 186–189; 223–224.

2 мавзу. Ахлоқнинг келиб чиқиши, ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов

1. *Ахлоқнинг келиб чиқиши*
2. *Ихтиёр эркинлиги*
3. *Ахлоқий танлов*

Инсон пайдо бўлибдики, у билан бирга ахлоқ вужудга келиб, равнак топиб келмоқда. Аввало, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир–бирига қарама–қарши икки қараш мавжуд. Бири – диний, иккинчиси – даҳрийча қараш. Диний–эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатнинг бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиётшуноси чарлз дарвин (1809–1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан–тўғри одам маймундан тарқалган жонзот, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, дарвин даҳрий бўлмаган, ҳамма қатори насронийлик қонун–қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи кембриж университети қошидаги исо коллежини тугатган. Дарвин таржимаи ҳоли асосида роман ёзган инглиз ёзувчиси ирвинг стоун унинг Худони инкор этмаганини бир неча ўринда таъкидлайди. Мана шулардан бири: «менинг назариям Худонинг борлигини инкор этмайди. Табиат унинг қонунларига бўйсунди холос».³ Маркс ўзининг даҳрийча қарашларини исботлаш учун ундан материал сўраб хат ёзганида, дарвин унга рад жавобини беради.⁴ шунга қарамай Марксчилар, дарвиннинг моҳиятини тушунмаганлари ҳолда, унинг номини байроқ қилиб, таълимОтини ўз фойдаларига сохталаштиришга тинимсиз ҳаракат қилдилар. Даҳрийча қарашни дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин–яқингача «социалистик лагерь» ҳудудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Тўғри, бу ўринда дарвиннинг эволюция назарияси ва Худонинг оламни олти кунда яратгани ҳақидаги диний ақида бир–бири билан қандай сиғишади, деган савол туғилади. Гап шундаки, макон ва замонда рўй берган, миллиардлаб йил давом этган эволюция: наботот – ҳайвонот – одамзод доираси макон ва замондан ташқаридаги фазовий, илоҳий вақт нуқтаи назаридан жуда қисқа муддатда воқе бўлиши мумкин. Худонинг олти куни ўз

³ Стоун И. Происхождение. Роман – биография Чарлза Дарвина. М., Политиздат. 1983. С. 273.

⁴ Қаранг: Аъзамов А. Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши. «Тафаккур» журналі, 1999, 4-сон, 32-б.

ичига макон ва замонни сиғдирган мутлақ вақтга, эволюция назариясига асос қилиб олинган миллиардлаб йиллар эса – макон ва замон ичидаги нисбий, инсоний вақтга тааллуқлидир.

Умуман олганда, инсониятнинг интеллектуал тарихида, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам ана шу кўпчилик томонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз президенти Ислам Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз:

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».⁵

XX аср буюк олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотдан келтириб чиқаришнинг ножоизлиги ҳақида гапириб, инсон трансцендентал боғлиқликка эга, унинг имкониятларини, эркини ҳеч бир жонзотники билан қиёслаб бўлмайди, инсон ҳатто имкониятлари нақадар чексиз эканини ўзи ҳам билмайди, деб уни улуғлаганида, бизнингча, тамомила ҳақ эди. Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Куръони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (эй Муҳаммад), парвардигорингиз фаришталарга: «Мен ерда (одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: «У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўқадиган кимсани (халифа) қиласанми? Холбуки, биз ҳамду сано айтиш билан сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «агар халифаликка биз ҳақдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: эй пок парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». 33. (Аллоҳ): «Эй одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «сизларга, мен еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (эй Муҳаммад), биз фаришталарга одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди».

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам – Худонинг ердаги халифаси.

Шу ўринда «халифа» сўзининг амалий маъноси ҳақида тўхталмоқ ўринли. Уни оддий ҳаётий мисол билан тушунтирадиган бўлсак, косибликка, хунармандчиликка мурожаат қилиш мақбул. Маълумки, қадимда косиб ёки

⁵ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

хунарманд устанинг одатда бир неча шогирди бўлган. Улар орасидаги энг ақлли, тадбиркори, устанинг муҳаббатини қозонгани уста томонидан халифа этиб тайинланган. Халифага уста ўзининг бир қанча ваколатларини, жумладан, бирор ёққа сафарга кетса, шу муддат мобайнида бошқа шогирдларни бошқариб, раҳбарлик қилиб туришни топширади. Шундай қилиб, уста қайтиб келгунга қадар халифа унинг иродасини амалга ошириш билан машғул бўлади. Одам ҳам Аллоҳга нисбатан ана шундай халифадир: то у қиёматга қадар, яъни тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум – улар фақат Аллоҳнинг буйруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган – у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас, фақат яратганга хос.

Шундай қилиб, ахлоқ – олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир. Ана шу илоҳий асосни асраб–авайлаб, тараққий топтириш ҳар бир инсоннинг асосий вазифаси, бурчи. Шу боис ўз–ўзини ва, иложи бўлса, ўзгаларни ахлоқий тарбиялаш барча муқаддас китобларда савоб саналади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсон айнан ҳозирги пайтдаги кўринишда яратилган деган гап ҳақиқатдан йироқ. У моҳиятан ҳар томонлама мукамалликка, комилликка қараб борувчи, тараққиётининг моҳияти тадрижийлик билан белгиланадиган жонзотдир, унинг жисмоний, ақлий ва ахлоқий тараққиёти ўзаро боғлиқликда ривожланади: вақт мобайнида инсоннинг ҳам кўриниши, ҳам тафаккури, ҳам ахлоқий хатти–ҳаракати ўзгариб боради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, одамзотнинг хунукликдан чиройлиликка нодонликдан оқилликка, кўполликдан нозикликка йўналганлиги табиий ҳол. Демак, унинг ахлоқий хатти–ҳаракатлари тадрижий тарзда нозиклашиб борган. Бироқ, бундай нозиклашув шаклан кўполроқ бўлган соддаликдан чекиниб, бОтиний кўполликни зоҳирий назокат билан ёпишга, ниқоблашга ҳам олиб келган. Натижада инсоният тарихи қанчалик кўп даврни ўз ичига олса, ахлоқнинг хилма–хил кўринишлари шунча кўпайиб борган. Лекин уларнинг ҳаммаси, замонавий ахлоқ назариясига кўра, икки катта гуруҳ остида воқе бўлади, яъни ахлоқий хатти–ҳаракатлар асос – эътибори билан икки турга бўлинади. Улардан бири–обрўпарвар (авторитар) ахлоқ, иккинчиси – инсонпарвар (ҳуманитар) ахлоқ. Энди қисқача уларнинг моҳияти ва сифатлари билан танишиб чиқамиз.

«Обрўпарварлик ахлоқига кўра, – деб ёзади Эрих Фромм, – бир одам – обрў эгаси инсон учун нима яхшилигини белгилаб беради, ўзни тутиш қонун–қоидалари ва меъёрларини ҳам ўйлаб топади, ўрнатади. Инсонпарварлик ахлоқи эса бу қонун–қоидалар ва меъёрларни ўзи яратиши,

ўзи бошқариши ҳамда уларга ўзи амал қилиши билан фарқланади»⁶

Фромм обрўпарварлик ахлоқинининг икки асосини кўрсатиб ўтади: биринчиси – рационал обрўпарварлик, унга кўра, рационал обрў эгаси ўзига юкланган вазифани омилкорлик воситасида бажариб, мазкур вазифани юклаганлар томонидан хурматга сазовор бўлади. Бироқ рационал обрўпарварлик вақтинчалик ҳадиса, у обрў эгаси фаолиятининг самарадорлиги билан боғлиқ. Иккинчиси – нораціонал обрўпарварлик, у бир томондан ҳукмронликка, иккинчи томондан, кўрқувга асосланади ва узок муддат давом этади: муайян тарихий даврни ўз ичига олади. Нораціонал обрўпарварлик танқидни на фақат тан олмайди, балки тақиқлайди. Рационал обрўпарварлик обрў эгаси тамонидан субъектга нисбатан ахлоқий тенгликни тақазо этса, нораціонал обрўпарварлик айнан тенгсизлик асосига қурилади. Бунда обрў эгасига «гап қайтармаслик», «қулоқ солиш» – фазилят, «қулоқ сомаслик» – иллат ҳисобланади. Одатда, обрўпарварлик ахлоқи деганда, кўпроқ нораціонал обрў эгаси ўрнатган қонун–қоидалар, меъёрлар назарда тутилади.

Шундай қилиб, инсонпарварлик ахлоқи субъектнинг ўз инсонийлик табиатини, барча фазилятларни, очик–ойдин намоён этишини таъминлайди. Обрўпарварлик ахлоқида эса, аксинча, субъектга, обрў эгасига бўйсуниб, қулоқ қокмаслик, ўз индивидуаллигини йўқотиш ҳадислари рўй беради. Лекин, фожеа шундаки, буни инсоннинг ўзи англамайди: атроф–муҳитдаги обрў эгасининг улуғлиги, билимдонлиги қаҳрамонлиги, муруватлилиги, халққа оталарча ғамхўрлиги ва зарурий қаттиқ–қўллиги ҳақида тўқилган мифлар, унинг шахсига сиғиниб бунга йўл бермайди. Бундай одамлар жамиятда асосий кўпчилиқни, обрўпарварликнинг моҳиятини тушуниб етган, оммага қўшилмаган, ўз индивидуаллиги ва ички эркинлигини сақлаб қолган шахслар эса жуда камчилиқни ташкил этади. Натижада жамиятнинг асосий кўпчилиги эзгулик деб ҳисоблаган нарсасида ёвузлик бўлиб чиқади, халқ оммаси англамасдан ёвузликка хизмат қилганини кейин, обрў эгаси шахсига сиғиниб фаш этилганидан сўнггина тушуниб етади. Чунончи, ҳитлерга эргашганлар ўша пайтлар олмонияда кўпчилиқни ташкил этарди, улар ўзларининг йўли тўғри эканига қаттиқ ишонган эдилар: «фюрер адашмайди!» ҳозир эса ҳитлер ким–у, унинг тутган йўли қандай эканини ҳамма яхши билади, олмония аҳолисининг асосий кўпчилиги фашизмга, унинг обрўпарварлик ахлоқига қарши. Бизнинг мамлакатимиз ҳам собиқ шўролар иттифоқи таркибида ленин, сталин ва коммунистик партия ўрнатган обрўпарварлик ахлоқини бошидан кечирди, мустақиллик туфайлигина халқимиз инсонпарварлик ахлоқи меъёрлари билан ҳаёт кечириш йўлига кирди. Жаҳон афкор эммаси, эркин, демократик жамиятларининг ҳаммаси ана шу ахлоқий йўлдан бормоқда. Айнан шундай ахлоқ жамият ва шахснинг эркинлигидан, индивиднинг ихтиёр эркинлигидан келиб чиқади. Шу сабабли ихтиёр эркинлиги ахлоқшунослиқнинг энг муҳим, энг долзарб муаммаси сифатида алоҳида эътиборга молик, унга тўхталиб ўтмаслиқнинг иложи йўқ.

⁶ Фромм Э. Человек для себя. Минск, Хорвест, 2004. С. 18.

Ихтиёр эркинлиги тўғрисида фикр юритишдан олдин эркинликнинг ўзи ҳақида мулоҳаза қилиб кўриш лозим бўлади. Чунки «эркинлик» атамаси бир томондан, содда, аниқ ҳаммага тушунарли сўз, иккинчи томондан эса ўта мураккаб, туманли, ўзгариб турувчи тушунча; у ҳаммани, айниқса ёшларни оҳанг рабодек ўзига тортади. «аслида эса тарихда эркинлик номи остида кўп улуг ишлар амалга оширилган, лекин айнан шу ном билан қанчадан–қанчадан гуноҳлар қилинган. Ҳар бир кишининг ҳаёлига юраги дукиллаб уриб кетадиган шу ном билан қанчадан–қанча жиноятчи нодонликлар, эхтирос алдовчи сўқирликлар ўзини беади ва беэмоқда»⁷. Айнан шунинг учун ҳам у ҳеч қачон мутлақлик касб этолмайди, уни доим замон, макон, инсон ва нарсалар эркинлиги – бошқа эркинликлар чеклаб туради; инсон бутунлай эркинликка эришолмайди, фақат нимадандир, қайсидир бир нарсадангина эркин, озод бўлиши мумкин. М., спорт мусобақаларида университет шарафини ҳимоя қилиш учун бошқа шаҳарга борган талаба дарсларга қатнашиш мажбуриятидан озод қилинган, лекин у дарсларга нисбатан эркинликка эса бўлгани ҳолда, бутунлай эркин эмас, спорт мусобақаларида қатнашиш мажбуриятини олган. Шундай қилиб, бир эркинликнинг қўлга киритилиши иккинчи эркинликдан – спорт мусобақаларида қатнашмаслик эркинлигидан воз кечишига олиб келади. Демак, бир томондан эркинлик заруриятсиз, зарурият эса эркинликсиз мавжуд эмас, иккинчи томондан, шунинг учун ҳам, ҳар қандай эркинлик чекланган ҳолдагина воқе бўлади.

Энди ихтиёр эркинлиги нима, деган масалага тўхталамиз. Дастлабки муаммо атама билан боғлиқ. Фалсафий адабиётларда асосан «ирода эркинлиги» деган нотўғри ибора қўлланилади. Бунинг сабаби – рус тилидаги «воля» сўзининг мантиқан хато, «сила воли» тарзида таржима қилишида, воҳоланки «воля» – «эрк», «эркинлик», «сила воли» – ирода («ирода кучи» эмас) маъноларини англатади. «бизда «ирода фалсафасининг» отаси деб ном олган Артур шопэнхауэрнинг мазкур фалсафани асослаб берган тўрт жилдлик фундаментал асарида гап ирода ҳақида эмас, балки ихтиёр ҳақида боради. Асар олмончадаги аслиятда «die welt als wille und vorstellung» деб аталади, ўзбекчасига бу «олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (русчасига «мир как воля и представление») деб таржима қилинади. Зеро *wille* – ихтиёр дегани, ирода эса – *willenskraft* ёки *willensstarke* (русчасига «сила воли»). Фалсафий адабиётларимиздаги атама борасидаги бундай мантиқсизлик ўйлаб ўтирмасдан русчадан «шартта ўчириб ташлаш» нинг оқибатидан бошқа нарса эмас»⁸.

Ихтиёр эркинлиги энг аввало ихтиёрнинг уч босқичда воқе бўлиши билан боғлиқ. Биринчи босқич – ичидан фақат биттасини танлаб олиш ва ҳаракатга айлантириш мумкин бўлган алоҳида хоҳиш - истакларнинг туғилишидан иборат. Иккинчи босқичда мазкур хоҳишларнинг ўзаро бир - бирини тутиб туриши, тенг ҳолатга келтириши юз беради ва бу танлов

⁷ Виндельбанд В. О свободе воли. Минск - Москва, Харвес - АСТ, 2000. С. 8.

⁸ Қаранг: Шер А. Ахлоқшунослик. Т., «Янги аср авлоди», 2003.

орақали бир қарорда тўхташ имконини яратади. Учинчи босқич танланган хоҳишнинг ўзига мос жисмоний ҳаракатга ўтиши билан белгиланади.

Эркинликка келсак, шуни айтиш керакки, муайян ихтиёрга берилган эркинлик фақат танловнинг бошланишида ва танлов жараёнидагина мавжуд бўлади. Танлов жараёни тугаши билан, яъни икки нарсадан бирини танлаганингиз заҳоти ихтиёрингиз учун берилган эркинликнинг ваколати тугайди: сиз ихтиёр қилиб бўлдингиз, бундан буёғига эркин эмассиз, энди танлаган нарсангизга мос ҳаракатни бошлашингиз керак. Демак, ихтиёр эркинлиги танланаётган икки нарса оралиғидаги фикрлаш мобайнидагина воқе бўладиган ходисадир.

Танловнинг ўзи эса икки хил хоҳиш ўртасидаги курашдан иборат. Бу курашда фақат битта хоҳиш – қайсиниси кучли бўлса, ўша ғалаба қозонади: ҳам унисининг, ҳам бунисининг барабар танланиши мумкин эмас. Рухшунослик нуктаи назаридан танлов ҳиссиётга асосланган, қандай сабаб орқали вужудга келиши аҳамиятсиз бўлган рухий омил. Ахлоқшуносликдаги танлов эса қадрият билан боғлиқ, ақлга асосланган тушунча. Биринчиси – бор нарса, иккинчиси – бўлиши керак деб ҳисобланган нарса; биринчиси – мавжуд омилни, иккинчиси – идеални, меъёрни англатади. Шундай қилиб, инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурият талаби билан оқилона, ақлга бўйсундирилган равишда, идеал ва меъёрларга мос тарзда чекланади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, ҳайвонот олами, бутун дунё учун фожиага айланиши мумкин.

Умуман, инсон ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида ихтиёр эркинлиги ва танловнинг аҳамияти беқиёс. Масалан, тарихдаги бир таъсирчан воқеани олиб кўрайлик: бозорда мутасаввиф аллома, озарбойжон, эски ўзбек (туркий), форс тилларида ўлмас асарлар яратган буюк шоир Имомиддин Насимийнинг ғазалини ёд ўқиётган бир ёш йигитни куфрда айблаб, ҳибсга оладилар. Йигит олдида икки йўлдан бирини танлаш турарди: ё пири насимийни сотиш ва тавба қилиб, банддан озод бўлиш ёки ғазални ўзимники, деб ўлимга тик бориш. Покдомон, ор–номусли йигит иккинчи йўлни танлайди. Қози унинг терисини шилишга буюради. Оломон–томошабинлар йиғилади. Шу пайт насимий келиб қолади. Воқеадан хабар топган насимий олдида ҳам энди танлов турарди – танламасликнинг иложи йўқ эди: ё ўзини ошкор қилиб, ёш йигитни жаллод қўлидан кутқариши ва унинг ўрнини эгаллаши, ёки оломон орасидан секин сирғалиб чиқиб кетиб, муридининг ўлимга маҳкум этилиши эвазига ўз жонини асраб қолиши керак. Буюк мутасаввиф шоир биринчи йўлни танлайди: ўзини жаллод қўлига тутқазиб, бегуноҳ йигитни озод этади. Қози энди Насимийнинг терисини шилишга буюради. Жаллод ишга киришади, атрофга қон сачрайди. Шунда қози одамларга, нари турунлар, бу кофирнинг томчи қони бирор ерингизга тегса, ўша ерни кесиб ташлаш керак бўлади, дейди. Қози гапини тугатар–тугатмас, тангри иродаси билан бир томчи қон сачраб унинг жимжилоғига тегаети. Оломон қозидан бармоғини кесиб ташлашини талаб қилади. Энди қози олдида танлов турарди: ё бармоғини кесишга бериб, гапининг устидан

чиқиши ёки гапидан қайтиб, шармисор бўлиши керак. Қози ахлоқан нопок, кўрқоқ ва худбин одам сифатида гапидан қайтади. Насимий эса қийноққа мардонавор чидаб чурқ этмайди, аксинча, қозининг аҳволини кўриб, истехзоли кулади ва сўнгги ғазалини ёддан айтади. Насимийнинг бу жасорати асрлардан–асрларга ўтди, не–не шоирларнинг шеърларида мадҳ этилди, ўзи эса инсоний поклик ва юксак ахлоқийликнинг ўлмас тимсоли бўлиб қолди. Бир намуна сифатида буюк туркман шоири махтумқулининг «савол–жавоб» шеърдан қуйидаги саккиз сатрни келтириш мумкин:

Махтумқули – у нимадир, емадилар – тўйдилар?

у нимадир, улуг кунга қўйдилар?

ул ким эди товонидан сўйдилар?

шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!

Дурди шоир – у дийдордир, емадилар – тўйдилар,

у намоздир – қиёматга қўйдилар,

насимийни товонидан сўйдилар,

*биздан салом бўлсин, жавобимиз шу!*⁹

Шундай қилиб, ушбу мисолда уч хил танловни, уч хил масъулиятни ва ихтиёр эркинлигидан уч хил фойдаланишни кўрдик. Демак, ҳар бир инсоннинг бу дунёда ахлоқий танлов Синовидан ўтмаслиги мумкин эмас.

Таянч тушунчалар

Дунёвийлик, Даҳрийлик, Халифа, Обрўпарварлик ахлоқи, Инсонпарварлик ахлоқи. Эркинлик, Ихтиёр эркинлиги, Ахлоқий танлов, Ахлоқнинг олтин қоидаси, Ахлоқий равақ.

АДАБИЁТЛАР

1. Қуръони карим. Т., «Чўлпон», 1992, «Бақара» сураси.
2. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
3. Каримов И. А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ — «Янги аср авлоди», 2003, 165–173.
5. Виндельбанд В. О свободе воли. Минск – Москва, «Харвест» – АСТ, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 275–276.
7. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли. // Фейербах Л. Избранное философские произведения в 2–х т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 444–464.
8. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992. С. 45–124.

⁹ *Махтумқули*. Танланган асарлар. Т. Ўзбадийнашр, 1960, 167-б.

9. Ясперс К. Философская вера// Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 419–508.

3 – мавзу. Ахлоқнинг тузилмаси, асосий хусусиятлари ва вазифалари

1. *Дастлабки ахлоқий қонун–қоидаларнинг инсоният жамиятидаги ўрни.*
2. *Ахлоқий тараққиётни даврийлаштириш масаласи.*
3. *Ахлоқ тузилмаси ва унинг уч асосий унсури.*
4. *Ахлоқнинг умуминсонийлик жиҳатлари.*
5. *Ахлоқнинг миллий–минтақавийлик хусусиятлари.*

Ахлоқ тузилмасини, одатда, уч омил–асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар – ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий ҳатти–ҳаракатлар. Баъзи мутахассислар (чунончи, машҳур рус ахлоқшуноси а.и.титаренко) ахлоқ фалсафасининг мезоний тушунчаларини (категорияларини), ахлоқий меъёрлар ва тамойилларни ахлоқ тузилмаси тарзида тақдим этадилар. Бизнинг нуқтаи назаримизда бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки мазкур тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар кўпроқ ахлоққа эмас, балки уни ўрганадиган фанга – ахлоқий ахлоқшуносликка тааллуқлидир. Умуман, шуни айтиш керакки, ахлоқшунослик фанида анча-мунча чалкашликлар мавжудки, уларнинг сабабини мазкур фаннинг бошқа фанларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгалигидан, яъни унда кўп ҳолларда илмий-назарий жиҳатларнинг амалий томонлар билан омукталлашиб кетганидан қидирмоқ лозим.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузилмасидаги мазкур уч омил–унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузилмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Энди ахлоқий англашнинг тузилмадаги етакчилик мавқеига, тўғрироғи, асосий унсур сифатидаги ўрнига келсак, уни бу тарзда талқин этиш, бизнингча, тўғри эмас. Ваҳоланки, шўролар даврида ва ҳозирдаги рус олимлари орасида, баъзи ғарбдаги замонавий ахлоқшунослик йўналишларида ана шундай қараш ҳукмрон эканини кўрамыз. Аслида эса тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор–бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узок ёки қисқа вақт мобайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда ҳулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ

бўлади, яъни биз ўз хатти–ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Баъзан эса ўша «материал» – ҳиссиётнинг ўзи ахлоқий англашни четлаб ўтиб, муносабат тарзида намоён бўлади. Бунга инсоннинг фавқулодда ҳолатлардаги хатти–ҳаракати мисол бўла олади. Дейлик, юқори тезликда кетаётган автомобил олдидан йўл ўртасига, коптокни кувиб, гўдак чиқиб қолди. Ҳайдовчи тормозни босиш баробарида, шу заҳоти машинасини кескин четга буради. Бола омон қолади, ҳайдовчи жароҳатланади, машина пачок бўлади. Бу ҳолатда ҳайдовчининг гўдакка нисбатан меҳр–шафқати, ачиниш ҳисси, инсон боласини олий қадрият сифатида ҳис қилиши муҳим рол ўйнайди. Ҳайдовчи ўз хатти–ҳаракатини «оқилона қарорга» келиши учун «етти ўлчаб, бир кесиб» амалга оширмайди – ҳамма нарса бир лаҳзада рўй беради. Бунда онг эмас, оний интуиция, ўз қавмдоши ҳаётини асрашдек табиий–биологик ҳиссиёт – инстинкт ҳал қилади, яъни мазкур ҳиссиёт том маънодаги англаш даражасига кўтарилиб улгурмасданок муносабатга айланади.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланади. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукмронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун–қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади. Тилда бу қонун–қоидалар кўкларга кўтарилгани ҳолда, дилда, ич–ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожиа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида–алоҳида мавжудлиги рўй беради. Бунини шўролар давридаги «коммунизм қурувчисининг ахлоқий кодекси» билан шу кодексни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган гуруҳларнинг, «шу кодекс асосида яшаймиз» деган одамларнинг порахўрлигида, ташмачилигида, худбинлигида, ёлғончилигида кўриш мумкин.

Шу боис мақсад ва воситалар уйғунлиги, сифат нуқтаи назаридан мослиги жамият ҳаётида, инсон ҳаётида ниҳоятда муҳимдир.

Ахлоқнинг ўзига хос хусусиятлари деганда биз унинг қатъий амрлик, меъёрийлик ва баҳолаш жиҳатларини тушунамиз. Қатъий амр ўзини тутишдаги муайян талабни, ахлоқий қонун–қоидаларни бажаришини тақозо этади. У шахс манфатларини жамият манфаатлари билан мувофиқлаштиради ва жамият манфаатлари устуворлигини таъминлайди, айти пайтда шахс эркинлигини чекламайди, фақат ўзбошимчаликка йўл қўймайди. Унга кўра, бирор инсон иккинчи инсонга восита деб қарамаслиги лозим. Қатъий амр туғма ахлоқий ҳодиса, унинг талаби сўзсиз ва ихтиёрий тарзда бажарилиши

керак; у ихтиёр эркинлиги билан заруриятнинг мутаносиблигини ифода этади.

Иккинчи хусусият – ахлоқнинг меъёрийлик жиҳати билан боғлиқ. Меъёрлар, қонун–қоидалар, панд–ўғитлар в.б. Шакллар воситасида ахлоқ бошқариш вазифасини бажаради. Улар орқали кишилар фаолияти йўлга солинади, фазилатлар асосида ижтимоий муносабатлар амалга оширилади, индивиднинг ахлоқий сифатлари жамият талабаларига мослаштирилади, ташқи даъват ички йўналмага, шахс маънавий дунёсининг бир қисмига айланади, одамзот авлодларининг ахлоқий алоқалари давом эттирилади. Ахлоқий меъёрларнинг икки тури мавжуд: ҳатти–ҳаракатнинг йўл қўйиб бўлмайдиган шакллари англатувчи тақиқлар (одам ўлдирма, ёлғон гапирма, ўғирлик қилма в.х.) Ва ўзни тутишнинг энг яхши кўринишларига даъват (халол бўл, ростгўй бўл, эзгу ишлар қил в.х.).

Ахлоқнинг ўзига хос учинчи хусусияти эса инсоннинг ўз ҳатти–ҳаракатларига муносабатини ичига оладиган ички баҳолашдан ва инсон ҳатти–ҳаракатларининг бошқа кишилар ҳамда жамият томонидан умумқабул қилинган ахлоқий меъёрлар асосида баҳолайдиган ташқи баҳолашдан ташкил топади. Шунга кўра, баҳолаш кўринишлари ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – ижобий: маъқулаш, розилик, иккинчиси – салбий: танбеҳ ва норозилик. Бу хусусиятлар фақат ахлоққа хос. Шу билан бирга унинг яна бошқа икки хусусияти борки, улар нафақат ахлоққа, балки маънавиятнинг барча соҳалари учун умумийлик табиатига эга. Уларга алоҳида тўхталиб ўтамай.

Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлғон, дейиш мумкинми? Албатта, йўқ.

Лекин, айти пайтда, ахлоқда умуминсонийлик жиҳатларидан ташқари, минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ахлоқнинг нисбатан кичикроқ қамровга эга бўлган кўринишларида – ҳуқуқий ҳатти–ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кўзга ташланади. Чунончи, мусулмон минтақасида дастурхон устида бош кийимсиз ўтириш беодоблик ҳисобланади. Бунинг одобдан ташқари гигиеник–озодалик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти бор: овқатланиш пайтида рўмолсиз аёл ёки дўпписиз эркак бошидан соч толаси, қазғоқ, чанг–гард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насронийлар минтақасида эса аксинча, дастурхон устида бош кийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик саналади. Ёки америкалик йигит ўзи креслода ўтириб, оёқларини кулдон ва ичимлик ашёлари турган столчага чалиштириб ташлаб, ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун эса столга ёки хонтахтага оёқ қўйиб ўтириш – ўта одобсизлик.

Ғарбу шарқ минтақалари одобида яна бир катта фарқ борки, бу ҳозирги пайтда ғарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, шарқда ахлоқнинг ҳуқуқдан устуворлиги масаласи. Ғарб ёшлари балоғатга етгач, ота–онага тенг ҳуқуқли фуқаролар

сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрини тўппа-тўғри, ота ё онасининг юзига тик қараб баён қилади ва буни инсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб билади. Шарқ ёшлари, масалан, япон ёки ўзбек ота-онага тик гапиришни, тўғридан-тўғри қарши чиқишни анъанавий ахлоқий қоидаларнинг оёқости қилиниши деб тушунади, падари ё волидасига кўзини ерга тикиб, мулойим, ўз фикрини товуш кўтармай айтишни, баъзан эса сукут сақлашни афзал деб билади, уларга бўйсунитишни бурч сифатида олиб қарайди. Афсуски, баъзи ғарб мамлакатларида кекса авлодни ёшлар ҳуқуқий ҳаётига, эркинлигига ғов деб билиш ҳоллари мавжуд. Бунга кейинги пайтларда англияда бир қанча ёшлар гуруҳларининг кўчада кетаётган қарияларни тутиб дўппослашлари оқибатида юзага келган ўнлаб суд жараёнлари гувоҳлик беради.

Тўғри, шарқона этикет, одобий қонун-қоидаларнинг анъанавийлик билан боғлиқ, замонавий нуқтаи назардан баъзи нуқсли томонлари бор. Лекин, шунга қарамай, уларда инсонийлик ва меҳр-оқибат туйғулари мустаҳкам илдизга эга. Ғарбда эса ҳозирги пайтда бундай фазилатларни учратиш тобора ғайритабиий ҳолатга ўхшаб қолаётир. Шу боис эндиликда ғарбнинг ҳуқуқийлик тамойилини шарқнинг ахлоқийлик тамойили билан уйғунлаштириш замонавий жамият тараққиётида муҳим рол ўйнайди.

Ахлоқнинг асосий вазифаси, энг аввало, унинг тарбиявийлигидир. Ахлоқий тарбия инсон учун, халқона қилиб айтганда, бешикдан то қабргача асқотади. Тарбия гўдакдаги ахлоқий моҳиятини юзага чиқариши учун, унда ахлоқий йўналмаларнинг, хулқ ва одатларнинг шаклланишига хизмат қилади, ахлоқий таққларининг моҳиятини бола онгига сингдиради. Катталарда эса ўз-ўзини тарбиялаш хислатини пайдо қилади ва ривожлантиради, уларни онгли ахлоқий танлов билан иш кўришга ўргатади. Ахлоқнинг тарбиявий вазифасини амалга оширишда турли хил воситалар ва омиллар иштирок этади. Жумладан панд-ўғит, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари в.х.

Инсонни қадриятларга йўналтириш ҳам ахлоқнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Чунки ахлоқ қадриятлар шахснинг камол топишида катта рол ўйнайди, инсонга эзгуликка қараб бориш ва ёвузликдан қочиш йўлини кўрсатади.

Ахлоқнинг коммуникатив вазифасини ҳам борки, у инсон муносабатларини гўзал таомилга айлантиришда муомала одоби, этикет сингари меъёрий қонун-қоидалар мажнунни ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади, моҳиятан у муомалани имкон борича инсоний, гўзал муносабат, ёқимли алоқа сифатида рўй беришига кўмаклашади, кишида юксак муомала маданиятининг шаклланишига, тилнинг ширин, имо-ишоранинг нозик, суҳбатининг ёқимли бўлишига олиб келади.

Ахлоқнинг яна бир вазифаси эса – билиш. У инсонга ахлоқий билим беради. Шу билим воситасида одам ўз ҳатти-ҳаракатини бошқаради, ҳиссиётларнинг қайси бирига устуворлик бериш керак ва қайси бирини сабр билан енгиш лозимлигини белгилайди, кундалик ҳаётда дуч келадиган

ахлоқий муаммоларни ҳал этишда кишига кўмаклашади. Бир сўз билан айтганда, ахлоқнинг бу вазифаси инсоннинг ўз ички дунёсини билиш учун калит вазифасини ўтайди, айти пайтда унга ўзгалар ҳатти–ҳаракатларини ахлоқий баҳолаш имконини ҳам беради.

Биз юқорида «ахлоқий бошқариш» деган иборани бир неча бир ишлатдик. Зеро ахлоқнинг энг миқёсли вазифаларидан бири бошқариш. Ахлоқий бошқариш ҳар бир алоҳида олинган шахс ва бутун жамиятни тўғри йўлга солиш учун хизмат қилди. У одамлардаги нафсни жиловлаш, салбий оқибатларга олиб келадиган ҳатти – ҳаракатларнинг олдини олиш, индивиднинг ўз–ўзини бошқариши, ижтимоий муносабатларни ахлоқийлаштириш, ахлоқнинг инсонпарвар меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилгани билан муҳимдир. Бунда одамларнинг ўзни тутишлари ва ўзаро муносабатларини жамият фикри ҳамда шахснинг ахлоқий ўз–ўзини баҳолаши асосида, маъқуллаш ёки танбеҳ бериш ёрдамида бошқарилади.

Ахлоқнинг инсонийлаштириш вазифаси ҳам муҳим. У одамзотни ҳайвоний хислатлардан – зулм, зўравонлик, зуғум, адолатсизлик, инсофсизлик каби қатор иллатлардан фориғ бўлиши, юксак инсоний фазилатлар билан йўғрилиб яшаши, доимо комилликка интилишига кўмаклашиш билан белгиланади.

Дастлабки ахлоқий қонун–қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилган. Илк ахлоқий қоида «ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «пичокни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил» каби мақолларда акс этган. «ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир. Зеро, хун олиш талаби кейинроқ пайдо бўлган ва инсоннинг асл моҳиятига тўғри келмайдиган қоидалардан.

Барча муқаддас китобларда инсонни зўрлик билан жонсиз қилиш мумкин эмаслиги таъкидланади. Биз кўриб ўтганимиз, бундан деярли ўттиз аср муқаддам тарқала бошлаган зардуштий динининг муқаддас китоби «Авесто»даёқ ахлоқий қонун–қоидалар ишлаб чиқилгани диққатга сазовор. Унда инсонни инсон томонидан ўлдиришгина эмас, балки ит, от каби ҳайвонларни жонсиз қилиш, дарахт ва ўсимликларни беҳуда пайҳон этиш қатъиян ман қилинади, инсон фақат эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан яшаши лозимлиги таъкидланади. Библиёда қобилни ўлдирган ҳобилдан тангри хун олмайди ва уни ўлдирмасликни талаб этади. Буддха таълимоти жонлини жонсиз қилишни энг катта гуноҳ деб билади. Инжилда «ўз қавмдошингни сев», «одам ўлдирма» деган даъватлар асосий қоидалар сифатида намоён бўлади. Қуръони каримда эса хун олишдан кўра товон олмоқ маъқуллиги айтилади ва мусулмонлар ўзаро фақат гўзал муносабатлар қилиши лозимлиги кўрсатилади. Демак, дастлабки ахлоқий қонун–қоидалар

муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз–ўзича мавҳум ва мантиқий ходисалардир. Уларнинг муайянлашуви ва яшаши макон ва замон ичидаги инсон ҳатти–ҳаракатларига боғлиқ. Масалан, номус тушунчасини олайлик. У юқорида келтирганимиз талион – хун олиш даврида ҳам бор эди ва ана шу хун олишнинг амалга оширилиши орқали маъно касб этарди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг ҳам тараққий топиб борганини кўриш мумкин. Дастлаб қабиладоши ўлдирилган жабрдийда қабила қотил қабила аъзосидан айнан ўч олиши керак эди. Масалан, агар қотил ўз рақибининг аввал ўнг қўлини чопиб, сўнг чап қулоғини кесиб, ундан кейин бошини олган бўлса, хунталаб ҳам худди шуни, айнан такрорларди. Кейинчалик мураккаб жараёнлардан кечилди: шунчаки ўлдирилса – бас. Ҳозирги даврга келиб эса хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибидан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий қамрови бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса биров ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ходисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

Таянч тушунчалар

Ахлоқ тузилмаси, ахлоқий англаш, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий ҳатти–ҳаракатлар, қатъий амр, ахлоқий бошқариш, ахлоқий билиш, ахлоқий баҳолаш, ахлоқий тарбия.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
2. Шер А. Ахлоқшунослик Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 173–178–б.
3. Золотухина – Аболина Е.В. Сущность и функции морали // Современная этика, «МарТ», М., – Ростов–на–Дону, 2003.
4. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 323–326.
5. Фромм Э. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2002.
6. Дробницкий О.Г. Проблема нравственности. М., «Наука», 1977.

4–мавзу. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча.
2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий–маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари.
3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик хусусияти.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин дастлабки ўртага ташланган энг долзарб муаммолардан бири маънавият бўлди. Ҳозир ҳам бу муаммо жамиятимизнинг диққат Марказида. Зеро, маънавиятсизликнинг ҳар қандай жамиятни таназзулга олиб бориши шак–шубҳасиздир. Шу муносабат билан маънавият ўзи нима–ю, у қандай келиб чиққан, деган масалага тўхталиб ўтмоқ ўринли. Бу масала эса бизни яна одамнинг пайдо бўлиши муаммосига мурожаат этишимизни тақозо қилади.

Тангри инсоннинг жисмини лойдан – моддий материалдан яратгач, унга жон, рух ато этди. Энди инсон рух ва вужуднинг яхлитлиги сифатида фақат руҳдангина иборат фаришталардан улуғроқ мақомга эга бўлди. Рухнинг вазифаси – вужудни бошқариш. Демак, одамда моддийликдан кўра руҳийлик–маънавийлик мантқан бирламчи. Бунинг сезгиларининг «моддийлик» ва «маънавийлик» нисбатида кўриш мумкин. Инсондаги беш сезгидан фақат иккитаси – бирор моддий нарсага тегиш ва бирор нарсанинг таъмини билиш орқали ҳис этишгина бевосита «моддий сезиш»га тааллуқли. Қолган уч сезги – кўриш, эшитиш, ҳид билиш эса муайян моддий нарсага тегмаган ҳолда, «маънавий сезиш» орқали у ҳақда тасаввурга эга бўлади. Бунинг устига аввалги икки сезгининг бири инсон жисмоний кучини қўллашда – қуриш, бузиш, жисмоний бошқаришда, иккинчиси инсон вужуди учун керак бўлган моддаларни овқат сифатида қабул қилишда зарур. Қолган уч сезги эса инсонга гўзалликни кўриш, уни хунукликдан фарқлашда, ёқимли товушдан ёқимсиз товушни, хушбўй ҳиддан бадбўйликни ажратишда асқатади. Ҳар иккала тоифадаги сезгилар орқали ҳам инсон роҳатланади. Жисмоний меҳнатдан олинadиган роҳат ва гастрологик лаззат – бир томондан; гўзалликдан, ёқимли товушдан, хушбўйликдан олинadиган лаззат – иккинчи томондан. Ҳар иккала тоифа сезгилар «хизмат»ини фикр тарозусига солиб кўрадиган бўлсак, бунинг устига «олтинчи сезги» – ақлнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, «маънавий сезгилар» тош босиб кетади. Зеро, бу «қорин тўйдирмайдиган» сезгилар инсоннинг олий мавжудот эканини англатувчи белгилардир. Тўғри, инсон қорин тўйдириши керак, лекин у қорин тўйдириш учун яшамайди, балки яшаш учун қорин тўйдиради. Инсоний ҳаётнинг ҳайвоний ҳаётдан фарқи ҳам шунда.

«Қорин фалсафаси»га асосланган, инсонни фақат қорни тўқ, бир хилда фикрловчи коммунистик жамоа аъзоси қилиб тарбиялашга уринган шўролар тузуми материализмни – моддиятчиликни илоҳийлаштириш баробарида маънавиятга етарли эътибор бермади, уни иккинчи даражали унсур деб ҳисоблади. Бизнинг ҳозирги эркин жамиятимиз эса, моддиятчиликнинг

аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, маънавиятчилик йўналишини устувор санаб, инсонни энг аввало, маънавиятли шахс, ўз фикрига, ўз сўзига, ўз эркига эга маънавий индивид, қолаверса, фуқаролик жамиятининг аъзоси эканини эътироф этади. Нафақат эътироф этади, балки ана шу йўналишда жуда катта ишларни амалга оширишни асосий вазифаси деб билади. Бу республикамиз президенти Ислом Каримовнинг машҳур нутқларидан бирида қисқа ва лўнда қилиб шундай ифодаланган:

«Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч–қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт–саодат бўлмайди. Нафақат кўҳна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини беради.

Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатнинг ютуқлари ҳар бир оилага етиб бориши учун, оиланинг моддий таъминланганлигидан қатъи назар, қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир».¹⁰

Маънавият камровига кирадиган соҳалар жуда кўп ва хилма–хил. Шу боис фақат уларнинг энг асосийлари, яъни маънавиятнинг шоҳтомирлари бўлмиш унсур–соҳалар ҳақидагина гапириш мумкин.

Улардан бири ва биринчиси – эзгулик; иккинчиси – гўзаллик; учинчиси – эътиқод, яъни ана шу эзгулик ва гўзалликнинг том маънодаги тимсоли бўлмиш яратганга эътиқод.

Мутлақ эзгулик эгаси бўлмиш яратган инсонни эзгу ишлар қилиш, эзгуликка эзгулик билан жавоб бериш учун яратди. Зеро, тангри инсонни яратиб, буюк эзгулик намунасини кўрсатган экан, унинг бандаси бўлмиш одамзод ҳам эзгуликка эзгулик билан жавоб бериши керак: Аллоҳни севиши, фақат эзгу аъмолларга, яхшиликка камарбаста туриши, ўз қавмдошларига ҳам, атроф–муҳитга ҳам эзгулик нуктаи назаридан муносабатда бўлиши шарт. Эзгулик эса, бизга маълумки, ахлоқнинг, оқилона ҳатти–ҳаракатларнинг асоси, ахлоқшуносликнинг муштарак тушунчасидир. Демак, ахлоқийлик инсон маънавиятининг асосий устун.

Мутлақ гўзаллик соҳиби бўлмиш яратган инсонни гўзал мавжудот, ўзидан кейинги иккинчи гўзаллик яратувчи зот қилиб бунёд этди. Айни пайтда одамзод Аллоҳнинг ердаги халифаси сифатида тангри инъом этган атроф–муҳитдаги гўзалликни, гўзал хулқни, гўзал аъмолларни асраши, ардоқлаши лозим. Зеро, «Аллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади». Ушбу ҳадиси шариф сўзларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: Аллоҳни севган бандаси албатта гўзал бўлиши ва гўзалликни севиши шарт. Акс ҳолда у фаришталарга ҳам насиб этмаган халифа деган шарафли номга нолойиқ. Гўзаллик эса нозик

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиклол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1996, 81-б.

ҳиссиётларнинг, қалбни юмшатувчи, майинлаштирувчи, инсонга ҳилмлилик (мулойимлик) бахш этувчи, қалбни фориғлантирувчи нозик ҳиссиётларнинг асоси, эстетиканинг муштарак тушунчасидир. Демак, гўзалликка муҳаббат ҳам маънавиятнинг асосий устунларидандир.

Эътиқодни эса эзгуликка ва гўзалликка муҳаббатнинг, уларга иқтидо қилишнинг энг олий даражаси дейиш мумкин. Унинг энг мукаммал кўриниши ўзини дин шаклида намоён этади. Динлар ҳар хил бўлишига қарамай, муқаддас китобларнинг моҳияти бир: инсон мутлақ эзгулик ва мутлақ гўзаллик соҳибига эътиқод орқали комилликка эришади. Зеро, барча динларнинг мақсади комил инсонни тарбиялаш. Шу боис ҳам Қуръони каримда ҳақиқий мўмин барча нозил қилинган китобларнинг муқаддаслигини тан олиши шарт, дея қайта–қайта таъкидланади.

Ахлоқ ва дин. Аввало, ахлоқ билан дин масаласини олиб қарайлик. Бу борада яна, юқоридаги фикрларга кўшимча қилиб, шуни айтиш мумкинки, моҳиятан дин инсон ҳаётининг ахлоқийлигини тақозо қилади. Шу боис диний–шаръий тамойиллар ва меъёрлар, ҳадиси шарифдаги ўғитлар ахлоқ–одобқоидалари билан чамбарчас боғлиқ. Чунончи, инсон энг олий қадрият сифатида қатъий муҳофаза этилади. Одам ўлдириш мумкин эмас, одам ўлдириш энг улкан ахлоқсизлик ҳисобланади. Ўғрилиқ, бировнинг ҳақини ейиш, мунофиқлик, алдаш, ёлғон гапириш ва шу каби бошқа турли иллатлар ҳам диний–шаръий, ҳам ахлоқий нуқтаи назардан ман этилади. Аксинча, инсонни эъзозлаш, одамларнинг бир–бирига кўмакдош бўлиши, тўғрилиқ, ростгўйлик, ҳалоллик, раҳмдиллик, қавмдоши қандай юксак даражада бўлмасин, унга хушомад қилишдан тийиниш, фақат яратгангагина сиғиниш сингари фазилатлар айни пайтда ҳам диний тақво, ҳам ахлоқий талаб томонидан маъқулланган хатти–ҳаракатлардир. Шу боис ахлоқни диндан бутунлай мустақил, мухтор маънавий ҳодиса сифатида талқин этувчи Марксча–ленинча қарашлар мантиқий ва илмий асосга эга эмас. Ҳар икки ҳолатда ҳам виждон кўзга кўринмайдиган бошқарувчи мурват сифатида намоён бўлади. Бу – бОтиний кўриниш; зоҳирий кўриниш эса шаръий ҳукмлар ва ҳуқуқий қонунларда ўз аксини топади.

Ахлоқ ва ҳуқуқ. Ахлоқий талаб ҳуқуқий қонун–қоидаларда ўз аксини топади, дейиш билан биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг мустаҳкам алоқага эга эканини тасдиқлаб турибмиз. Зеро, аслида ҳам шундай. Муайян жамиятдаги ҳуқуқий қонун–қоидалар ўша минтақа халқлари томонидан асрлар мобайнида ишлаб чиқилган ахлоқий ақидалар, тамойиллар, меъёрлар, шунингдек, нисбатан умумийлик хусусиятига эга бўлган урф–одатлар замирида вужудга келади. Лекин баъзи бир урф–одатлар, анъаналар ҳуқуқий меъёрлар даражасига кўтарила олмаслиги ҳам мумкин. Бунинг сабаби, уларнинг, аввало, нисбатан хусусий табиатга эга бўлганида, қолаверса, ахлоқий ва ҳуқуқий тараққиёт талабларига жавоб бера олмаслигида. Масалан, жоҳилият даврида арабларда киз туғилса, уни тириклай кўмиб ташлаш одати бўлган. Кейинчалик, мусулмонлик ёйилганда, бу одат ғайримуслимлик одати сифатида рад этилди. Ҳозирга келиб, ундай ҳодиса ҳуқуқий қонунлар асосида жинойт деб

каралади. Ёки бизнинг минтақада қадимда мавжуд бўлган хун олиш одати ҳам ҳозирда жиноят сифатида жазога лойиқ ҳисобланади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Кўриниб турибдики, ахлоқ билан ҳуқуқ, гарчанд, бир илдизга эга бўлса—да, уларнинг жамият ахлоқий ҳаётини бошқарув усули ҳар хил: ахлоқ асосан тушунтириш, панд—ўғитлар воситасида иш кўрса, ҳуқуқ мажбурий усул, жазо чоралари орқали иш олиб боради.

Айни пайтда, шуни ҳам айтиш керакки, ҳуқуқ ахлоққа нисбатан анча аниқ ва анча муайян ички бўлинишларга эга. Чунончи, халқаро ҳуқуқ, фуқаро ҳуқуқи, жиноий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи ва ҳ.к. Сингари нисбатан қатъий чегараланган ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Ахлоқ эса ҳуқуққа нисбатан анча кенг қамровли. Чунончи, ҳуқуқий қонунлар мавжуд тузумга, муайян шахс ва ёш доирасидаги кишиларга татбиқ этилса, ахлоқий қоидалар, ҳикматлар, панд—ўғитлар барча тузумлар ҳамда турли ёшдаги кишиларга бирдек тааллуқли бўлади. Шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар аниқ адресни тақозо қилади, ахлоқий қоидалар эса мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради.

Ахлоқ ва иқтисодиёт. Ҳар бир мамлакат ва унинг аҳолиси учун, бошқачароқ айтганда, миллат ва давлат учун иқтисодиёт ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Зеро мамлакат ва халқ фаровонлигини ҳамда шу фаровонлик асосида вужудга келадиган миллатнинг маънавий даражаси иқтисодиётнинг қай йўсинда ривожланишига боғлиқ. Иқтисодиётнинг равнақи эса аввало эркинликка бориб тарқалади. Чунончи, шўролар даврида иқтисодиёт сиёсати, коммунистик мафкурага, улўғдавлатчилик шовинизмига бўйсундирилди, унинг ривожланиши нотабиий тарзда юқоридан, Марказлашган режалатириш асосида олиб борилди. Натижада собиқ иттифок аҳолиси турмуш даражаси бўйича жаҳонда энг куйи ўринлардан бирини эгалларди. Хусусан, жуда катта ер ости ва устки бойликларига қарамайди, Ўзбекистон кўп йиллар мобайнида ярим мустамлака мақомидаги, қолоқ, аграр ўлка бўлиб қолаверди. Бутун иттифок бўйлаб, жумладан Ўзбекистонда ҳам бу иқтисодий қалоқлик ташмачилик, давлат мулкани талон—тарож қилиш, коррупция, порахўрлик каби иллатларнинг жуда кенг миқёсда раванқ топишига олиб келди, иқтисодиётдаги бундай ахлоқсизликлар, афсуски, халқ учун одатий ҳол бўлиб қолади.

Ўзбекистон ана шундай шароитда мустақилликка эришди ва мамлакат ҳаётидаги энг оғир бўлган ўтиш дври бошланди. Юқорида айтганимиздек, шўрадан мерослар қолган барча иллатлар юзага чиқа бошлади. Шундай бир пайтда давлатимиз раҳбари томонидан ишлаб чиқилган мамлакат тараққиётининг беш тамойили том маънодаги тарихий ҳодиса бўлди. Ундаги давлатнинг бош ислохотчилиги, иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги, кучли ижтимоий ҳимоя тамойиллари теран ахлоқий моҳиятга эга эди. Шу боис республика президенти Ислон Каримовнинг «иқтисодий жиҳатдан эркин меҳнатни тиклаш турмушимизда аста—секин қайтадан

(таъкид бизники – А.Ш.) қарор топаётган ахлоқий ҳолатдир»,¹¹ деган сўзлари ўша давр хусусиятларини аниқ кўра билиш натижасида чиқарилган объектив ҳулоса эди. Чунки қонун ҳимоясидаги кишиларнинг кўпчилиги қонунбузарларга қарши курашиш ниқоби остида ўз шахс манфаатлари учун қонунни бузардилар, айниқса бу иқтисодиётда банк, ҳокимият ва солиқ тизимида яққол кўзга ташланарди. Иқтисодиётни ахлоқийлаштиришдаги энг муҳим ишлардан бири кейинги қатор йилларнинг республика президенти ташаббуси билан муайян ижтимоий–ахлоқий йўналишга бағишланишидир. Чунончи муайн йилларнинг «аёллар йили», «оила йили», «мехр–мурувват йили», «ҳомийлар ва шифокорлар» йили, «ижтимоий ҳимоя йили» каби номланиши қуруқ гап бўлиб қолгани йўқ. Улар иқтисодиётда «аста–секин қайтадан қарор топаётган ахлоқий ҳолат» нинг ёрқин мисоллари бўлди, давлат билан жамоатчиликнинг қўлга – қўл бериб ишлашини таъминлади; аҳолининг бадавлат қисмига ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни, шахсларни иқтисодий қўллаб – қувватлашга ўргатди. Натижада бадавлат кишиларнинг мулкка эгалик ҳуқуқини поймол қилмаган ҳолда, уларни меҳр–мурувват, саҳийлик, жўмардлик каби ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида бошқаларга ёрдам кўрсатишлари жамиятдаги одатий ҳолга айлана бошлади. Иқтисодий ҳимоянинг бундай шаклини иқтисодиётини ахлоқий мурватлар ёрдамида бошқаришнинг ажойиб намунаси деб аташ мумкин.

Ахлоқ ва сиёсат. Ахлоқнинг сиёсат билан алоқаси ҳам ниҳоятда қадимий, илк давлат юзага келгандан буён мавжуд. Ахлоқшунослик тарихида ахлоқ билан сиёсатнинг муносабатлари борасида икки хил қараш мавжудлигини кўриш мумкин. Уларнинг бирига кўра, сиёсат ахлоқий бўлмоғи лозим, иккинчисига биноан эса, сиёсат ахлоқ билан сиғишмайди.

Биринчи қараш моҳиятан ахлоқни сиёсатдан юқори қўяди: сиёсат ахлоққа бўйсундирилиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, мақсадлар ва воситалар бирлигига эришмоқ лозим, яъни буюк, покиза идеаллар фақат ахлоқий пок воситалар орқали амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда ахлоқ сиёсат вазифасини бажармаслиги лозим. Акс ҳолда муайян давлат институтларининг, хусусан, ҳуқуқ–тартибот ва ҳарбий идоралар сингари ташкилотларнинг ишини ортиқча даражада чеклаб, уларни жуда заифлаштириб қўйиш мумкин.

Иккинчи қараш эса моҳиятан сиёсатнинг ахлоқ билан ҳисоблашмаслигини тақозо этади. Бу қараш тарафдорлари ахлоқни сиёсатга бўйсундиришни, ундан, керак пайтида, тамомила юз ўгириш лозимлигини таъкидлайдилар. Улар наздида, ахлоқ буюк идеалларга эришув йўлидаги бир ғов, жамиятни умуминсоний қадриятлар билан ўралаштириб қўяди, кўнгли бўшликка, сусткашликка, пировард натижада бошбошдоқликка олиб келади. Шу боис буюк мақсадларга тезроқ эришиш учун ҳар қандай воситадан фойдаланиш мумкин. Зеро, охир–оқибат эришилган мақсад йўл қўйилган разилликлар, қаттолликлар, алдовлар ва фирибларни ювиб кетади. Бу усул

¹¹ Қаримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996. 16-б.

орқали фақат вақтинчалик ғалабага эришиш мумкин. Оқибатда эса бу ғалаба нафақат йўққа чиқади, балки мағлубиятга айланади.

Шу сабабли ўз сиёсатини тубдан ахлоқийлаштириш – ҳар бир замонавий давлатнинг ҳозирги кундаги бирламчи вазифаси.

Ахлоқ ва санъат. Ахлоқ билан санъатнинг ўзаро алоқалари ҳақида гап кетганда, энг аввало, уларнинг эт билан тирноқ тарзидаги яқинликка эга эканини таъкидламоқ лозим. Чунки ҳар бир ҳақиқий санъат асарида асосий зиддият сифатида эзгулик билан ёвузликнинг кураши инъикос этади, инсонпарварлик, ҳақиқатгўйлик, тўғрилиқ, адолат, муҳаббат, садоқат сингари фазилатлар тараннум этилади, тақдир, ўлим ва ўлмаслик, ҳаётнинг мазмуни, бахтга эришиш сингари муаммолар ўртага ташланади. Ахлоқий идеал муаммоси эса ҳар бир бадиий асарнинг шоҳтомири ҳисобланади. Масалан, Алишер Навоий нинг фарҳоди, ширини, шекспирнинг ромеоси, жулеттаси, ойбекнинг Навоий си мазкур муаллифлар асарларидаги ахлоқий идеаллардир. Уларсиз Навоий, шекспир ва ойбек асарларини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шуниси ҳам борки, баъзи санъат асарларида ахлоқий идеалга дуч келмайди киши, ҳатто бирор–бир ижобий қаҳрамонни ҳам учратмайди – асар бошдан–оёқ салбий бадиий қиёфалар туриш–турмушини акс эттиришга бағишланади. Бундан ташқари, сўз санъатида, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос «ахлоқий жанрлар» мавжуд. Уларни халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам учратиш мумкин: мақол, матал, ҳикматлар, ҳикоятлар, ривоят, масал, панднома ва ҳ.к. Шулар жумласидандир. Умуман олганда, ахлоқсиз бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас, барча санъат асарлари учун ахлоқийлик умумий замин аҳамиятига эга.

Айни пайтда санъат ахлоқшунослик тарғиботчиси, ахлоқий тарбиянинг энг қулай воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Чунончи, бадиий адабиётнинг, кино санъати, тасвирий санъат ва театр санъатининг, айниқса, бу борада аҳамияти беқиёс. Бу санъат турлари ёшларда ахлоқий идеалнинг шаклланишида катта хизмат қилади. Чунончи, «уруш–уруш» ўйинларида болаларнинг мард, жасоратли, матонатли, ватанпарвар ва ҳалол америкалик ҳиндулар сардорига, алпомишга, гўрўғлига ва бошқа халқ қаҳрамонларига тақлиди фикримизнинг далилидир.

Ахлоқ ва фан. Ахлоқнинг фан билан ўзаро алоқадорлиги масаласи ҳам муҳим. Айниқса, ахлоқнинг ижтимоий фанлар билан алоқаси микёслидир. Чунончи, кўпгина илмий қарашлар, назариялар инсонни бевосита ёки билвосита юксак ахлоқ эгаси, Донишманд ва ҳалол инсон бўлишга чақиради.

Маълумки, барча фанлар, хусусан, табиий фанларнинг ҳар бири ўз соҳасида ҳақиқатнинг аён бўлишига хизмат қилади. Ахлоқнинг пировард натижаси эса инсонни ҳақиқатга олиб бориш, уни комил мавжудот қилиб тарбиялашдир. Ана шу нуқтада ахлоқ ва фан билвосита муносабатга киришади. Айни пайтда илм–фанда эришилган оламшумул ютуқлар инсоният жамияти олдига янги–янги ахлоқий вазифалар ва муаммолар қўяди.

Чунончи, сўнгги пайтларда фан–техника тараққиётининг юксак даражаси ва экологик бухронларнинг юзага чиқиши сабабли экологик ахлоқшунослик сингари ахлоқ оламининг янги йўналишлари вужудга келди; ноо–сферадан ёки бошқача айтганда, техносферадан этосферага – ахлоқий муҳитга ўтиш зарурати инсоният жамияти ахлоқий маданияти олдидаги энг долзарб вазифа сифатида қўйилмоқда; зеро, бу вазифанинг фақат ахлоқшунослик доирасидаги муаммогина эмаслигини, кенг қамровли эканини, бутун ер юзининг бундан кейин мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги муаммосига айланганини бугун яққол сезиш мумкин.

Шу боис техникавий фанлар тараққиётининг навбатдаги босқичлари фақат ахлоқ талабларига мос, таъбир жоиз бўлса, ахлоқий назорат остида амалга ошмоғи лозим.

Тўғри, баъзилар бизга, фан – мутлақ объектив ҳодиса, у моҳиятан ҳолис, шунга кўра, уни ахлоққа бу қадар бўйсундириш ножоиз, деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Бироқ фанни одамлар, турли ҳиссиёт, эътиросларга мо–йил, турли ахлоқий фазилатлар, ҳатто иллатларга эга бўлган кишилар яратишини ёдга олсак, бундай эътирозларнинг ўзи ножоиз эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, ҳар бир олимнинг маънавий-ахлоқий ҳолати унинг кашфи–ётида қай даражададир акс этмаслиги мумкин эмас.

Ахлоқ ва мафкура. Ахлоқ билан мафкуранинг алоқаси ҳам жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Маълумки, ҳар бир мафкура муайян ғоялар ва қарашлар тизимидан иборат бўлади. Расмона мафкурани ахлоқий ғояларсиз тасаввур қилиш қийин. Лекин ғоя ҳеч қачон ўз-ўзича, шунчаки мавжуд бўлмайди. У албатта инсонда инъикос топади ва муайянлашади. Бу ҳақда Гегель ўзининг «фалсафий билимлар қомуси» асарида шундай дейди: «ғоя ҳақида гапирганда, уни қандайдир олис ва нариги томондаги нарса тарзида тасаввур қилиш керак эмас. Ғоя, аксинча, бутунисича шу ерда иштирок этади ҳамда, шунингдек, ҳар бир онгда, кам деганда, бузилган ва заифлашган ҳолда мавжуд бўлади».¹² демак, муайян ғояларни, шу жумладан, ахлоқий ғояларни ўзида мужассамлаштирган кишиларгина мафкурани яратадилар ва уни оммалаштирадилар.

Ҳар бир демократик давлат ва жамиятда бир неча мафкура мавжуд бўлиши табиий. Лекин улар ичидан бири етакчилик мавқеини эгаллайди. Бу етакчилик зинҳор бошқа мафкураларни инкор этмайди ва жамият аъзолари кўпчилиги иродасини акс эттириши билан ажралиб туради. Уни шунинг учун ҳам миллий мафкура деб аташади. Эркин демократик фуқаролик жамиятини ўз олдида вазифа қилиб қўйган бизнинг мамлакатимизда бу масалага жиддий эътибор берилган. Чунончи, Ўзбекистон республикаси конституциясидаги биринчи бўлим, иккинчи бобнинг 12–моддасида шундай ёзиб қўйилган:

«Ўзбекистон республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

¹² Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. М., Мысль, 1975. С. 401.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».

Миллий мафкурамиз эса бошқа бирор–бир мафкурани камситмасдан, кўпчилик жамият аъзоларининг ижтимоий–фалсафий, ахлоқий–эстетик ғоялари тажассуми сифатида мамлакат ва миллат тараққиётига хизмат қилади. Чунончи, у, энг аввало, юксак ахлоқийликка асосланган. Миллий мафкурамиз жамиятимизда ватанпарварлик, миллатпарварлик, зиёилик тамойилларини устувор билиб, ҳар бир фуқарони буюк давлат яратишда иштирок этишга чорлайди. Айни пайтда, умумбашарий маънавий кадриятларни эъзозлашга, бошқа миллатлар ва элатларга ҳурмат билан қарашга чақиради, тенглар ичида тенг бўлиш ғоясини илгари суради. Бу мафкура халқимиз маънавий мезонларига, унинг эзгулик ва фаровонлик ҳақидаги идеалларига, эрксеварлик, тинчликсеварлик тамойилларига мос келади, шу сабабли унга эҳтиёж бор.

Тарихдан ахлоқийликни четлаб ўтишга ёки уни ахлоқсизликка ниқоб қилиб, ахлоқни сохталаштириб умр кўришга уринган мафкуралар ҳам бизга маълум. Улар, одатда, муайян давлатнинг ягона мафкураси деб эълон қилинади ва у миллатга ёлғон воситасида сингдиришга уринади. Олмонияда ҳитлерчилар илгари сурган миллий социализм мафкураси ёки собиқ шўролар иттифоқидаги коммунистик мафкура шулар жумласидандир. Ҳар иккала мафкура ҳам ўзини тан олганлардан «мафкуравий душманлар»ни жисман йўқотишни талаб этди – жиноятни қаҳрамонлик тарзида, энг буюк ахлоқсизликни ахлоқийлик сифатида тарғиб қилди. Лекин ниқобланган ахлоқсизликнинг умри узоқ эмас.

Ахлоқ умуммаънавий аҳамиятга молик, маънавият тизимида бирлаштирувчилик хусусиятига эга бўлган ягона универсал ижтимоий–маънавий ҳодисадир: «ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги».

Таянч тушунчалар

Маънавийлик, Моддийлик, Рух, Вужуд, Сизги, Дин, Ҳуқуқ, Иқтисодиёт, Сиёсат, Санъат, Фан, Мафкура, Ғоя, Мақсад, Восита, эзгулик, гўзаллик, эътиқод.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали, 1998, 2–сон.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 18–70–б.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
4. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006, 6–47–б.
5. Нурматова М., Муҳаммаджонова Л., Маънавиятнинг ахлоқий асослари. – Т.: ЎЗМУ. 2013.

6. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 179–195.
7. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., «Университет», 1998, 34–69–б.
8. Юсупов Э. Миллий ғоя ва мафкура: моҳияти, ижтимоий–тарихий илдизлари, аҳамияти. Шимкент, 2001, 20–35–б.
9. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 190–196.

5–мавзу. Ахлоқ фалсафасининг асосий тушунчалари

1. *Ахлоқ фалсафасининг тушунчалари ҳақида умумий маълумот.*
2. *Муҳаббат ва нафрат.*
3. *Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат.*
4. *Бурч, виждон, номус.*
5. *Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт.*

Ахлоқийлик – фазилатларда, ахлоқсизлик эса иллатларда намоён бўлади. Фазилат ва иллат шундай йирик ҳамда қамровли атамаларки, уларнинг ҳар бири ўз ичига бир неча эмас, ўнлаб эмас, балки юзлаб тушунчаларни олади. Шу жиҳатдан ахлоқшунослик барча фалсафий фанлар ичида тушунчаларининг кўплиги ва хилма–хиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Ахлоқшунослик фанида қўлланиладиган барча тушунчаларни уч гуруҳга бўлишни мақсадга мувофиқ. Буларнинг биринчиси – ахлоқий билиш билан реал ҳаёт ўртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларни инъикос эттирувчи, ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалардир; уларни биз ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари ёхуд категориялари сифатида олиб қараймиз. Нисбатан қамровли иккинчи гуруҳ тушунчаларини – ахлоқий тамойиллар, учинчи гуруҳни эса ахлоқий меъёрлар деб тақдим этамиз. Биринчи гуруҳ тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар фақат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гуруҳ тушунчалари эса амалий ахлоққа тегишли бўлиб, нисбатан муайян, тор қамровга эга; улар биринчи гуруҳ учун «моддий асос» вазифасини ўтайдилар.

Шу ўринда «тушунча» атамасининг моҳиятига назар ташлашни жоиз деб ўйлаймиз. Аввалроқ биз ахлоқий ҳиссиётларнинг ахлоқий онг учун маълум маънода материал экани тўғрисида бирров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовор фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишни тараққий эттириши борасида

меъмор бино қуришда тош, ёғоч, қум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз қанчалик иш қила олса, худди шунча иш бажара билади».¹³

Дарҳақиқат, «юрак ва ақл», «ҳиссиёт ва онг» баҳсида ғарб, айниқса, XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт деб яна бунинг устига, таърифлаш қийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. Шу жиҳатдан атоқли тасаввуфшунос Нажмиддин комилов: «жуда кўп ирфоний тушунча– истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади», – дер экан, айти ҳақиқатни айтади.¹⁴ на эзгуликни, на яхшиликни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги илоҳий оғустин, Имом Ғаззолий, Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, муҳаббат – инсоний моҳиятнинг эркин тарзда намоён бўлишидир, у зўравонлик ёки зўрма–зўракилик билан чиқиша олмайдиган ҳодиса. У меъёрлар, анъаналар, қонунларга бўйсунмайди, лекин юксак ахлоқийлик ифодаси тарзида инсонга улкан масъулият юклайди, уни жасоратга чорлайди, у – инсонни ташқи ва трансцендентал олам билан боғлайдиган, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч.

Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У – Аллоҳми, ватанми, ёрми – муҳаббат эгасига ундан–да гўзалроқ нарса йўқ. Айти пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севиши табиий. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро, «ўз–ўзича», «якка», «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг «йўқолиши» энг буюк, энг мукаммал лаззатдир. Буни мавлоно фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

*Ишқдир ул, нашаъи комилким, андандир мудом
Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садо.*¹⁵

Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: фарҳод ва ширин, ромео ва жулетта, отабек, кумуш ва ҳ.к. Таъкидлаш лозимки, муҳаббат – олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса–ҳодисаларга нисбатан

¹³ Локк Ж. Сочинения в 3 т. Т.3 М., Мысль, 1988. С. 21.

¹⁴ Комилов Н. Тасаввуф. I китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 48-б.

¹⁵ Фузулий. Асарлар Икки жилдлик. I-жилд. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1968, 27-б.

хам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол–дунёга, пулга нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «ҳирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъқул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди – нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушдаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида мавжудлигидир.

Айни пайтда, нафрат ғазабдан кескин фарқ қилади. У, ғазабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмайди, ундан фақат юз буради. Уни муҳаббат эгасида ўз муҳаббати объектига нисбатан ташқи бир кучнинг ноинсоний, адолатсиз, ноинсофларча муносабати туфайли ўша кучга қарши кўзғаладиган ҳиссиёт дейиш мумкин. У давомийлик табиатига эга, ғазаб каби ўткинчи ҳодиса эмас. Агар ғазабнинг асосида инсон феълининг салбий ҳолати – оний баджаҳллик ётса, нафрат учун чуқур ўйлаб қабул қилинган узил–кесил қарор ётади. Кўринишдан нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса–да, кўп ҳолларда у иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлилигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси борки, у – ижтимоий ҳодиса эмас, кўп ҳолларда жинсий муҳаббат билан ёнма–ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизғаниб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизғаниш ҳисси меъёридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф–тавсиф қилмайлик, меъёрнинг бузилиши, иллат. Чунки унинг моҳияти худбинликка бориб тақалади: муҳаббат эгаси муҳаббат лаззатига ноил бўлгани ҳолда унинг изтиробидан қочишга интилади; ўзи чекиши лозим бўлган изтиробни ўз муҳаббат объектига ўтказишга ҳаракат қилади. Натижада баъзан изтиробни йўқотишга интилиш муҳаббат объектининг ўзини йўқ қилишга, фожиага олиб келади.

Эзгулик ва ёвузлик. Асосий тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик – эзгулик ва ёвузлик; эзгулик ахлоқшуносликдаги энг муҳим категориялардан. Эзгулик – инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб боровчи фазилат; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб–бежалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. Шу

туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир–бирини тамомила инкор этади. Нафақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт–мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас тарозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган–эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, ленин, сталин, хитлер, пол потларни ёвуз инсонлар, собиқ шўролар иттифоқини эса жамият сифатида «ёвузлик салтанати» деб баҳоланиши бунинг ёрқин мисолидир.

Яхшилик ва ёмонлик. Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор–йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди.

Бу икки жуфтлик тушунчалар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. Яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро, унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий ҳатти–ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоий нинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «хазойин ул–маоний»дек, «хамса»дек буюк асарлар яратди. Бу – эзгулик, у маълум маънода абадийлик хусусиятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ–шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоий нинг ўзи бевосита кўплаб яхшиликлар қилди – муҳтож одамларга қарз берди, берган қарзларидан кечиб юборди ва ҳ.к. Унинг бу яхшиликлари ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга, шунингдек, истисноли ҳолларда намоён бўлувчи қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас.

Шундай қилиб, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса – эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ёвузлик эса ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртакларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Адолат. Ахлоқшуносликнинг яна бир асосий тушунчаси – адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор–бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ.

Маълумки, ахлоқдаги энг оддий, ибтидоий фазилатлар, чунончи, меҳрибонлик, шафқат, мурувват ҳайвонларда ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонларда улар ўз гуруҳига, энг аввало, ўз зурриётига қаратилган бўлади. Одамзод эса ўзига қондош–қариндош бўлмаган ўзгаларга – қавмдошларига ҳам ушбу ҳиссиётларни намойиш этади. Шундай қилиб, ахлоқнинг баъзи унсурлари ҳайвонларда ҳам мавжуд, фақат улар инсондагидек ақлга эмас, табиийятга асосланган. Буни адолат мезоний тушунчасида яққол кўриш мумкин. Албатта, ҳайвонлар уни тушунча сифатида англамайдилар, лекин у табиийят тарзида ҳайвонлар ҳатти–ҳаракатида намоён бўлади. Масалан, африка саванналарида ёки чангалзорларида қурғоқчилик мавсумида ҳайвонларнинг сувлоқдаги ҳатти–ҳаракатини олиб кўрайлик. Ундай пайтда сувлоқ ҳудудида ваҳший ҳайвонлар, қанчалик оч бўлмасин, ўз ўлжа! Ларига ташланмайдилар: адолат юзасидан уларнинг ҳам чан–қоқларини кондиришларига йўл қўйиб берадилар – барча ҳайвонлар бир–бирлари томонидан ташна жонзотлар сифатида қабул қилинади. Бироқ сувлоқдан маълум масофа нарига ўтилгач, яна ўша ҳаёт – қушанда ва ўлжанинг яшаш учун кураши бошланади. Демак, адолатнинг ибтидоий кўринишини ҳайвонларда ҳам учратиш мумкин экан. Қизиғи шундаки, у яқка ҳолда эмас, кўпчилик ҳайвонлар – ташна жонзотлар жамоасида рўй беради. Бу ҳодиса адолат тушунчасининг ижтимоийлик хусусиятига хос баъзи ҳолатлар инсоният жамиятидан ҳам ибтидоийроқ эканини, унинг тарихи янада қадимийроқлигини кўрсатади.

Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат

ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Шафқат. Шафқат истилоҳи ҳозиргача ахлоқшуносликка доир асосий ўқув адабиётларда ва илмий тадқиқотларда асосий мезоний тушунча сифатида тақдим этилмайди. Ваҳоланки шафқатнинг илдизи инсон шахсига бўлган муҳаббатга борб тақалади, у ҳам муҳаббат каби қамровли ҳиссиёт. Агар муҳаббат меҳрга асосланса, шафқат мурувват билан боғлиқ. Лекин у айна пайтда мурувватдан жиддий фарқ қилади. Мурувват бир инсоннинг кўп ҳолларда ўзига алоқаси йўқ бошқа бир инсонга ачиниш ҳисси орқали ёрдамга кўл чўзиши бўлса, шафқат кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилиқ орқали инсонпарварлик кўрсатишдир.

Шафқат ҳисси шафқатга муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини қўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга бир инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган ахлоқий ҳодиса. Масалан: рўзгоринни зўрға тебратган қўшнингизнинг касбий хизмат юзасидан ҳам, бирор бир жамиятга аъзолиги жиҳатидан ҳам, бизнесдаги ҳамкорлик масаласида ҳам сизга алоқаси йўқ, шунингдек, у сизга дўст ёки душман сифатида ҳам алоқадор эмас. Сиз унга эҳсон қилиб, оғир шароитдан чиқиб олишига иқтисодий ёрдам бердингиз, бу – мурувват. Бошқа бир ҳолатда, дейлик жанг майдонида сизга бутунлай бегона, бунинг устига сафдошингизга ўлдирган душман, аскарини мағлуб қилдингиз. Энди олдингизда икки йўл бор: хоҳласангиз уни ўлдиришингиз, ўч олиб ғзабингизни босишингиз, хоҳласангиз, ғзабингизни босиб, у душман лекин мен каби одам, уни ҳам менга ўхшаб бу майдонга жанг қилиш учун юборганлар, уни ўлдирганим билан бирор улкан ўзгариш рўй бермайди, деб асир олгансиз, ҳаётини сақлаб қолгансиз, бу – шафқат. Ғзаб инсондаги ҳайвоний хислат бўлса, шафқат инсонийлик белгиларидан биридир.

Демак, мурувват агар сизнинг олдингизда бурчли бўлмаган кимсага кўрсатган ёрдамнингиз бўлса, шафқат эса олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқини ва табиатини ҳисобга олиб, кечиришдир.

Шафқат тушунчасининг аҳамияти инсон ҳаётини олий кадрят деб эътироф қилиш унинг яшашга бўлган ҳуқуқи ҳимояга олиш ҳозирги шароитда яна ҳам долзарблиги касб этмоқда. Бу бир томондан, иккинчи томондан диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар бешафқатликка асосланганлигини ҳисобга олган, шафқат тушунчасининг аҳамияти янада ортиб бораётганлиги учун ҳам бугунги кунда жаҳон ахлоқшунослиги шафқат тушунчасини Шопенхауэр айтганидек, ахлоқни асоси сифатида таҳлил, талқин ва тарғиб қилмоғи лозим. Унинг ХХІ аср жамияти учун энг муҳим ахлоқий ҳодиса эканлиги эътироф этиш замон талабидир.

Бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У, юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси – бурчга садоқат ёки хиёнат ётади.

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, оналик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири – унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша даврдаги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожеий ҳодисага айланади. Ўта усталлик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзоларининг кўпчилиги оқни – қора, қорани – оқ деб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий қадриятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг нотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳолларда беихтиёр, омилик туфайли, баъзан эса ихтиёрий–мажбурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладик, унда бурч шахснинг кўпгина майл–истакларига қарши ҳодисага айланади: уни ҳузур–ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида, унинг ҳаёти роҳат–фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматига дучор бўлди: уни мустамлакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон–дилидан севган кишисидан, ҳатто ака–укаси, опа–синглиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиққўл», энг «шафқатсизи».

Виждон. Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон – зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало мен, мен устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи

иккинчи бир, юқори даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз–ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ножўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига – айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам ахлоқшуносликнинг бошқа баъзи асосий тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг ҳатти–ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимнидир биров «имонли одам» деганида, унинг мусулмонликка имон келтирган–келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан имонни эгизак тушунчалар дейиш мумкин. Диний эътиқодларга муносабатларнинг расмий тилда «виждон эркинлиги» деб аталиши ҳам улар орасидаги чамбарчас боғлиқликдан далолат беради.

Номус. Асосий тушунчалардан яна бири – номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, қадр–қиммат тушунчасига алоқадор. Зеро, номус моҳиятан шахснинг ўз қадр–қимматини англаб етиши, шу қадр–қимматнинг жамият томонидан тан олиниши ёки олинмаслигига нисбатан бўладиган муносабати билан белгиланади.

Бироқ, бу – номус қадр–қиммат тушунчаси билан бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки қадр–қиммат шахсдан ўзининг бошқа одамларга нисбатан камситилмаслигини, атрофдагилардан барча инсоннинг тенг ҳуқуқлилиги тамойилини ўзига нисбатан қўллашларини талаб қилади. Номус эса ўз қадр–қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жамиятда алоҳида, ўзига хос тарзда эгаллаган мавқеи ва шу мавқени доғ туширмай сақлаш–сақламаслиги билан боғлиқ. Бу мавқе эса, шубҳасиз, ўша шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Масалан, уйингизда бир кун келиб оддий ишларни бажариб кетадиган мардикор билан номи кетган машҳур бинокор–

устанинг, бош вазир билан котибанинг, бобо билан набиранинг номусни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода кадр–қимматни номус тушунчасининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин.

Гоҳида номусни ор тушунчаси билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, номусга нисбатан ор анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, орийтли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садака тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам – ўз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверади, айтилган–айтилмаган жойларга суқилиб кираверади сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир – ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб курашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадиий асарлар, панд–ўғитлар яратилган.

Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга эга; унда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат–иззатини йўқотмаслик учун ўз–ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

Кадр–қиммат. Кадр–қиммат тушунчаси инсон ўз қадрини, бу дунёда унинг ҳаёти олий қадрият эканлиги, ўз шахси олдида ўзи маъсул эканлигини англаш учун хизмат қиладиган ҳиссиёт. У номус, ғурур тушунчалари билан боғлиқ, бир томондан инсоннинг ўз қадрини ҳар қандай ҳолатда ҳам ерга урмаслигини тақозо этади. Масалан, истеъдодли, виждонли, зиёли одам бирор бир шахсий ишини ҳал қилиши учун нокас бойваччага ёки тўпос раҳбарга ялинса, гарчанд ўз мақсадига етса ҳам, бу ўзи томонидан ўз қадрини ерга уришдир. Пировард натижада ўзини камситилган хис қилади, бундан афсус билан яшайди.

Кадр–қимматнинг яна бир жиҳати – инсоннинг бошқалар ёки жамият томонидан камситилиши билан боғлиқ. Бунда кишининг ҳаётида эгаллаган ҳақиқий ўринни атайин тан олмаслик, бошқа биров, гуруҳ ёки жамият томонидан кўра – била туриб, уни четга суриб қўйиш ва шу орқали уни изтиробга слоши каби усулларни қўллашдир. Бундай усуллар маънавий савияси паст одамлар орқали, қонунлари ишламайдиган тоталитар ва авторитар бошқарув ҳукумронлик қилган жамиятда рўй беради. Бунга мисол тарзида Абдулла Қодирий, Чўлпон каби буюк сиймоларнинг қамашга, отишга ҳукм этилишини ёки истеъдодли зиёлиларга атайин унвонлар бермаслик, иложи борича улар номини халққа етказмасликка ҳаракат қилиш ҳолларини келтиришимиз мумкин. Фақат бугина эмас, шўролар тузумида «совет халқи» деб аталган миллионлаб фуқароларнинг кадр–қиммати оёқ ости қилинди: улар очликка, суризнларга, концентратсион лагерлар азобларига маҳкум этилдилар, қийноқларга солиндилар. Буларнинг ҳаммаси фақат иқтисодий қийинчиликлар оқибати эмаси, балки мустабид тузум томонидан инсон ғурурини оёқости қилиб, уни кўрқоқ, бўйсунувчи жонзотга айлантириш учун олиб борилган машъум сиёсат эди. Чунки ғурурини йўқотган кишида кадр–қиммат ҳисси ўлади, у ҳақиқат, адолат ва инсоний

хукуклар тантанаси учун курашдан ўзини олиб қочади. Зотан кадр–қиммат инсоний ғурурнинг жамиятдаги ижтимоий–ахлоқий муносабатларда инъикос этиш шаклидир.

Лекин ғурур меъёрида бўлиши керак, яъни кишининг асл кадр–қимматига мос келиши лозим. ғурурдаги меъёрнинг бузилиши кишини кибрга олиб келади: у ўзининг ва бошқаларнинг кадр–қиммати тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибрланади, манманликка берилади. Кибрли киши ўзини зўр деб билади. Бу шунчаки рўй бермайди. Аслида у ўз кадр–қимматининг бошқаларникидан паст эканлиги туфайли, уни сунъий кўтаришга ҳаракат қилади, маънавий бўшлиқни бошқаларга паст назар билан қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йўлда ёлғон ва мақтанчоқликдан тоймайди. Пировард натижасида у атрофдагилардан ажратиб қолади, ўзгаларнинг нафратига созовор бўлади., асл ўзлигини тополмаган ахлоқсиз кимсага айланади. Шу боис доимо инсоннинг «ўз ўрнини» – кадр–қимматини реал билиши, ўзгаларгагина эмас, биринчи навбатда ўзига баҳо бера олиши муҳимдир. Хуллас, кадр–қиммат – инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият томонидан олий кадрият сифатида эътироф этилиши, унинг маънавий хукукларининг тан олинишидир.

Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси сингари тушунчалар шулар жумласидандир.

Идеал. Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қиёслашга асосланади. Антика томони шундаки, идеалда номавжуд, ҳаёлдаги инсонга воқеликдаги реал, мавжуд инсон, ҳаётдаги ҳодисалар қиёсланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро, идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас – бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал, йирик маънода, ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шарти – ўтган замон. Шундай қилиб, идеалга интилиш шахснинг ўз замонасидаги одатий шароитга сиғмаслик, уни тезроқ кенгайтириш учун қилинган ҳатти–ҳаракатидир. Бу ҳатти–ҳаракат учун намуна инсон, ҳозиргина айтганимиздек, келажакдан тополмайди, чунки намуна тарихийликни, тажрибавийликни талаб этади; ахлоқий идеалга айланган шахс тарихий тажрибадагина мавжуд бўлади ва муайян замонга келиб, у маълум маънода муболағавий ҳамда афсонавий таъриф–тавсиф билан бойитилади, яъни идеаллаштирилади. Бунга идеал одил подшо нўширавон, одил ёки идеал саховат эгаси, жўмард инсон хотам той яманий сиймолари ёрқин мисол бўла олади.

Инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бунга тўла эришиб бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий–ҳаётий комилликни қўлга киритади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий–ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса–да, аслида кескин фарқ қилади.

Чунончи, мусулмонлар учун – Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун – ҳазрати исо, яҳудо динидагилар учун – ҳазрати мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий–ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси ленин – энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қилинарди. Ҳозир эса «куч – адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аجدодимиз Амир Темури кўпчилик томонидан ижтимоий–ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг намунавий тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий–ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин.

Ҳаётнинг маъноси. Машҳур аллома мажидиддин хавофий, яшаш учун овқатланурлар, овқатланиш учун яшамаслар, деган ҳикматни кўп такрорлар экан. Хўш, аслида инсон нима учун яшайди? Яшашдан мақсад нима? Инсон ҳаётининг маъноси нимада?

Ҳар бир инсон ўз умри мобайнида ана шу саволларга жавоб топишга уринади ва ҳаётининг маъносини ўзига хос тарзда тушунади. Шу боис у ахлоқшуносликнинг анча мураккаб тушунчаларидан ҳисобланади.

Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан қориштириб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Ваҳоланки, уларни айнанлаштириш мумкин эмас, чунки ҳаётнинг маъноси мақсадга нисбатан жуда қамровли тушунча, ўз ичига ўнлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, аниқроғи, у муайян мақсадлар тизимидан ташкил топади. Шу боис кимнингдир бирор–бир эзгу мақсади амалга ошмай қолса, унинг ҳаётини «маъносиз» деб бўлмайди.

Баъзан ҳаёт «маъносиз» кечиши ҳам мумкин. Бунда кишидаги мақсадлар ўткинчи, майда, юксак орзу–интилишлардан йироқ, ҳайвоний, тубан, ҳатто ёвуз бўлиши мумкин. Мазкур киши – «ҳаёт эгаси»нинг бундай табиати жамият эришган ахлоқий даража билан баҳоланади. Зеро, кимдир ўз ҳаёти маъносини қандай йўл билан бўлмасин бой–бадавлат, тўкин–сочин яшашда деб тушунади: ҳаром–ҳаришнинг фарқига бориб ўтирмайди, бировнинг ҳақидан кўркмайди ёки қандай воситалар билан бўлмасин, мартабага эришишни ўз олдига ҳаётининг мақсади қилиб қўяди, фақат «юлсам» дейди. Бошқа биров эса қонунни бузмайди, лекин ўзгаларга қайишишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, ҳеч ким билан иши бўлмайди, фақат «ўз қобиғида» яшашни афзал кўради.

Яна бир тоифа одамлар борки, улар ҳаётининг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғлайдилар ва жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гўзаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатида эътибор қозонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. Ҳаётининг маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир

сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлоқли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий–маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий–диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худога топишда, унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шариат ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган лев толстой ҳаётнинг маъносини қуйидагича тушунади: «мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демакдир», – деб ёзади у ўзининг машҳур «икрорнома» асарида.¹⁶

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган толстой айни пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тариқатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ у яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, яъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни қўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий–маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада якдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий кадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдадир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш

¹⁶ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.

жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз Абу наср форобий: «бахт – ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», – деганида кўп жиҳатдан ҳақ эди.¹⁷

Фақат бу қониқиш ҳам давомийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин–кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий–эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади.

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан–кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида қрим–татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди–ю, қайтиб чиқмабди. Шу–шу омад ерга тушиб, ҳануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлиммикан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалакдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз қўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад – тасодиф, бахт – зарурият; омад – истисноли, бахт – қонуний ҳодиса. Омад – шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Ўлим ва ўлмаслик (абдийлик). Ўлим ва **абдийлик** ахлоқшуносликдаги энг мураккаб тушунчалар. Аввало шуни айтиш керакки, ўли шу пайтгача ахлоқий тушунча сифатида «расмий» олиб қаралмаган. Ваҳоланки уни энг катта ёвузлик, энг улкан бахтсизлик тарзида талқин этиш одат тусига кирган. Мантиқан олиб қаралганда, эзгулик ва бахтнинг зидди бўлган тушунча ахлоққа таалуқли, яъни иллатдир. Зеро ўлим олий қадрият бўлмиш инсон ҳаётини кесиб қўяди, унинг эзгуликлар, яхшиликлар қилига

¹⁷ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.

бўлган имкониятини йўққа чиқаради. Масалан, Ибн Сино, жуда бўлмаганда, яна ўн йил яшаганида 67 ёшга кирганида қанчадан – қанча эзгу ишлар қилган, фалсафа, тиббиёт ва бадиий адабиёт соҳасида кўплаб буюк асарлар яратган бўлур эди. Ўлим уни, у орқали бизни ҳам ана шу маънавий эзгуликларидан маҳрум қилди. Демак, ўлим, фақат биологик ёки табиий тушунча эмас, унинг моҳияти ахлоқийлик билан чамбарас боғлиқ. Тўғри ўлим – ҳақ. Лекин бу ерда ўлимнинг турлари мавжудлигини унутмаслик лозим.

Ўлимнинг биринчи тури, бу табиий, ташқи табиат ва инсон ички табиати билан боғлиқ ўлим. У икки хил бўлади: биринчиси – одатий ўлим, у қарилик туфайли, инсон аъзоларининг ҳаётни давом эттиришга яроқсизлиги туфайли рўй беради. Иккинчиси – ҳалокат, у бирор бир табиий офат, ёки тасодифлар туфайли воқе бўладиган ўлим.

Иккинчи турдаги ўлим – жамият билан боғлиқ, у ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – мажбурий ўлим, у одатда жазо шаклида амалга оширилади. Иккинчи хили – бу дунёдаги азоб–укубатлардан, улар ҳоҳ руҳий, ҳоҳ жисмоний бўлсин, қутилиб, уйқу билан мангу ором олиш учун ихтиёрий тарзда амалга ошириладиган ўлим, тотли ўлим ёки эвтаназия деб аталади. Айни ана шу иккинчи турдаги ўлим ахлоқ билан боғлиқ. Чунончи иккинчи турдаги ўлимнинг биринчи хили – улкан ёвузлик ҳисобланади. Шунга кўра ўлим жазоси ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатишдир. Бу ҳақда кейинроқ бафурча тўхталамиз.

Ихтиёрий ўлим, айтилганидек, баъзан руҳий изтироблар орқали ҳаётда ўз ўрнини топа олмаганлиги, ўзи учун энг улуғ ҳисобланган мақсадига эриша билмаганлиги натижасида рўй беради. Бундай ҳолат гоҳо оммавий тус олиши ҳам мумкин, ўтган аср 80 йилларининг иккинчи ярмида собиқ тоталитар режим исканжасидаги Ўзбекистонда аёллар орасида ўзларини ёқиб юбориш ҳолатлари кўплаб юз берди. Юзлаб аёллар (асосан колхозчилар) оғир жисмоний меҳнат, кувончсиз шахсий ҳаёт, реакцион урф–одатлар, турмушдаги етишмовчиликлар туфайли ҳаётдан кўз юмдилар. Улар ихтиёрий ўлимни қабул қилдилар. Бундай ўлим аслида яшашни истамаслик эмас, балки аксинча, Шопенэнхауэр айтганидек, яшаш истаги туфайли юз беради, яъни ўзини ўлдираётган одам яшашний истайди, фақат ўзи яшаётган ҳаётдаги шарт шароитдан, жамият қоидаларидан норози, ҳаётни эмас анна шу ноинсоний шароитни тарк этиш мақсадда шундай қилади, кимларгадир ёки жамиятга ачиқма – аччиқ ҳаётдан кўз юмади.

Ихтиёрий ўлимнинг иккинчи кўпроқ инсон саломатлигини йўқотиши, кучли жисмоний оғриқлардан халос бўлишга интилиши, юқорида айтилганидек, ўлимни мангу ором, тотли лаҳза сифатида қабул қилиши билан изоҳланади. Бундай ўлим кўпинча тиббиёт одоби масалалари билан боғлиқ. Масалан, сурункали жисмоний оғриқ натжасида, фақат кучли наркотик дорилар билан уйқуга кетадиган оғир аҳволга бемор, охир–оқибат бир – икки ойданми, бир–икки йилдан кейинми, барибир, ўлимга маҳкумлигини хис этгач тиббиёт ходимидан ўзини дори дозасини кучайтириш орқали ўлдириб қўя қолишни илтимос қилади. Тиббиёт ходими

кандай қарор қабул қилиши керак? Беморни ўлдириш орқали оғир азоблардан қутқариш ахлоқийликка кирадими ёки ахлоқсизликками? Бу муаммолар ҳали узил–кесил ҳал этилган эмас. Бундан ташқари, ҳар икки ҳолатдаги ўлимда ўз хохиши билан ўлимни барвақт истаган, Худо берган умрни ўзи қисқартиришга аҳд қилган одам ахлоқлими ёки ахлоқсизми?

Ўзини ўзи ўлдириши гуноҳ, лекин ўзини ҳам, оила аъзоларини ҳам қийнаб яшаш–чи? Иккинчи ҳолатда у матонат, мардлик кўрсатиб, «ўладиган касалнинг ўлгани, бўлган ишнинг бўладиган маъкул» деган мақолга амал қилгани ахлоқийликми ёки ахлоқсизликми? Бу саволларга бирдан ва бир томонлама, қатъий жавоб бериш ҳозир ҳам мушкул барча даврларда ҳам мушкул, бўлиб келган.

Ўлим борасидаги мулоҳазаларда яна бир муҳим масалага тўхталамоқ жоиз. Хўш ўлим, одатда қабул қилинган тарзида, энг улкан ёвузликми? Бунга диалектик ёндашув, орқали жавоб бериш лозим. Ўлим оғир йўқотиш. «Лекин ўз ўзича у табиий ҳодиса – ёвузлик эмас... У узоқ давом этган биологик (эволюция) мобайнида фойдали ва зарур аҳамиятга эга бўлди»¹⁸

Дарҳақиқат, ўлим ва ҳаёт, бошқача айтганда, ҳаёт ва мамот бир–бири билан узвий диалектик боғлиқ табиий ҳодисалардан. Бу дунёда ҳаётсиз ўлим, ўлимсиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас. Буни Ламетри образли қилиб шундай изоҳлайди: «Нарсалар дунёсида, ўлим арифметикадаги нолнинг ўзгасини бошқа нарса эмас»¹⁹ фақат бевақт, фожеавий ўлимни ёвузлик тарзида талқин этиш мумкин. Чунки айнан шундай ўлим туфайли, юқорида айтганимиз, инсонни жамият ва оила учун қиладиган эзгу ишлар тўхтайдди.

Биз фожеавий ўлим деганда ҳам икки хил ўлимни тушунишимиз лозим: биринчиси – тасодифий, табиий ёки техникавий ҳалокатлар туфайли рўй берадиган ўлим. Унда табиийлик мавжуд, иккинчиси – эстетикадаги фожеавийлик тушунчасига таалукли ўлим, унда фожеавийлик қаҳрамонликни вужудга келтиради, ўлим – ижтимоий ҳодисага айланади. Бошқачароқ айтганда, янги ғоя учун замон билан курашиб, ўзини фидо қилган шахс қаҳрамонларча ҳалок бўлади, яъни эркинлик субъектда, зарурият объектда берилади ва объект субъектнинг устидан ғалаба қозонади, лекин бундан буён буёғига, субъектнинг ғоялари билан яшайди, бундан ўша инсон ижтимоий–ахлоқий идеал сифатида мақом топади, жисман ҳалок бўлади, лекин руҳан, маънан у узоқ замонлар яшайди ё абадий ўлмасликка эришади.

Чунки фожеавий қаҳрамон «Ўз эркини йўқотиши билан айнан ана шу эркинликнинг мавжудлигини исботлаб, ўзининг эркин ихтиёрийни эълон қилиб, ҳалок бўлади».²⁰

Биз абадийлик деганида асосан ана шу ҳолатни, ижтимоий – ахлоқий идеал сифатидаги ўлмасликни тушунамиз. Жисман ўлмаслик тўғрисидаги фикрлар эса тиббиёт муаммоси бўлиб, унга эришнинг имкони, йўқ, зеро

¹⁸ Ламонт К. Иллюзия бессмертия - М.:Политиздат, 1984. С. 276.

¹⁹ Ламетри Ж.О. Сочинения . М., Мысль, 1983. С. 371.

²⁰ Шеллинг Ф. Философия искусства М., Мысль, 1966. С. 403.

кексайиш, инсон аъзоларининг қариши мавжуд экан, улар албатта ўлимга олиб боради.

Таянч тушунчалар

Фазилат, Иллат, Муҳаббат, Нафрат, Ролик, Эзгулик, Ёвузлик, Яхшилик, Ёмонлик, Адолат, Шафқат, Бурч, Виждон, номус, Қадр–қиммат, Идеал, Ҳаётнинг маъноси, Мақсад, Бахт, Ўлим, Ўлмаслик.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т., «Ўзбекистон», 1999.2
2. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 196–214–б.
4. Шер А. Яхшилик ва ёмонлик. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 10–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.
5. Золотухина – Аболина. Достоинство человека // Современная этика. М., Ростов–на–Дону, 2003.
6. Кант И. Из «Лекции по этике» // Этическая мысль, 1988, М., Политиздат, 1988. С. 299–333.
7. Кант И. Из «Лекции по этике» // Этическая мысль, 1990. М., Политиздат, 1990. С. 297–322.
8. Скрипник А.П. Моральное зло. М., Политиздат, 1992. С. 247–262.
9. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

6–мавзу. Ахлоқий тамойиллар.

1. *Инсонпарварлик ва эркпарварлик.*
2. *Ватанпарварлик ва миллатпарварлик.*
3. *Фидойилик ва зиёилик.*
4. *Меҳнатсеварлик, тинчликпарварлик, жўмардлик, ўзбекчилик.*

Асосий мезоний тушунчалар – категориялар сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англаш шаклларида ҳисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади. Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон ҳатти–ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик. Ахлокий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири – инсонпарварлик. У – инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр–қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини дастлаб оврўпа уйғониш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3–4 минг йиллар аввалги қадимги сомир мих хатларида учрайди.

Умумжаҳоний динларнинг ҳаммасида ҳам инсонпарварлик ғоялари устувор ҳисобланади. Чунончи, мусулмон маноқибларида турли вариантларда учрайдиган машҳур ривоят бор. Ривоят қилинишича, Худога етишган одамнинг хонадонига емак сўраб бир кофир киради. Мезбон, унга мусулмон бўлсанг, қорнингни тўйдираман, бўлмаса йўк, дейди. Кофир кўнмай чиқиб кетади. Шунда Худодан, нега унга таом бермадинг, деган нидо келади. Мезбон, у кофирликдан кечмагани учун шундай қилдим, деб жавоб беради. Шунда тангри мезбонга кофир бўлса ҳам, ахир менинг бандам–ку, инсон–ку, деб тезда уни қайтариб келиб, қорнини тўйдиришни буюради.

Зеро, ҳадиси шарифда «одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», дейилади. Ушбу ҳадис сўзларига мос мисолни насронийликда ҳам учратиш мумкин. Буюк рус файласуф ёзувчиси Ф.Достоевскийнинг «Ака–ука Карамазовлар» романида «Бир бош пиёз» деган боб бор. Унда роман қаҳрамонларидан бири грушенька тилидан шундай ривоят келтирилади:

Қадимда бир жоҳил кампир бўлган экан, ўлибди–ю, ўлганидан сўнг ундан бирор–бир яхшилик қолмабди; шайтонлар уни оловли кўлга ирғитишибди. Ўнг фаришта ўйлаб қолибди: қани энди кампирнинг бирор–бир фазилатини топса–ю, Худога етказса! Шунда кампирнинг томорқадан бир бош пиёзни юлиб олиб, гадой аёлга садақа қилганини эслабди–да, уни Худога айтибди. Худо шунда фариштага: бор, ўша бир бош кўк пиёзни олиб, узат, агар унга осилиб кўлдан чиқса, кампир жаннатга кирсин, майли, агар пиёз узилиб кетса, ўша ерда қолади, дебди. Фаришта кампирга пиёзни узатибди ва кампир осилиб чиқа бошлабди, энди кутулиб чиқай деганда, караса, бошқа гуноҳкорлар ҳам унинг кетидан чумолидай осилиб кўлдан чиқиб боряпти. Бадфеъл кампир уларни тепиб пастга туширишга уриниб: «сенларни эмас, мени тортиб чиқаряпти, пиёз сенларники эмас, меники», дебди. Шу гапларни айтиб бўлар–бўлмас пиёз узилиб кетибди ва кампир ҳозиргача ўша оловли кўлда азоб чекар эмиш.²¹

Биз кураётган эркин фуқаролик жамияти нафақат инсонга меҳр–муҳаббат ва иззат–ҳурмат кўрсатишни асосий тамойил қилиб олган, балки

²¹ Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15 т. Т. 9, ч. I – III. А., Наука, 1991. С. 394.

шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган ҳақиқий инсоний шарт–шароитларни яратишни ҳам ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган.

Эркпарварлик. Эркпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи – эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон – асир, эрксиз миллат – кул, эрксиз мамлакат – мустамлака. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир.

Эркпарвар инсон кулликнинг, мутеликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги жангчисига ҳам айланади. Бу жангчи бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун–бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради.

Одатда, эркпарвар шахслар муайян даврнинг қаҳрамонларига айланадилар. Зеро, улар ўзгалар эрки учун ўз эркини, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёрқин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири жорж байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз ватани англияда ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: ҳайрат ва нафратга учради, ватанни тарк этишга мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан маҳрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди ва италияни австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди.

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, Байрон қадим юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги миссолунги шахрида оғир безгакдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибдодга қарши шиорга айланди – кўзғолончилар «байрон учун!» деган жанговар ҳайқириқ билан жангга отилдилар. Беназир шоир, юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал–губернатори, эрксевар кўмондон ва улуғ инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора кийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда байрон ҳаққига ибодат қилинди.

Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, эркпарварлик тамойилидан бир оз бўлсада, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари, афсуски, учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мамлакатлар ички ишларига аралашиш учун эркпарварликни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий қаллобликлар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Зеро, эркпарварлик энг аввало шаффофлик даражасидаги покликни, ҳалолликни талаб қилади, озгинагина доғни ҳам кўтара олмайди.

Ватанпарварлик. Энг маълум ва машҳур тамойил, бу – ватанпарварлик. У инсоннинг ўз ватанига муҳаббатини, уни асраб–авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча ватан душманларига қарши маънавий–мафкуравий қурол сифатидагина талқин этадилар. Аслида эса бу тамойилнинг қамрови анча кенг – у инсонпарварликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги ҳатти–ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу – инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар жабҳада ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ерига, биносининг ҳар бир ғиштига, қадимий обидаларига, илм–фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачиғидек асраб–авайлаш булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик тамойили ватан тушунчасини фидойиларча идрок этиш, муайян ҳудуд ва халққа муҳаббат ҳисси сингари омиллар билан боғлиқ. Зотан, маълум бир мамлакат фуқароси ўша мамлакатдаги асосий этник гуруҳ вакили бўлмаслиги ҳам мумкин. Турли шарт–шароит тақозоси билан бошқа бир ҳудудга, мамлакатга келиб қолиб кетган фуқаролар, ўз тарихий ватанидан олисда туғилганлар кам эмас. Уларнинг кўпчилигида «тарихий ватан» тушунчаси ҳаёлий бир кўмсаш, ширин ғусса, ўткинчи интилиш тарзида ифода топади. Аслида эса бу – мазкур ватанга муҳаббат эмас, балки ўз аجدодларига, олис хотирага ҳурматдан, экзотик ҳиссиётлардан келиб чиқади; ҳақиқий муҳаббат эса, шароит ҳар икки ватандан бирини танлашни тақозо этганда, ҳозир яшаб турган ватани ва ватандошларига нисбатангина мавжуд экани аниқ–равшан аён бўлади.

Мазкур ҳолатни ажойиб гуржи ёзувчиси нодар думбадзе ўзининг «hellados» ҳикоясида ғоятда жонли тасвирлаб берган: сухумининг венециан кўчасида янгули исмли юнон бола отаси билан бирга яшайди. Унинг чап кўксига «hellados» (эллада) деган санчма ёзув бор, у бу билан фахрланиб юради. Лекин, вақт келиб, юнонларга тарихий ватанларига қайтишга рухсат берилганида, янгули кетишни истамайди. Отаси қаттиқ калтаклаб, мажбур қилади. Дўсти жамол ундан нега отанг билан бирга кетмоқчимассан, деб сўраганида янгули шундай жавоб беради:

«Қандоқ тушунтирсамикин... – дея гап бошлади у ниҳоят. – онам йўқ, ҳатто эслолмайман ҳам. Отам уззукун томорқада ёки тирикчилик ташвишида... Мен кўчада, венециан кўчасида катта бўлдим... Менинг ватаним, менинг элладам бу – сухуми, кўча, чалбаш...

– бу нима бўлмаса? – мен янгулининг кўкрагини очиб баланд овозда ўқидим: hellados.

– бу – нақш, жамол. Ватан – ичкарироқда, нақд юракнинг ўзида! – янгули қўлини кўксига қўйди.

Ўпкам тўлиб, томоғимга аччиқ бир нарса қадалди, унга яна бир нималар демоқчи эдим—у, аммо янгули эшагини нўхтасидан етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетди».

Отаси зўрлаб, калтаклаб кемада олиб кетишига қарамай, янгули ўз асл ватанидан кетишни истамайди, ўзини денгизга ташлаб, ватани бағрида ҳалок бўлади. Буни ёзувчи шундай тасвирлайди:

«Орадан бир кун ўтиб, келасури дарёсининг қуйилиш жойида денгиз тўлқинлари бир боланинг жасадини соҳилга чиқариб ташлабди. Тўғрироғи, уни кекса балиқчилар сувдан тортиб олиб, қумга ётқизишибди. Сўнг мурданинг кимлигини аниқлаш учун шу атрофда ўйнаб юрган болаларни чақиритибди. Марҳумнинг башараси шу қадар дабдала бўлиб кетган эканки, уни ҳеч ким танимабди. Уни мен танидим. Чап тўшининг устидаги «hellados» деган сеҳрли ёзувни кўргандан кейин танидим. Нафасимни ичимга ютганча соҳилдан, сўнг темир йўл бўйлаб, кейин венециан кўчасидан тўхтовсиз югуриб, телбаларча уйга отилиб кирдим.

– Ҳа, нима бўлди?! – холамнинг капалаги учиб кетди.

– Нина хола... Янгули қайтиб келди...

Сўнг холамнинг олдидан чўккалаб, оёқларини қучоқлаб йиғлаб юбордим...»²².

Демак, ватанпарварлик тамойили хаёлий туйғуга эмас, балки муайян замонга, муайян ватандош–инсонларга бўлган муҳаббатга асосланган ахлоқий ҳатти–ҳаракатлар жамулжамидир. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимиздаги барча миллатлар тенглигини эътироф этувчи, миллатидан қатъи назар, ҳаммамиз бир ватан фарзандлари эканимизни таъкидловчи конституциямизнинг ана шундай демократик тамойилларга асосланиши, юксак ахлоқий заминга эгалиги эътибор ва эъзозга лойиқдир.

Миллатпарварлик. Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу – миллатпарварлик. У, маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли.

Шу ўринда миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар – миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрланишини истайди. Чунончи, Навоий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради:

²² Думбадзе Н. Hellados. Низом Комил таржимаси. «Тафаккур» журналы, 1995, 3 – 4-сонлар.

*Шоҳу тоҷу хилъатеким, мен томошо қилғали
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.*²³

Лекин Навоий шу фахрланиши, ғурурланиши баробарида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш жомийга бағоят ҳурмат–иззат кўрсатиб, унга, пирим, деб қўл берган.

Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг – миллатпарварликнинг илмий–назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллий ғоянинг замонавий, биз танлаган кўринишини, унинг мафкуравий жиҳатларини республикамиз президенти Ислоҳ Каримов шундай таърифлайди: «миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор».²⁴

Унинг иккинчи жиҳати эса мана бундай талқин этилади: «миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл–юртга садоқат йўлида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур».²⁵

Фидойилик. Маълумки, инсон муайян мамлакат ва жамиятдаги қоидаларни, ҳуқуқий меъёрларни бузмай яшаши мумкин. Расмий–ҳуқуқий идоралар ва тузилмалар томонидан бундай одам расмона, жамият учун хавф туғдирмайдиган шахс ҳисобланади. Лекин бундай одам ахлоқсиз бўлиши, ҳуқуқ билан ҳисоблашган ҳолда ахлоқни тан олмаслиги мумкин. Бошқача қилиб айтганда, у ўз мамлакатдаги жиноят кодексини тан олиши баробарида, қалбидаги виждон қонунлари билан ҳисоблашмайди, жиноий жазодан қўрқади–ю, виждон азобини билмайди.

Шу фикрларни энди мисолда кўрайлик. Дейлик, куз кунларидан бирида ўрдадаги анҳор бўйлаб шошиб кетаётган одам сувга чўкаётган, ёрдамга муҳтож кишини кўрди. Лекин дарҳол ўзини сувга отиб, уни қутқармади. Чунки биринчидан, чўкаётган у эмас, иккинчидан, эғнидаги костюм–шим сувга тушса расво бўлади, учинчидан, унинг вақти йўқ, фойдали бир иш юзасидан учрашувга кетяпти, тўртинчидан, сув совуқ, шамоллаб қолиши мумкин, бешинчидан, ахир, бу одамнинг чўкишига у сабабчи эмас–ку! Шундай қилиб, бир одам чўкиб кетди, иккинчи бир одам, буни кўра–била туриб, ўз йўлида давом этаверди. Бунинг учун уни қамамайдилар ҳам, жаримага тутмайдилар ҳам, у ҳақда фақат, қандай бешафқат, виждонсиз одам экан, деб фикр билдирилади, холос.

²³ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, т. 3. Т., Фан, 1988, 201 – б.

²⁴ Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999. 38-б.

²⁵ Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999. 38-б.

Энди бошқа бир ўткинчини тасаввур қилинг: у шу заҳоти ўзини сувга отиб, чўкаётган одамни кутқарди, дастлабки ёрдамни кўрсатди ва таксига ҳаражат қилиб уйига қайтди: кийим–бош шалаббо, каттагина фойдадан қолди, беш–олти кун шамоллаб, дори–дармонга ҳам маблағ сарфлади. Лекин у бунга ачинмайди. Воқеани эслаганида афсусланмайди, балки ўз ҳатти–ҳаракатидан қониқиш туйиб, жилмайиб қўяди, ҳатто бу хотирлаш унга руҳ беради.

Бу ҳодисада биз икки хил тамойил билан ҳаракат қилган икки кишини кўриб турибмиз: биринчиси – худбин, иккинчиси – фидойи инсон. Гарчанд, қонун биринчи кишини худбинлиги учун жазоламагани баробарида иккинчи кишига фидойилиги учун алоҳида имтиёз бермаса–да, жамият, маҳалла–қўй, одамлар уларга икки хил муносабатда бўладилар: худбинликдан ижирганиб, нафратланадилар, фидойиликдан ҳайратланиб, миннатдорчилик билдирадилар.

Демак, фидойи инсонга бошқалар томонидан бу қадар иззат–ҳурмат кўрсатилишига сабаб шуки, у истисноли ҳолатларда ўзининг одатий–қундалик ҳаётий мажбуриятларини ва муносабатлари даражасини ихтиёрий равишда ошира олиш қудратига эга бўлади. Фидойи инсон бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, баъзан эса ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради ва зарурат туғилганда қурбон қилади ҳам; жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кечади. Бунга иккинчи жаҳон уруши қаҳрамони мард ўзбек йигити тўйчи эрйигитовнинг фидойилиги ёрқин мисол бўла олади. У душман пулемётига кўксини қалқон қилиши билан ўнлаб, балки юзлаб ўзига ўхшаш одамлар ҳаётини сақлаб қолди; бу одамлар эса ўз навбатида жаҳонда фашизм ғалабасининг хавфини камайтира бориб, охир–оқибат йўққа чиқардилар; уларнинг зурриётлари эса ҳозир ҳам дунёнинг янгиланиши, ўзгариши учун, олий мақсадлар учун хизмат қилмоқдалар. Тўйчи эрйигитовнинг номи биз билан бирга, ҳеч қачон халқ ёдидан чиқмайди.

Зиёлилик. Зиёлилик тамойили ҳозир биз англайдиган тушунча маъносида нисбатан узоқ тарихга эга эмас. У жадидчилик ҳаракати билан бирга юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин бу тамойилнинг инсон фаолиятидаги дастлабки унсурлари ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги маърифатпарварлар ҳаётида шаклланишини эътироф этмоқ лозим. Яъни, у инсоният жамиятидаги маданий ва интеллектуал – ақлий тараққиёт билан боғлиқ. Шу боис уни инсон пайдо бўлганидан анча кейин вужудга келган ахлоқий ҳодиса деб талқин этиш мақсадга мувофиқ. XX аср алломаларидан бири, буюк олмон файласуфи, «франкфурт мактаби»нинг намояндаси теодор адарно иккинчи жаҳон урушидаги геноциддан сўнг, зиёлилик – ахлоқий категория, деган фикрга келганида мутлақо ҳақ эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, зиёлилик ахлоқий тушунча – тамойил сифатида мураккаб ва кўпёқламалик табиатига эга. Баъзилар зиёлилик деганда олий маълумотли кишига хос бўлган фазилатни тушунадилар.

Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табақа ёки гуруҳга мансублик маъноларини англамайди. Оддий фермер – деҳқон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш кўриши ва атрофдагилар томонидан: «ҳа, фалончими, жуда ажойиб, зиёли одам-да», деган юксак ижтимоий баҳога лойиқ бўлишлари мумкин. Бунда у одамнинг касбидан қатъи назар, ҳам билим, ҳам фаҳм–фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани тушунилади. Шундай қилиб, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий–маърифий юксаклиги, қалбидаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиёси билан белгиладиган ҳатти–ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига ҳукмрон–маъмурий доиралар ва халқ томонидан ўзига хос муносабатлар мавжуд. Чунончи, биринчи тоифадагилар кўп ҳолларда зиёлиликка умумий тарзда ижобий муносабатда бўладилар, лекин масала муайян зиёли шахсларга бориб тақалганда, манфаатлар тўқнашуви рўй беради: зиёлилар ҳукмронлар тоифасини зиёлилик тамойили асосида яшаши ва иш юритишини талаб қилади, бу эса уларга, табиийки, ёқмайди, буни ҳокимият ишларига аралашиб деб ижирғанадилар, турли баҳоналар топиб, зимдан зиёлиларга қарши курашадилар. Бунга лев толстойдек буюк, покиза инсоннинг черков томонидан лаънатланиши ёки норасмий Туркистон лигасининг раҳбари, истиқлол фидойиси, мард саркарда, ҳақиқий зиёли, чор армияси генерал–майори Жўрабек қаландарқори ўғлига суиқасд уюштирилиши – қўйлиқдаги ўз ёзги боғида сирли равишда ўлдирилиши ҳодисалари яққол мисол бўла олади.

Зиёлилик тамойилига оддий фуқароларнинг муносабатида эса икки хил ёндашув кўзга ташланади. Уларнинг фаол ва илғор қисми, миллатнинг ўзагини ташкил этадиган кўпчилик одамлар зиёлиларга ҳавас билан қарайдилар, зиёлиларнинг ҳатти–ҳаракатларини нафақат маъқуллайдилар, балки ўз фарзандлари ва яқинларига намуна қилиб кўрсатадилар. Аммо оддий аҳолилик мажбуриятидан бошқа нарсани билмайдиган, тарихдан «омма» деб аталиб келинадиган ижтимоий қатлам кишилари, уларнинг маълумотлари олий ёки ўрталигидан қатъи назар, зиёлиларга истехзо билан, «ҳокимият билан ўйнашган эси пастлар» деб қарайдилар. Ана шу худбин ва маҳдуд «омма» қайси ерда камайиб борса, ўша жамиятда тараққиёт юксак даражага кўтарилади. Зеро, зиёлилик кенг маънодаги фидойиликдир. Шу боис мустақиллигимизнинг илк кунлариданоқ бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқарога сингдириш учун мунтазам кураш олиб борилмоқда. Уни сингдириш эса маънавиятни юксалтириш орқали рўёбга чиқади.

Меҳнатсеварлик. Инсон барча мавжудотлар ичида ҳатти–ҳаракатларининг, фаолиятларининг кўплиги ва хилма–хиллиги билан ажралиб туради. Меҳнат ана шу ҳатти–ҳаракатларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган қисмидир. Тўғри, меҳнатга ўхшаш ҳатти–ҳаракатларни қалдирғочнинг ин қуришида ҳам, полапонига балиқ тутиб келтираётган чорлоқда ҳам, ер қавлаётган юмронқозикда ҳам кўришимиз мумкин. Лекин бу ҳатти–ҳаракатлар савқи табиийя – табиийятга (инстинктга) асосланган. Инсон меҳнати эса, ақл воситасида амалга ошади, у ўзи, яқинлари, ўз

жамияти ва келажак авлоднинг яхши яшаши учун меҳнат қилади. Шу сабабли меҳнатни севган одам ижтимоий–иқтисодий шароит рисоладагидек йўлга қўйилган жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириб, фаровон яшашга муяссар бўла олади, ишەкмас одам эса аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч қачон бири икки бўлмайди. Бундан ташқари, меҳнатсевар инсон жамият аъзолари томонидан эъзозлангани баробарида, дангаса одам ижобий шахс сифатида қабул қилинмайди.

Меҳнатсеварлик тамойили меҳнат жараёнида шахснинг ўз–ўзини намоиш этишига, ўзлигини рўёбга чиқаришига, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, меҳнатдан мақсад – эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий–руҳий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуктаи назаридан меҳнат қилиш, тинимсиз тиришиб–тирмашиш, меҳнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, ҳузур бахш этмайди: бундай «тиниб–тинчимас» одамда ҳушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки меҳнат соҳасини севиб меҳнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, меҳнатининг натижасигина эмас, балки меҳнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда меҳнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргаликда ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумолилиқ» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Меҳнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс меҳнатини қадрламаслик, меҳнатсевар билан дангасани тенглаштириш – уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатига зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «социалистик мусобақа»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс меҳнатини қадрлаш – шахснинг меҳнатсеварлигини, унинг ўзини қадрлаш демакдир. Мустақиллигимиз шарофати билан меҳнат яна эркин шахснинг ўзига ва атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахснинг тинч–тотув

яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол ҳатти–ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча ҳатти–ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига тақдорланмас ноёб қадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинишига олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар равиётига, тарихий–маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улуғ инглиз файласуфи, нобель мукофоти совриндори бертран рассель (1812–1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида қироллик жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жиҳатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта – ақшнинг вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрлилик ҳаворийси» (рассель нобель мукофоти билан бирга шундай фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнгигача тинчликпарварлик тамойилидан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни алтруизм номи билан оғуст конт илмий муомалага киритганини айтиб ўтган эдик. У – кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу – оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари қатъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий–меъёрий талабларидан келиб чиқмайди, у фақат ва фақат хусусийлик табиатида эга, ҳар бир шахснинг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик

қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда **ўзбекчилик, меҳмондўстлик** каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл–юрт орасида «барака топгур» ибораси билан қўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги ҳашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, қўни–қўшниларига ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликни олайлик. Миллий–минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини эшикдан мулойим савол–жавоб билан қайтариб юборади, ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшикдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон–чой қўяди, нотаниш бўлса, танишади, ҳол–аҳвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва буни ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суиистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез–тез учраб туради. Ўзи қўл учида кун кўриб тургани баробарида қарз–ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўрамыз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган сарқит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ходисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва хайрат билан қарайдилар.

Таянч тушунчалар

Ахлоқий тамойил, Инсонпарварлик, Эрқпарварлик, Ватанпарварлик, Миллатпарварлик, Фидойилик, Зиёелилик, Меҳнатсеварлик, Тинчликпарварлик, Жўмардлик, Ўзбекчилик, Меҳмондўстлик.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 71–109–б.
2. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., «Ўзбекистон», 1994.
3. Авлоний А. Ўсон миллат. Т., «Шарқ», 1993, 71–137.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 215–230–б.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 63–64; 244–245; 357–358.

7 –мавзу. Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти

1. *Ҳалоллик ва ростгўйлик.*
2. *Инсофлилик*
3. *Хушфеъллилик, ширинсуханлик, камтаринлик ва босиқлик*

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқшунослик тушунчаларини ва ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий, лекин кенг тарқалган шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, ҳаёлилик, инсофлилик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик. Ҳалоллик виждон, адолат ва бурч каби ахлоқшунослик мезоний тушунчалари билан боғлиқ, инсоннинг ўзгача муносабати ўзича муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қилидиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак–ичмаги, жинсий ва иқтисодий ҳатти–ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди – ҳаром диний нуқтаи – назардан салбий ҳисобланган ҳатти–ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. М., бисмил қилинган ҳайвон ё парранда гўшти – ҳалол, ўлакка гўшти – ҳаром, никоҳдаги жинсий алоқа – ҳалол, зино – ҳаром, меҳнат ҳақи – ҳалол, ўғрилиқ билан топилган мол – ҳаром в.х.

Кўриб ўтганимиздек, ҳар бир диний эътиқоднинг аслсида ахлоқийлик ётади ва у кўп ҳолларда ибодатдан баланд қўйилган: солиҳ бандалар, «Қуръон»да айтилганиде, энг аввало гўзал ахлоқ эгаларидир. Шу боисдан кейинчалик ҳалоллик нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста–секинлик билан шахс ҳаётидаги энг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маънавийлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилат бўлиб қолди. М., ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсими Отининг такомиллашуви, илм–фан

таракқиётининг юксалиши натижасида биз касбий ҳалоллик илмий ҳалоллик, иқтисодий ҳалоллик в.б. Ҳақида гапиришимиз мумкин.

Инсоният жамиятида ҳаромлик ёхуд нопокликнинг ҳалолликка нисбатан кам учрамаслиги доимо ахлоқшуносликлар ташвишга солиб келган. Чунончи, Имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас:

«... хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик–ўғрилиқ йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ ҳийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши – ҳаммаси ҳаром ейишга киради»²⁶.

Афсуски, Ғаззолий санаб ўтган ҳолатларни атрофимизда кўп кўрамиз. Чунки нопок йўл тутиш осон, лекин ҳалолликка эришиш қийин. Бунинг сабаби шундаки. Ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳуқуқ суради.

Ҳалоллика биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўр–лик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик, ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий–маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда нопоклик ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб–яшнамоқда. Япония, олмония, франция, ақш, буюк британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот–учрашувга келган бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг ҳикоя қилишича, финляндияда у билан бирга россия жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қу–йиш

²⁶ Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб. Т., Адолат, 2002, 336-б.

нуқталаридан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни ҳаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ шўролар иттифоқи ҳудудидан келган меҳмонлар ҳайратланиб сўрашади: «нега хўжайин сизни бензин қуяётганингизда кузатиб турмади?» у эса тушунмай елкасини қисади: «нимага кузатиб туриши керак?» меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «ахир, сиз саксон литрга ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди—ку!» у яна ҳайрон қолади: «нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунтиришга ҳаракат қилишади: «сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» мезбон эса яна елка қисади: «нега мен кам пул тўлашим керак — саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз?!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортиқча бензин қуйиб олиш мумкинлигини финляндия фуқаросига тушунтира олмайдилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қиляпти деган ҳаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу — бор гап, ҳақиқат. Зеро, президент Ислон Каримов нутқларидан бирини «ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини куриш — фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий—сиёсий янгиланишдир.

Ростгўйлик. Ростгўйлик ёки тўғри сўзлилиқ инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ ҳақиқат эса доимо синфийлик, партиявийлик—мафкуравийлик ва тарихийлик—даврийликдан юқори туради. Ҳақиқатнинг ифодавий шаклларида бири ростгўйликдир. Демак, ростгўйлик — инсоннинг кейинчалик касб этган табақавийлик, — сўз онгига, руҳига сингдирган, ижтимоий—ҳаётӣ, даврий—тажрибавий хусусият эмас, балкининг моҳиятида берилган фазилат. М., яқинда тили чиққан ёш гўдакни олайлик. У нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса — рост гапиради («алдагани бола яхши» деган мақолни эсланг). Гўдакнинг соддалигидан, ишонувчанлигидан, тўғрисини айтишидан биз — катталар куламыз; лекин ҳақиқат устидан, ростгўйлик устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак каттариб, «ақли кириб» боргани сари атроф—муҳитда ёлғон мавжуд эканлигини, рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста—секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижтимоий босқичга кўтарилди. Энди хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсоннинг бу йўлдан фақат юксак маънавийлик, биринчи галда ахлоқий тарбия кутқаради. Эзгулик, номус, ор, кадр—қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина ростгўй бўла олади.

Ростгўйлик осон эмас. У инсондан сабр–тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон кўрқувдан фориг бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчмайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна–дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд руҳ бағишлайди.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик Донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа–ходисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадilar, ўзлари ҳам адашадilar. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка созовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт–мамот масалаларида нотўғри қарорлар қабул қиладilar, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «қуруқ» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш» ига эга бўлади, унга бундан буён номусиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради.

Ҳаёлилик. Бу меъёр хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан ҳисобланади. У, гарчанд, бир қарашда, уят ҳисси билан ўхшаш бўлса–да, аслида ўзини кўпроқ андиша ва ибоба яқин фазилат тарзида намоён қилади, унда ахлоқий моҳият эстетик хусусият – нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳаёдан одатда, инсон қизаради, бу қизариш, айниқса хотин–қизларда ички гўзалликнинг юзга тепчиб чиқишига сабаб бўлади ва алоҳида бир нафисликни, майинликни вужудга келтиради. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширилган ахлоқийликка зид ҳатти–ҳаракатлардан ноқулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам мавжуд. Лекин бу ҳолатлар уятда ижтимоийлик касб этган бўлади, шу сабабли улар ҳатти–ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳаётда эса мазкур ҳолатлар соф маънавий табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар ҳатти–ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади.

Бугунги кунда ҳаёлилик алоҳида аҳамиятга эга. Турли цивилизацияларнинг ўзаро алоқалари, баъзан эса омукталашуви, урбанизация, модапарастлик сингари замонавий ҳодисалар ўзбек оиласидаги анъанавий ҳаёлиликка маълум маънода салбий таъсир кўрсатаётир, айниқса хотин–қизлар ва ёшларнинг ўзини тутишида, муомаласида, кийинишида бу таъсирни яққол сезиш мумкин. Шу сабабли оиладаги ва мактабдаги тарбияда ҳаёлилик хулқий гўзаллик, назокат; беҳаёлик эса хулқий хунуклик ва кўполлик эканини уқдириш шахс эркинлигининг доимо ўзгалар олдида

масъулият билан боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири.

Инсофлилик. Афлотун ҳақида гап борганида, унинг адолатни давлатга хос фазилат, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Дарҳақиқат, адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу адолатнинг тор камровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъёридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисmini ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон республикаси президентининг бир хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 ақш доллари миқдорида берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйига ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб қўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-ҳаракатнинг президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўтарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иктидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувига ўзига хос ҳисса қўшади.

Хушфёллилик, ширинсуханлилик, камтаринлик, босиқлик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала

маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфеъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интирмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади.

Хушфеъллилик, ширинсуханлилик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний табиатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Айни пайтда баъзи бир одамлар гуруҳи учун меъёрга айланиб қолган иллатлар ҳам борки, улар ҳақида тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Улар ичидан энг кенг ёйилган, маълум маънода юқумли маънавий касалликка айланиб бораётган иккитасини – худбинлик ва шухратпарастликни кўриб чиқайлик.

Худбинлик. У ўз индивидуал эҳтиёжларини ҳамма нарсадан юқори кўядиган ахлоқий сифат, иллатни англатувчи тушунча; бирор – бир инсоннинг моддий-маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун кўйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва ўз шахсини мутлақлаштиришига қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий ҳатти-ҳаракатлар мажмуъидир.

Худбинликни инсон шахсининг ўзига бўлган муҳаббати билан чаплаштирмаслик лозим. Биз Имом Ғаззолий муҳаббатнинг беш тури ҳақида сўз юритиб, инсоннинг ўзига, ўзининг аъзоларига, саломатлигига бўлган муҳаббатини биринчи ўрнига қўйганини яхши биламиз. Унингча, бу муҳаббат Аллоҳ, ота-она, қариндош-уруғ, дўст-биродар, муҳтож-эҳтиёжмандлар хизматида бўлишга имкон яратувчи восита ҳисобланади. Худбинлик эса муҳаббат ҳиссига эмас, нафсга, ҳирсга, ружуга асосланади, ўзини адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик ҳислатларида намоён этади. Тўғри, ҳамманинг ҳам кўлидан жўмардлик келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам ўзига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан худбинлик бошланади.

Худбинлик жиноят эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча доимо қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни қандай шароитда бўлмасин – бировларнинг фожеаси устидами, ўлими, – қатъи назар, ундириб олади,

холос. Унинг ақидаси: «гўзал бино куласа–кулайверсин, мен ўзимга тегишли юзта ғиштни суғуриб олишим керак!»

Шуни афсус билан қайд этиш кераки, худбинлик устидами жамиятда кўпайиб борса–бораяптики, камаймаяпти. Чунки қонуннинг мустаҳкамланиб бориши худбин одамлар учун кулайлик туғдиради: улар қонуннинг руҳини – моҳиятини бир четга суриб қўйиб, унинг жумлаларидан – шаклидан фойдаланадилар. Аввалги, анъанавий урф–одатлар ҳукумрон даврларда худбин одам жазоланиши – бир четга чиқариб қўйилиши, жамоадан, маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай муносабат эркин шахс ҳуқуқларини паймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, худбинликни йўқотишнинг фақат бир йўли бор, у ҳам бўлса жамиятда ахлоқий тарбияни замонавий тарзда кенг жорий этиш.

Шухратпарастлик. Шухратпарастлик – шон–шуҳрат кетидан қувадиган ва бу йўлда ҳар қандай ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хусусияти. Шухратпараст одам ўз номининг доимо атрофдагилар ва жамият диққат Марказида туришига машҳурликка, шов–шувга, мақтовга ички бир тийиқсиз эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охир–оқибат уни жамиятнинг ахлоқий – ижтимоий талаблари билан ҳам, индивид сифатидаги ўз биологик ва маънавий–интеллектуал имкониятлари билан ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган ижтимоий нафс бандасига айлантириб қўяди.

Шухратпарастликнинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли томони шундаки, у равнақ топиб бориш хусусиятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста–секин ўз «мен»ининг барча «мен»лардан баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб бўлса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд векеликни, атрофдагиларнинг ўзига бўлган асл муносабатини реал баҳолай олмайди; қаерда уни «кўтар–кўтар» қилиб мақташса, ўша ерга ўзини уради, ҳаёт асл инсоний вазифасини бажаришдан чалғийди, тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Шухратпарастликка ёрқин мисол, умумбашарий тимсол сифатида, одатда салкам 2,5 минг йилдан буён ҳеростратнинг номи келтирилади: у абадий шуҳрат қозониш учун оламнинг етти муъжизасидан бири – эфес шаҳридаги артемида ибодатхонасида ўт қўйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат, айна пайтда нафрат ва лаънат билан тилга олинади.

Шухратпарастлик ҳам худди худбинлик каби замонавий жамиятда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи, демократик тамойиллар йўл очиб берса, шуҳратпарастлик учун замонавий оммавий ахборот воситалари кўк чироқ вазифасини ўтайди: Ницше айтганидек, ҳозирги пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен», йўлини топиб, сахнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқига ва имконига эга матбуот ва сўз эркинлигидан «ўзига хос» фойдаланадиган, «машҳурлар» ҳақидаги шов–шувлар билан шуғулланадиган ўнлаб газеталар,

кўрсатув ва эшиттиришлар шуҳратпарастларнинг ёмғирдан кейинги кўзиқоринлардек пайдо бўлишини таъминламоқда. Мисол тариқасида кўпчилик омавий ахборот воситаларида аслида ҳорижий муаллифлар муסיқаларини, кўшиқларини ноқонуний ўзлаштиргани— ўғирлагани (плагиат) учун жазоланиши керак бўлган шуҳратпараст «санъаткорлар»нинг кўкларга кўтарилишини келтириш мумкин. Шуҳратпарастликнинг бундай кенг ёйилишига қарши фақат ахлоқий тарбия воситасида курашиш қийин, шу сабабли уларга нисбатан ахлоқий йўл билан бирга ички ва халқаро ҳуқуқ меъёрларидан ҳам унумли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқдир.

Таянч тушунчалар

Ахлоқий меъёрлар, Ҳалоллик, Ростгўйлик, Ҳаёлилик, Инсофлилик, Хушфеъллик, Ширинсуханлик, Камтаринлик, Босиқлик, Ахлоқий иллатлар, Худбинлик, Шуҳратпарастлик.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., «Ўзбекистон», 1994.
2. Авлоний А. Ўсон миллат. Т., «Шарқ», 1993, 71–137.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 215–230–б.
4. Шер А. Худбинлик. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.
5. Шер А. Шуҳратпарастлик. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 10–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.
6. Шер А. Ҳаё. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 11–жилд. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.
7. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошифат ул–қулуб. Т., «Адолат», 2002, 336–340; 411–414.
8. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 266; 360; 410–411.

8–мавзу. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари

1. *Никоҳ ва муҳаббат.*
2. *Оилавий мулк ва фарзанд тарбияси.*
3. *Оила бузилиши ва унинг турлари.*

Оилани фуқаролик жамиятининг, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзоси, бўлажак фуқаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш

никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари – никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун – 18, қизлар учун – 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу – масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи – ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очик севги – мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир–бирини ёктириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота–оналар келишишса – бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар шўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат ҳазрат али совчи кўйганларида, биби фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш қурадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир–бирини маъкул кўрсагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла қодирий «ўтган кунлар» романида тасвирлаган отабек билан кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очиғини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: лайли билан мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик–сурурий севги реал ҳаётда камдан–кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ – эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бироқ севги–муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф–одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш шарти дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга кираётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий

эхтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан–кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа – молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан жорж байроннинг «дон жуан» шеърий романидаги қуйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;
Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, –
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору ошхона ҳиди қоладир.²⁷*

Гарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил табиатга эга бўлса–да, уларда маълум маънода ҳаётӣ асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъзозлаб, авайлаб–асралмаса, ундаги жаннатӣ бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқӣ ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Айни пайтда дунёдаги ҳамма нарса–ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий муҳит. Оиланинг мустаҳкам бўлиши, оила аъзоларининг ахлоқӣлик даражаси ундаги муҳитга боғлиқ. Қайси оилада соғлом муҳит, ҳукм сурса, унинг равнаки, бахтлилиги таъминланган бўлади. Соғлом муҳит деганда биз фақат оиладаги инсонправарлик, ватанпарварлик, зиёлилик, ҳалоллик, ростгўйлик каби тамойиллар ва меъёрларга амал қилинишинигина эмас, балки унинг эскича анъанавийлик ёки янгича замонавийлигини ҳам тушунишимиз лозим. Зеро айнан ана шу икки хил турмуш тарзи оила келажаги билан боғлиқ.

Эскича анъанавий оила кийинишда, еб – ичишда касбу корда замонавий оиладан фарқ қилмайди. У ҳам ҳалол, ҳамма қатори замонавий шароитда яшайди. Фақат у ўзининг «ўзбекчилиги, аждодларининг анъанавий маънавий кадриятларини «унутмагани» билан фахрланади. Ҳамма гап шундаки, бундай

²⁷ Byron. Don Juan. М., Foreign language publishing house, 1984. P. 124.

оила учун асосий кучи ва имкониятларида ана шу фахрланиш ҳиссига эришиш учун фойдаланади: анъанавий ўзбекона тўй кечасида никоҳ базмида артистларга «гаплашилган» ва «қистирилган» миллионлар ҳисобига бемалол битта болалар боғчаси курса бўлади. Айниқса оғзини қимирлатиб туриш билан (фонограмма орқали) ҳаром пул топаётган «артист»ларнинг қудағайларни (аёл қудаларни) рақсга тушишига даъват қилишини бориб турган одобсизлик: ортиқча пул йиғиб бериш учун бечора қайноналар янги келин ва куёв олдида ўйинга тушадилар. Анъанавий тўйлар исрофгарчилик намунаси, муайян маънода ахлоқсизликнинг бир кўиринишига айланиб кетганини тан олиш керак. «борда» – ку «бор» «йўқлар» ҳам шундай қилишга интиладилар. «эшак эшакдан қолса қулоғини кесади» қабилидаги тўй учун кўп ҳолларда неча йилар давомида яхши емай, киймай, қуруқ нон–чой билан кун ўтказиб яшаш керак бўлди. Бундай «орзу–ҳавас»ларнинг тагида ё одамлар нима дер экан деган кўрув ёки мақтаниш, кибр, бировларга ўзини кўз–кўз қилиш каби иллатлар ётади. Энг ёмони шундаки, бундай оилада соғлом муҳит қарор топмайди, дастурхон устида, бўш вақтларда болалардан «кутилиб олиш» учун кўпроқ пул топиш ҳақида тинмай сўзланадиган, фалончининг тўйи мундоғ ўтибди, у ундай қилибди, бу бундай қилибди, деган майда гапалардан нари ўтилмайдиган бўлиб қолади, ахлокий идеаллар хиралашади, эстетик дид ўтмаслашади, ижтимоий маънавий интилишлар ниҳоят даражада сустлашади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони ҳам бундан яхши эмас: оилада тотувлик йўқолади, эр ва хотин ўртасида моддий етишмовчиликлар, «сандиқ тўлмаётгани» ва х. Борасида тез–тез айтишишлар, таъна–дашномлар, жанжаллар бўлиб туради, баъзан улар катта оилавий можароларга ҳам айланиб кетади. Бундай эскича – «анъанавий оиладаги муҳит атрофдаги бошқа оилаларга ҳам салбий таъсир кўрсатади, жамиятнинг заиф, маънавий савияси паст ҳалқаси сифатида миллат тарбиясини маълум маънода бузади. Айни пайтда ўз аъзоларининг ҳам «гап–сўздан» кўрқадиган, мақтанчоқ ижтимоий–сиёсий «саводсиз», умрини кундалик майда ташвишлар билан ўтказадиган одамлар бўлиб қолишларига олиб келади.

Янгича замонавий оиладаги муҳит эса бунинг акси: тўй – маъракаларда энг ёмон иллат бўлмиш исрофгарчиликка йўл қўйилмайди. Уларга кетадиган ортиқча сарф–харажатлар имкони борица қисқартирилиб, асосий маблағ оиланинг фаравонлигини, интеллектуал ва маиший даражасини юксалтиришга йўналтирилади. Бундай оилада тотувлик, хотиржамлик қарор топади, дастурхон устидага суҳбатлар янги китоблар, филмлар, ижтимоий–сиёсий янгиликлар, инернет хабарлари устида боради, дам олиш масканларига бориш режалари тузилади; асосий ҳатти–ҳаракат фарзандларнинг олий маълумотли бўлишига, замонавий касбий маҳоратни эгаллашига, уларни халқ ва ватан фахрланадиган шахслар бўлиб етишишларига қартилади.

Агар эскича-анъанавий оилавий муҳит Ўзбекистонда эркин демократик фуқаролик жамияти қурилишига тўсқинлик қилса, янги замонавий оила муҳити унинг тезроқ рўёбга чиқиши учун муҳим оимл бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб фуқаролик жамияти муайян халқ учун жам бўлиб, жамоат тарзида яшашнинг энг олий шакли ҳисобланади ва носийсий бўлган барча муносабатларни ўз ичига олади. Унда шахс эркинлиги, индивиднинг «очирилиши» ихтиёрий тарзда тузилган фуқаролар уюшмалари ташкилотлари ва бирлашмалари доирасида ўзини намоён қилади. Иқтисодий, диний, маънавий, ахлоқий эстетик миллий оилавий ва бошқа муносабатлар давлат идораларининг аралашувисиз ўз ўзини бошқариш асосида амалга оширилади.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг тарқалиши. Оиланинг яна бир жиҳати – унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг боғиний кўрилиши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўрилиши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб–ичириши, кийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулкка ҳўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган кўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад – ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан шиммел хоним ўзининг аввалги бобларда тилга олинган китобида баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизиқ бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир ҳатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чакмоқтош бирлашса, бу никоҳдан янада етукроқ фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқорироқ поғонага чиқарувчи омилдир».²⁸

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалолини, она эса севимли эрини кўради: болада эр–хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола – оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб–ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота–онага бўйсунилари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаётган гўдакни қуллиқка ўргатиш эмас, балки болаларга хос эрка–тантқиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота–онага бўйсунилдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол, бадхулқ, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила тарқалиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири – оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан тарқалиши. Бунда болалар балоғатга

²⁸ Шиммел А. Жоним менинг жонимда, 44 – 45-б.

етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари – ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тутилади. Уйлантирилган ўғилларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила куриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй–рўзгор ашёлари ажратилади.

Шунингдек, оиланинг табиий тарқалиши ҳам мавжуд. Унда ота–онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила тарқалиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила тарқалади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуктаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнгги турдаги оила тарқалишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини англатади.

Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. **Фуқаролик жамияти** моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир – расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бироқ, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс – давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади. Зотан, «биз учун фуқаролик жамияти–ижтимоий макон. Бу

маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам деради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқук ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади»²⁹.

Фуқаролик жамиятининг яшаш шарти – эркинлик. Шахснинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари ҳиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик ҳиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» – умумий мақсад учун курашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узоқ қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари тазйиқидан қонун билан ҳимояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислом Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вазифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисmini босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «кучли давлатдан – кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти ғарб дунёси учун ўрнатилган бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси – ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиради.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер

²⁹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том, Т., «Ўзбекистон», 1998, 127-б.

тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз–ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралиқ боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, ғарб оламида йўқ. Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада республикамиз президенти Ислом Каримовнинг: «шу маънода маҳаллани ўз–ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», – деган сўзлари аини ҳақиқатдир.³⁰

Буюк олмон файласуфи Ҳегел давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани – ҳиссиётга, фуқаролик жамиятини – асабнинг таъсирланиш қобилятига, давлатни эса ўзи учун асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида БОТИНАН ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг таракқий топишига боғлиқ, булар – оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж–мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси – сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.³¹

Кўпдан–кўп турли–туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири – тарбия. Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртларида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабоп усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро барабарига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида тузади. Шу боис суверенитет тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз.

³⁰ Ўша манба.

³¹ Қаранг: Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 290.

Давлат суверенитети энг аввало миллат суверенитети демакдир. У шахс мустақилигини, ҳуқуқларини кафолатлайдиган ва миллат ҳукмронлигини тўлиқ таъминлайдиган ижтимоий–сиёсий ходисалар. Миллат суверенитети биринчи навбатда уларнинг сиёсий жиҳатдан ўз – ўзини бошқаришда қадимдан эгаллаб келган ҳудуд ва ундаги фойдали қазилмаларга эгалик қилишда, ўзи танлаган давлат ҳокимиятида ҳамда миллий фуқароликда намоён бўлади. Шунингдек, инсон суверенитети ҳам давлат суверенитетининг муҳим қисми қисобланади. У фуқаронинг яшашга, мустақил дунёқарашга бўлган ҳуқуқи билан белгиланади ва зулмга, адолатсизлиққа, очлиққа, шахс эркинлигининг бузилишига қарши кафолатлар мажмуини ўз ичига олади. Республикамиз Президенти И.Каримовнинг қуйидаги сўзлари давлат ва унинг фуқароси ўртасидаги муносабатларни замонавий талқин этишда муҳим аҳамиятга эга.

«Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак – деб ёзади И. Каримов. – давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қонидани ҳамма тан олиши, бу қондага ҳамма итоат қилиши шарт»³²

Шундай қилиб суверен давлат инсон ҳуқуқларини, шахс номуси ва кадр – қиматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий вазифаси деб билади, унинг юксак ахлоқий моҳияти ҳам ана шунда.

Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий–ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000 йилнинг «соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «оналар ва болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган шўролар иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиладди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий–ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов – ахлоқсизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

Инсон ахлоқий ҳаёти унинг кечирган жисмоний умри билан эмас, балки қилган ахлоқий ҳаттир–ҳаракати билан белигланади. Инсон ўн йил яшаб, қилган яхшиликларини жамлаганда вақт ҳисобидан уч кунга етса, у ўн

³² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир 3-том., Т., Ўзбекистон, 1996. 17-б.

йил эмас уч кун умр кечирган бўлади. Зеро инсоннинг ҳаётидаги маъно унинг бОтиний ахлоқи билан боғлиқ. Инсонни ўзи билан келишиб яшаши, виждон, имонга хиёнат қилмасли, қўрқув ва ҳадик сабабли ёлғон сўзламаслиги – буларнинг барчаси ўзининг ҳақиқий ҳаётига эга бўлиш дегани. Зеро ёлғон, қинғирлик, иккиюзламачилик инсонни инсонийлик хусусиятидан маҳрум этиб, уни салбий ишга мажбурлаган объектга боғлаб қўяди. Натижада, инсон ўша объектнинг қулига айланади. Ўзининг «мени»ини йўқотади. Шу боис ҳам замонавий руҳшунослар бундай қалб эгаларини хаста, даволанишга муҳтож бўлган, акс ҳолда ҳалокатга учраши мумкин бўлган бемор каби қарашади. Демак, шахс ахлоқий ҳаёти нафақат инсоннинг қалби, руҳияти, маънавияти билан боғлиқ, балки жисман ҳам зарур бўлган асосдир. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий кадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири – қандай яшамок керак, иккинчиси – нима қилмоғ–у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий–маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади.

Ахлоқий ҳаётнинг самарали кечиши комилликнинг даражаси билан белгиланади.

Инсоний комилликнинг яна бир белгиси унинг илм эгаси бўлиш имконидан фойдаланишидир. Билиш учун эса инсон тафаккур қилмоғи, мустақил фикр юритмоғи лозим. Акс ҳолда инсон моҳиятдан йироқлашиб, ходисалар чилвирига ўралиб қолиши мумкин. Энг муҳими, илм, тафаккур қилиш хосияти инсоннинг ахлоқий жонзот сифатидаги мақомини белгилайди. Инсон илм орқали ўзи ва ўзгалар учун нима яхши–ю, нима ёмон, нима фойдали–ю, нима зарарли эканини аниқлай олади. Буни билмасдан туриб одам боласининг ҳеч қачон комилликка эришиши мумкин эмас. Шундай қилиб, илм, тафаккур, бевосита бўлмаса–да, билвосита ахлоқийликни таказо қилади.

Асл бахтга эса фақат одамдаги ҳайвоний куч хатти–ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришганда–гина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф–файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «бирида ўлмаган одам, иккинчисида

туғилмайди. Ҳордиқни истасанг – ишда ўлгин, Худони истасанг – ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди – ундан... Бутун борлиқ унинг ўзидир»³³. Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»³⁴.

Демак, комилликка инсон қадам–бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Шундай қилиб, шайх азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик – инсон деган улуғ номга муносиблик, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мавжудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам–ларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у – оламнинг баҳри муҳити – денгизи³⁵.

Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик олаmidан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотаом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Навоий нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажақда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдаланиб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи лозим.

Таянч тушунчалар

Оила, Никоҳ, Муҳаббат, Оилавий муҳит, Оилавий мулк, Фарзанд тарбияси, Фуқаролик жамияти, Маҳалла, Давлат, Давлат суверенитети, Шахс суверенитети.

АДАБИЁТЛАР

³³ «Зубдат ул-ҳақойиқ», 52 – 53–б.

³⁴ Ўша манба, 53 – 54–б.

³⁵ Тасаввуф, 148–149–б.

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 52–64; 76–101.
2. Мусаев Ф. Уч таянч ёхуд адолатли жамиятнинг муҳим шартлари. «Ҳаёт ва қонун» журнали, 2002.
3. Фитрат. Оила. Т., «Маънавият», 1998.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 235–242–б.
5. Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990. С. 200–278.

9–мавзу. Ахлоқий маданият.

1. *Ахлоқий маданият.*
2. *Муомала одоби.*
3. *Этикет.*
4. *Этикет замонавий кўриниш сифатида*
5. *Касбий одобнинг жамият ҳаётидаги ўрни.*
6. *Касбий одоб турлари.*

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири – муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир–бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир–бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшаши мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси даниэл дефо қаламига мансуб машҳур «робинзон крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: жумабойни топиб олган робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар кадр–қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий–меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиқлик, хушфёъллилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Дарҳақиқат, муомала одобиди мулоқотнинг асосий бўлмиш тил катта аҳамиятга эга. Зеро одамлар бир–бирларини тил орқали тушунадилар. Тил воситасида ўз фикрини ўзгага етказиш маълум маънода санъат. Зарур сўзни топиши, муайян ҳолатга мос келадиган ифодавий воситаларни қўллаш, фикрни жумлавий жиҳатдан тўғри ифодалаш, аниқ, босиқ, салобат билан сўзлаш ҳамсуҳбатингиз ёки тингловчининг диққатини тортишда муҳим роль ўйнайди, сўзловчининг нутқ маданияти даражасини кўтаради. Муомала одобиди тилнинг софлиги масаласи ҳам муҳим. Тил софлиги бузилишининг

асосий уч хил кўриниши мавжуд: биринчиси–бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилга ўтиб кетиш, тўғрироғи бирваракай «икки тилда» сўзлашиш, мисол қилиб, икки талабанинг сўзлашаётганда ўзбек тилида рус тилига, рус тилидан ўзбекчага мунтазам ўтиб туришини олиш мумкин, бу баъзилари учун одатий хол бўлиб қолган. Иккинчиси – бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилдаги сўзларни айниқса жаргонларни ишлатиш м., «давом», «короче», «кури» в.х. Тил. Софлигининг учинчи бузилиши эса бир тилда сўзлашган ҳолда ўша тилдаги «паразит» сўзларни қўллашда кўринади. М., «анақа» «ҳолигиндай» в.х. Муомаладаги бундай тил софлигининг бузилишлари ҳамсухбатларга билинмаса ҳам, четдан кузатган одамга ниҳоятда хунук кўринади.

Муомала одобига «сиз» ва «сен»нинг ўз ўрнида қўлланилиши ҳам аҳамиятга эга. Хусусан, учинчи шахс ота–она, ака–опа ёки бошқа ёши катта одамлар бўлганида уларга нисбан бирликдаги у олмошини эмас, ҳурматни англатувчи «улар» ёки «у киши» шаклини қўллаш одобдан: м., «отам шундай деди» эмас, «отам шундай дедилар», «у киши шуни ҳоҳлаяптилар» в.х.

Сухбат пайтида тинимсиз ҳаракатда бўлиб туриш, қўлни пахса қилиб гапириш ёки сухбатдошининг ёшини назарга олмай, уни оёқни чалкаштириб ўтирган ҳолда тинглаш, биров жон куйдириб сўзлаётганда эснаш в.б. Шунга ўхшаш ҳолатлар ҳам муомаладаги одобсизликни билдиради.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу – инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз – новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, сухбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш – муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг ҳатти–ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва ҳатти–ҳаракати билан: «оббо шоввоз–эй, сал шошилибсан–да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан: «яна ишни расво қилибсан–ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси – шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насиҳат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир–бирига таъсири, тарбия ва ўз–ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота–онанинг, маҳалла–қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Ахлоқий маданият якқол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу – **этикет**. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун–қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти–ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун–қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез–тез телевизор экрани орқали кўриб турамиз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрликларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайти, пичоқни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади – уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикетнинг бундай замонавий кўринишлари билан бирга, шундай миллий–анъанавий шакллари ҳам борки, уларсиз миллат маданий ҳаётининг тасаввур қилиш қийин. Масалан, саломлашиш одобини олиб кўрайлик. Этикетнинг бу турига кўра, кўчадан ўтиб кетаётган одам, кўча бўйида ўтирганлар ёки турганларга салом бериши керак, салом берганда ўнг қўл чап кўкракда, юракнинг устида туриши, бош эса енгил таъзимга эгилиши лозим. Кўришиш этикетида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан гинахонлик, хафагарчиликни билдиради – одобдан эмас. Кўришганда ёш ёки мартаба нуқтаи назаридан катта киши биринчи бўлиб қўл узатиши лозим; аёллар билан кўришганда ҳам эркак киши томондан шундай этикет қоидаси бажарилмоғи талаб қилинади.

Миллий менталитетда маросимлар этикети, айниқса катта аҳамиятга эга. Тўй маросимида, хусусан, қиз билан ота–онанинг хайрлашуви, никоҳ кечасига кириб келишда куёвнинг келинни чап томонда тутиб, тўйхонага бошлаб кириши в.х. Этикет қонун–қоидалари тўлиқ бажарилиши лозим. Ёки аза маросимида фотиҳага келган одамларни миллий тўн ва дўппи кийган, белбоғ боғлаган ҳолда, қўл қовиштириб, бошни бир бу қуйи тутган тарзда кутиб олиш қатъий қоидага асосланади. Булар, бир қарашда, этикетнинг миллий ёки касбий удум, одат, расм–русмлардан фпарқи йўқ экан, деган таассурот қолдириши мумкин. Бу юзаки, ёлғон таассурот. Чунки удум, одат, расм–русмлар муайян даражада эркинликка эга, баъзан уларни бажармаслик ҳам мумкин. Лекин этикетда бунинг имкони йўқ – этикет қонун–қоидалари мажбурийлик табиатига эга.

Этикетнинг яна бир алоҳида жиҳати бор: унда одоб билан гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин, қатъий одоб қонун–қоидалари чиройли ҳатти–ҳаракатлар воситасида амалга оширилади. Демак, этикет эстетика билан ҳам боғлиқ, аниқроғи, ўзни тутиш эстетикаси талабларига жавоб беради.

Шундай қилиб, этикет – тақаллуфнинг майда–чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айти пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш–ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки қўшингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол–аҳвол сўрашиб, сўнг шарқона этикетга риоя қилиб уни: «қани уйга кирамиз, чой қиламиз, бир ҳангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет–мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора – мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб–қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабр–тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Ахлоқий маданият **касбий одобда** ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айти пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт–мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунида бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди–ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса–чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса–чи? Ким уни шундай қилмаслигини қафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва

шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган қадимги юнон ҳакими хиппократ (милодгача v–iv асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, таъбабат ходимлари касбий одоби қонун–қоидалари жамланган машҳур «хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «рамаяна»да (ii аср) беҳуш ётган лакшман бошида турган девлар шоҳининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири – салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг табиблик одоби қоидаларига бўйсунгани – лакшманни даволашни афзал кўради. Зеро, касбий одоб қонун–қоидалари талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ–тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун–қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, кўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз–додига, орзу–истакларига тўраларча қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига,

балки ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Раҳбарликнинг ахлоқий жиҳатлари, раҳбар борасида Ислом Каримовнинг мана бу фикрлари бағоят ибратлидир: «оддий одамларнинг раҳбарларга муносабати икки фуқаро ўртасидаги муносабатгина эмас. Айни пайтда у жамиятда қарор топадиган маънавий–руҳий, сиёсий–ахлоқий муҳитни ҳам яратади... ҳақиқий раҳбар одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка, яратишга даъват этади»³⁶.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш ХХІ аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллажак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

Таянч тушунчалар

Ахлоқий маданият, Муомала одоби, Сухбат, Имо–ишора, Этикет, Касбий одоб, Ахлоқий тарбия, Ахлоқийлик, Тарбияланувчи, Комил инсон, Намунавийлик.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 60–64; 128–158.
2. Баркамол авлод орзуси. Т., «Шарқ», 1999.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 243–250–б.
4. Максимов А. Искусство общения или ремесло общения. М., 2006.
5. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989. С. 171; 221–222; 427–428.
6. Энциклопедия этикета. М., «РИПОЛ классик», 2005.
7. Ясперс К. Духовная ситуация времени. // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 288–418.

10 – мавзу. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

³⁶ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т., Ўзбекистон, 1999, 77-б.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири – қандай яшамоқ керак, иккинчиси – нима қилмоғ–у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота–онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро, куш инида кўрганини қилади: ота–она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддийчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат–асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бўлса, яна бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртақ ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда бола қизғанчиқлик, ғирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, қўғирчоқ театри, кино санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси – санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртақдан тортиб романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насихатлар мажмуалари борки, биз уларни, аввал айтганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Қалила ва Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан–қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу – намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота–она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда–чуйда»

хатти–ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз–шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи – ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртаклари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи кўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини каттиқлаштирадиган «ўлдир–ўлдир»лардан иборат сериаллар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбия аслида ахлоқий маданиятнинг ўзагини ташкил этади, биз кўриб ўтган муомала одоби, этикет, касбий одоб сингари ахлоқий хатти–ҳаракатлар учун асос вазифасини ўтайди. Бироқ у ўзини етарли намоён қилиши учун таълим билан доимий алоқада бўлиши шарт. Шунинг учун биз кўпинча «таълим–тарбия» деган қўшалок атамани қўллаймиз. Таълим–тарбияда тарбияланувчига бола деб эмас, бўлажак комил инсон деб қараш муҳим. Шу ўринда Президент Ислом Каримовнинг қуйидаги гаплари бағоят диққатга сазовор:

«Бунинг учун ҳар қайси ота–она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида аввало шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – таълим–тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим, деб қабул қилишимиз керак. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади»³⁷.

Шундай қилиб ахлоқий тарбиянинг ақлий–маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жихатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий–ижтимоий шарт–шароитлар яратилган.

Таянч тушунчалар

Ахлоқий маданият, Муомала одоби, Сухбат, Имо–ишора, Этикет, Касбий одоб, Ахлоқий тарбия, Ахлоқийлик, Тарбияланувчи, Комил инсон, Намунавийлик.

АДАБИЁТЛАР

³⁷ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., «Маънавият», 2008, 61-б.

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 15–20–б.
2. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., «Советская Россия», 1989. С. 131 – 188.
3. Загрытдинова Ф.Б. Некоторые проблемы биомедицинской этики. Т., «Университет», 2005. С. 5 – 40.
4. О человеческом в человеке. М., Политиздат, 1991. С. 247 – 261.
5. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., «Наука», 1987. С. 135 – 186.
6. Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки. М., Политиздат, 1982.

11–мавзу. Қадимги дунё ахлоқшунослиги.

1. *Ведачилик ахлоқий таълимоти.*
2. *Буддҳачилилик ва жайнчилилик этиқодининг ахлоқий асослари.*
3. *Даочи мутафаккирларнинг ахлоқий қараишлари.*
4. *Конфуций ахлоқ фалсафаси.*

Ҳар бир фан келиб чиқиши нуқтаи назаридан тарихийликка эга экан, ахлоқ фалсафаси тарихи ҳам ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг таракқиёти қонунларини ўрганади, миллий қадриятларимизнинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таълимотлар, ҳикматлар, панд–ўғитларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўллари таҳлил этади. Ахлоқ фалсафасининг ташкилий қисмини қамраб олган олимларнинг ахлоқий таълимотлари нафақат илмий ижод маҳсули, балки даврий хусусиятларни ҳам қамраб олган. Турли ҳикматлар, одоб ва этикет қонун–қоидалари, ахлоқий панд–ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш – ахлоқий бошқариш соҳасига киради ҳамда ахлоқ фалсафасини одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим минг йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш мих хатда сомир (Шумер) гилтаҳталарига ёзилган матнларда акс этган. Уларга кўра сомирликлар ҳақиқат ва адолатни, қонун ва тартибни адолат ва эркинликни, шафқат ва муруватни юксак баҳолаганлар ҳамда кадрлаганлар.

Сомир алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тарафдорлари бўлганлари учун ҳам мадҳ этилади. Чунончи, қуёш маъбуди уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатиб турган, маъбуда нанше эса, баъзи матнларда ҳақиқат, адолат ва шафқат ҳомийси сифатида тасвирланади. Лекин, айтиш пайтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб аталган қонунлар рўйхатидан олам ҳаракатини тартибга солиш, унинг тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида юқоридаги ахлоқий фазилатлар билан биргаликда «ёлғон», «нифок», «гина», «кудурат», «қўрқув» тушунчалари ҳам ўрин олган.

Сомирликлар эришган илмий, бадиий, ахлоқий даража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қарашлари учун асос бўлди. Бобилонда

сомирликларникига нисба—тан бадий юксак ва мукамал «гилгамеш» эпоси вужудга келди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган бобилон подшоҳи Хаммурапининг машҳур қонунлар мажмуи эса қадимги сомир қонунларининг тадрижий ривожиди. Бу мажмуада заифларни, етим—есир ва камбағалларни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; хаммурапи унда ўзининг камбағалпарварлиги ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Ахлоқ фалсафаси нуқтаи назаридан қадимги миср «маййитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар наздида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охиратда ҳисоб беради. Аввал бош маъбуд осирис олдида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади; гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини айтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоққа бориб тақалади: одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб қолиш, ёлғон гапириш в.х. Маййит: «Мен покизаман, мен покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисоботи»ни тугатади. Кейин у ўзининг «иккинчи оқловчи нутқи» да кичик маъбудлар — муайян эътиқодий—ахлоқий соҳаларни бошқарувчи қирқ икки илоҳ олдида ўз гуноҳсизлигини таъкидлайди.

Бу «ҳисобот»даги гуноҳлар эса, юқорида айтганимиздек, битта — иккитасидан ташқари, деярли барчаси ахлоқий талабалардан иборат. Уларга диққат қилсангиз, милодгача бўлган хv асрдаги ахлоқий қонун — қоидалар, фазилат ва иллатлар бугунги кунда ҳам асосан ўша—ўша эканини кўрасиз:

Мен ёвузлик қилмадим!

Мен ўғирлик қилмадим!

Мен ҳеч кимга ҳасад қилмадим!

Мен ҳеч кимни тунамадим!

Мен ҳеч кимни ўлдирмадим!

Мен тарозидан урмадим!

Мен Худосизлик қилмадим!

Мен мунофиқлик қилмадим!

Мен ёлғон гапирмадим!

Мен зино қилмадим!

Мен ҳеч кимга ғазаб қилмадим!

Мен ҳеч кимни ҳақорат қилмадим!

Мен ҳеч кимга қўполлик қилмадим!

Мен кибрли бўлмадим!

«Пхатотеп ўғитлари»даги баъзи насихатлар юксак бадиияти билангина эмас, балки қулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида, ҳақиқий Донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида ҳам ҳанузгача кишини ҳайратга солади: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин».³⁹ агар нафақат қадимги мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейин тафаккур саҳнасига чиққан қадимги юнонистонда ҳам қул эзгуликка, Донишмандликка бегона жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини ҳисобга олсак, Пхатотепнинг мазкур фикри инсоният ахлоқий тафаккури тараққиётида нақадар муҳим аҳамиятга эга бўлганини англаш мумкин.

«Авесто». Қадимги туронзамин ва эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан 40 – 30 аср муқаддам ёйила бошлаган бу диннинг қадимги хоразмда яратилган «Авесто» деб аталган муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар санаб ўтилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи Аҳурамазда – эзгулик, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «эзгу ният», «эзгу тартиб», «илоҳий тобелик» каби эзгу тушунчалар реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъбудлар сиймосида намоён бўлади, улар аҳурамазда атрофида яхшилик уруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг акси эса аҳриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фикр тажассуми апа мана, сўлиш ва ўлим тимсоли туарви ҳамда зарик исмли девлар шулар жумласидандир:

«Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга бахшида этаман, барча қабих ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим, эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим «танамдаги жоним» билан бирга сидқи дилдан сизларга (бахшида) бўлсин, эй ўлим билмас валийлар.

*Ҳақни шарафлаб (дейман): «ҳақиқат – олий неъмат. Бу неъматдан ул киши баҳрамандким, савоб унга бўлгай, ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса, савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».*⁴⁰

Аҳурамазда қиёфасидаги бу эзгулик – ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот ва наботот билан бойитади, инсон уларни соғлиқ, куч–қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Аҳриман

³⁸ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71-72.

³⁹ Ўша манба, С. 95.

⁴⁰ *Авесто*. Яшт китоби. М. Исоҳов таржимаси. Т., Шарқ, 2001, 37-38 б.

киёфасидаги ёвузлик эса қурғоқчилик, очарчилик, касаллик, моллар кирғинини, жисман ва руҳан ҳалокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто» да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозалик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат–фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосиқ кишиники эса аксинча, азоб–уқубат ҳамда хунуклик қомига маҳкум этилиши айтилади. Бунини ёзувчи ва фалсафашунос тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган рисоласида атрофлича ёритади. Солиҳ одам ўлгач, руҳининг жони уч кун унинг бошида завқ–шавқ, роҳат–фароғат оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб чиқади. Шабада кўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдан кечиради. Сўнг тириклигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукроқ, бадбашара қизни учратади. «Эй қора юрак, заҳар тилли, мунофиқ гуноҳкор, – дейди қиз, – мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тириклигингда Худога эътиқод қўйганларни кўра–била туриб, девларга сиғингансан. Мен – сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим, сен туфайли баттар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттарроқ шармисор бўлдим».⁴¹

Бу ерда руҳ ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб олиш қийин эмас. Зеро, «Авесто»да жон–руҳ тушунчаси ўта илоҳийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилади ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жонзот тарзида талқин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги барча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Озодалиқ, тозалиқ гигиеник тушунчадан ахлоқий ва илоҳий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф–муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўтқир суяк ёки қайноқ овқат бермаслик – уларга нисбатан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг дастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аجدодларимизнинг ахлоқий–эстетик қомуси, қадимий урф–одатларимизнинг ўзига хос, абадиятга дахлдор мажмуи сифатида қимматлидир.

«Хуастуанифт». «Авесто»дан кейин, Исломгача бўлган даврда минтақамизда энг кенг тарқалган, моҳиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манба, бу – монавийлик эътиқодининг муқаддас китоби «Хуастуанифт».

⁴¹ Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т., Шарқ, 2000, 34-35 б.

Моний фатак ўғли (216–277) тарғиб қилган бу эътиқод ҳатто уйғур–турк хоқонлигининг расмий дини даражасига кўтарилган.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, ҳажман анча кичик бўлса–да, кўп жиҳатлари билан «Авесто»га ўхшаш. Унда хўрмузд ва шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд – енгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрлари – эзгулик, шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иқтидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги – азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч – кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўркув – беш маъбуднинг тамғаси; Донишмандлик – бурханларнинг (илоҳий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар Зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт–гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юлмасликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илоҳийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш–истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан ҳайвонларга, набототга ахлоқий муносабат шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талқин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан қутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жиҳатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафиқлик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоҳанг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

Кимдир бировни тирилтирса, Худони тирилтирган бўлади,

*Кимдир бировни ўлдирса, Худони ўлдирган бўлади.*⁴²

Мана бу эса «Қуръон»даги «Моида» сурасининг 32–оятида нозил қилинган калималар: «... Кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилиб юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди».

«Миср маййитлар китоби»дагидек, унда ҳам ҳар бир илтижо–бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ахлоқсиз қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «гуноҳларимизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

⁴² *Хуастуанифт*. Н. Раҳмонов таржимаси, «Шарқ юлдузи» журналы, 2001 учинчи фасл, 115-б.

Ҳандарзлар. «Авесто», зардуштийлик таълимоти дастлаб кўриб ўтганимиздек, турон минтақасида вужудга келган ҳамда ёйилган бўлса, кейинчалик эронзамин ва ҳиндистоннинг форслар яшайдиган минтақаларда жуда кенг тарқалди. Баъзи ерларда мусулмончилик кириб келгандан сўнг ҳам ўз мавқени сақлаб қолди. Паҳлавий тилида яратилган «ҳандарзлар» (ўғитлар) гарчанд диний–эътиқодий асосга суянса–да, моҳиятан ахлоқий пандномалар сифатида оташпарастилар орасида машҳур бўлган. Уларнинг кўпчилиги қадимги эроннинг улуғлари номидан тартиб берилган: «Дастлабки устозлар ўғитлари», «Хусрав анушировон ўғитлари», «Бузуржмехр ўғитлари» в.х.

Бу ўғитлардаги ўзига хос хусусият шундаки, уларда «Авесто»да илгари сурилган энг муҳим диний–эътиқодий ғояларнинг жамият ва шахс ҳаётидаги амалий инъикосини кўриш мумкин. Энг аввало «Авесто»даги «эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол учлигига эътибор» қаратилган. «бузуржмехр ўғитлари» хандарзида мазкур учлик эзгуликнинг асоси сифатида қуйидагича таърифланади: «эзгулик нимаю, ёвузлик нима? Эзгулик бу – эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол, ёвузлик эса – ёвуз ўй, ёвуз сўз ва ёвуз аъмол». Шундан кейин мазкур учлик таҳлил этилиб, унинг ахлоқий моҳияти очиб берилади, ҳар бир сўзнинг ахлоқий хусусияти ўзига хос, таъбир жоиз бўлса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридаги талқин этилади: «эзгу ўй, бу – фикрлашдаги мўътадиллик, эзгу сўз – саҳийлик, эзгу аъмол – тўғрилиқ. Ёвуз ўй, бу – фикрлашдаги исрофгарчилик, ёвуз сўз – пасткашлиқ, ёвуз аъмол эса – ёлғончилик»⁴³

Бундан ташқари мазкур хандарзда инсоннинг маънавиятига, айниқса ақл ва илмга алоҳида эътибор берилди: ахура мазда одамларни ёвуз девлардан ҳимоя қилиши учун бир неча маънавий жиҳатларни яратган. Булар – туғма ақл, касб этиладиган (ўзига юқтириладиган) ақл, феъл–атвор, умид в.х. Туғма ақл вужудни кўрқувдан холис қилади, мол – дунёнинг ўткинчилигини ва ўлимнинг ҳақлигини эслатиб туради. Иккинчи турдаги ақл эса тақводорлар йўлидан бориш, улардан ўрганиш орқали вужудга келади ва нима бўлишини олдиндан билиш, нима бўлиб ўтганини ёдда тутиш учун хизмат қилди. Демак, туғма ақл инсон моҳияти билан боғлиқ бўлса, ақлий тарбия орқали касб этилган ақл эса унинг мавжудлиги, ҳаётий амалиёти масалаларига бориб тақалади. Бузуржмехрнинг қуйидаги ўз–ўзи билан савол–жавоби юқоридаги маънавий хусусиятларнинг ахлоқий моҳиятини янада яққолроқ очиб беради:

«Одамлар учун ақл яхшироқми ёки илмми? Ақл муайян нарсани эгаллашда, илм эса– муайян нарсани баҳолашда яхши.

Қандай фаолият ҳаммадан яхши. Босиқлик ва тинчликсеварлик.

Қандай тамойил энг яхши? Яхшилик.

Энг муҳим сўз қайси? Бурч» в.х.⁴⁴

Ҳандарзлардан бири бахтли кишининг феъли ва ақлига бағишланган. Унда бахт тушунчаси қувонч билан боғлиқ тарзда талқин қиланади. Бахтли

⁴³ Изведать дорого и пути праведных. М., Наука, 1991. С. 87.

⁴⁴ ўша манба. С. 89.

киши ҳақ йўлни танлаган, нуқсонлардан фориғ инсондир, шу хислатлар туфайли у қалбан ва фикран қувноқ яшайди, одамларга мулойим муносабатда бўлади, ҳар ким билан унга мос келадиган муносабатни танлайди, бахтни маъбудлардан, фазилатларни ўз дўстларидан олшига интилади, доно қарорлар қабул қилади. «доно қарор, инсоннинг ақл билан вужудни уйғунлаштириши, фаолиятли, ғайратли, жасоратли бўлиши, шунингдек, ўз ичидаги душманни енгиши билан белгиланади. Зеро ўз устингдан ҳукумронлик қилиш, кимнингдир устидан ҳукум юргизишга қараганда ёқимлироқдир»⁴⁵

Қадимги шарқ ахлоқшунослигида қадимги ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, бхагавадгита ва артхашастра ҳамда локоята оқимларидан ташкил топган.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги ҳинд жамиятини тўрт табақа – варнага бўлади: браҳманлар (коҳинлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудралар (қуллар). Машҳур «ману қонунлари» да ёзилишича, браҳмanning машғулоти – таълим бериш, ведани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва тухфалар олиш; кшатрийлар фуқароларни қўриқлайдилар; вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулланадилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга хизмат қилади. Хотин, ўғил ва қул – учаласи хусусий мулк эгаси ҳисобланмайди, улар кимники бўлса, ўшанинг қўлга киритган мулки. «ману қонунлари»да ният масаласига катта эътибор берилади: «кимнинг нияти қандай бўлса, ўшандай бўлиб ҳаётдан кетади».⁴⁶ ведачилик ахлоқига кўра, браҳманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар эса туғма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади. Ахлоқий идеал эса Зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат эгаси бўлган ҳеч вақосиз мокшалардир.

Буддҳачилик. Буддҳачилик ҳам жайнчиликка ўхшаш «Худоси йўқ» дин. Унинг пайғамбари буддҳа маърифат эгаси номи билан машҳур сидҳарта гаутама (милоддан аввалги 567–487) таълимотига кўра, дунё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тенгдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода сидҳарта гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажакда касаллик, қарилик ва ўлим кутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.

⁴⁵ Ўша манба. С. 103.

⁴⁶ Законы Ману. М., 1960. С. 93-94.

4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуктаи назаридан муҳим. У буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эхтирос, нафрат, пушаймон аста–секинлик билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат:

1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти–ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд–жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир–бирини тақозо этувчи уч омил – билиш, хатти–ҳаракат ва диққатнинг бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли браҳман бўлмайди. Кимдаки ҳақиқат ва дҳамма бўлса, ўша бахтли ва ўша браҳман», де–йилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.⁴⁷

Жайнчилик. Моҳиятан ахлоқ фалсафаси бўлмиш бу оқимга буддҳанинг замондоши, ундан чамаси ўттиз ёшлар катта жин (жайин) – ғолиб деб шарафланган вардхамана (милодгача 599–527) асос солган. Жайнчилик таълимоти инсоннинг тўлиқ озодликка етишиши билан боғлиқ. Унга инсон ўз ички моҳиятини қайта шакллантириш орқали эришиши мумкин. Бу озодлик – нирвана: қалб–руҳнинг эхтироси, нафрат, пушаймон каби хиссиётлардан фориғланган, ўзи мавжуд бўла туриб вужудни тарк этган, чекланмаган оромдаги ҳолати – *нирванага* уч йўл билан етишиш мумкин – жинга эътиқод; унинг таълимотини билиш; ўзни тутишда нуқсонсизлик.

Ким жанга эътиқод қўйса ва уни таниса у – фазилат эгасидир. Фазилат эса беш ахлоқий тамойилдан иборат:

1. Ҳаётга зарар етказмаслик (ахимса). Жайнчилар тасаввурига кўра, нафақат ҳайвонлар, балки ўсимликлар ҳам қалбга эга, улар ҳаётига зарар етказиш энг олий қадрият бўлмиш қалбга зарар етказишдир. Шу сабабли ҳар қандай ҳаётий шаклга эҳтиёт бўлиб муносабат қилиш лозим. Ахимса қоидаси ов қилишнинг ҳар хил шаклини, деҳқончиликни (ерга ишлов берилаётганда турли курт–қумурқаларнинг ўлимига олиб келгани учун) тақиқлайди. Бу тамойил барча шаклдаги ҳаётга тенг мақом бериши билан ведачилик қарашларига очикдан–очик қарши боради.

2. Мурувват ва ростгўйлик. Ҳар қандай ҳаётга эҳтиром мурувват ва ёлғон сўзламасликни тақозо этади. Фақат ҳақиқатни, тўлиқ ҳақиқатни айтиш лозим, зеро мақсад ҳақиқатдир. Ёлғон эса ҳаётга зиён етказишнинг бир тури холос.

3. Ҳалол яшаш. Ўғрилиқ қилиш, бировнинг ҳақини ёйиш ҳам ҳаётга зиён етказувчи иллатлардир.

⁴⁷ Дхаммапада. М., Наука, 1960. С. 129.

4. Сўзда, фикрда ва аъмолда ўзни тийиш. Бу тамойилга кўра, никоҳдан, ҳар қандай шаҳвоний хатти–ҳаракатдан, ҳатто ўлгандан сўнг жаннатга тушиш фикридан ҳам тийиниш лозим. Улар маънавий ожизлик, лаззатга интилишнинг бир кўриниши ҳисобланади.

5. Бу дунёдаги барча манфаатлардан кечиш. Мазкур тамойил кишига лаззат берадиган ҳар қандай дунёвий аъмоллардан тийиниши талаб қилади.

Жайнчилик таълимоти изтиробни пайдо қиладиган ҳар қандай фаолиятни энг катта гуноҳ деб билади. Шунингдек, кибр, муғомбирлик, бахиллик, бевофолик, ғазаб, ғийбат, тухмат, мунофиқлик ва б. Гуноҳ ҳисобланади. Сабр, мўминлик, қаноат, соддадиллик каби ҳислатлар эса – савоб. Сабр – тоқат энг юксак фазилат, лаззат – ёвузлик манбаи. Жайинчи Зоҳидга дўстнинг ҳам, жамиятнинг ҳам кераги йўқ, у нирванага эришса бас, шундан кейин ўзини ўзи ўлдирса ҳам бўлаверади, унга ҳеч кимнинг ва ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Зеро ҳақиқий эркинлик ташқи нарсаларнинг ҳаммасидан мустақил, мустасно яшашни, изтиробга ҳам лоқайд бўлишини талаб этади: «о, инсон! Ўзингнинг дўстинг – ўзингсан; нима учун ташқаридан ўзингга дўст қидирасан?»⁴⁸. Яъни инсон ўзгаларни эмас, балки ўзининг асл табиатини билмоғи керак. Бу – ўзликни белгилаб олиш учун энг муҳим йўл.

Жайнчилар буддҳачиларга ўхшаб «браҳмон» сўзини фахрли рутба эгаси сифатида келиб чиқиши браҳман бўлмаган одамларга ҳам қўллаганлар. Бу оқимлар ўртасидаги шу каби ўхшашликларни жуда қўплаб учратиш мумкин. Чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам бир манбага – браҳманчиликка асосланади.

Қадимги ҳинд, ахлоқшунослиги қадимги хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Айниқса буддҳачилик кенг ёйилди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълим Отининг асосчиси лао–зи (милоддан аввалги vi–v асрлар), йирик намояндаси чжуан–зи (милоддан аввалги 369–286 йиллар) ҳисобланади. Лао–зига нисбат бериладиган «дао дэ зин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «дао – ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «ер ва осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «си» эса моддий асос, дао «дэ»ни – фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъносини ҳам англатади. «дао дэ зин»ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш – одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон–саноксиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. «осмон ва ер инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун барча мавжудотга ўз ҳаёти билан яшаш имконини беради. Комил Донишманд инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун халққа ўз ҳаёти билан яшаш

⁴⁸ Радхакришнан С. Индийская философия, Т. 1. СПб., Стикс, 1994. С. 285.

имконини беради», – деб ёзади лао–зи.⁴⁹ шу сабабли унинг наздида фаолият – даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» – фаолиятсизлик; Донишманд кишининг «дао»си, бу – курашсиз фаолият. Лекин бу курашсиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол хатти–ҳаракат, фақат даога хос, табиат қонунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао–Цзининг фикрича, Донишманд билимини ошира бориб, уни одамларга тарқатмайди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; чунки халқнинг билими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Унинг емагини тотли, кийимини чиройли, уй–жойини тинч, ҳаётини қувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни илм–фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир давлат қўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, Донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Конфуцийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали – зюн–зи, ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари – фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфуций таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча – жэн (инсонийлик). «лун юй» («ҳикматлар») китобида шундай дейилади: «кимки чин дилдан инсонни севишга интильса, у ёвузлик қилмайди». «ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».⁵⁰ демак, жэн – ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни белгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» – ота–онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» – урф–одат, маросимларни эъзозлаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олади. Хоқон (император) – осмон ўғли, у осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб–қоида эса қуйидагича: «подшо – подшо, ота–ота, мулозим–мулозим, ўғил–ўғил бўлиши керак».⁵¹

Конфуцийчиликнинг ҳимматли жўмард тарбияси тизимидаги ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «устоз дебди: ю, сен олти иллатнинг олти босқичини биласанми?» зин–лу: «йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: «ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни севиш–у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу – бефаросатликка олиб келади, Донишмандликни севиш–у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш–у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу – ўзига зарар етказишга олиб

⁴⁹ Дао. М. – Харьков, Эксмо–Пресс – Фолио, 2000. С. 10.

⁵⁰ Конфуций. Панд-ўғитлар. С.Аҳмад таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997, 5 – 6 – сонлар.

⁵¹ Ўша манба.

келади, тўғрилиқни севиш—у, илм олишни севмаслиқ, иллат шундаки, бу — кўполлиққа олиб келади, мардлиқни севиш—у, илм олишни севмаслиқ, бу — исёнкорлиққа либ келади, қатъийлиқни севиш—у, илм олишни севмаслиқ, бу — бошбошдоқлиққа олиб келади».⁵²

Қадимги юнонистон. Қадимги юнон ахлоқшунослиғи ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам қадимги юнонистонда ахлоқшунослиқ борасида анча—мунча ишлар қилганлар. Чунончи, демокрит, пифагор, гиппий, горгий сингари софистлар (Донишмандлар) оқимиға мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатға сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши демокрит (юнонча демокритос, тахминан милоддан аввалги 450—370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлиқ. У Донишмандлиқни энг юксак фазилат, ақли эса ахлоқий ҳатти—ҳаракатнинг мезони деб билади ва Донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикриға кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасиға олиб келади.

Демокрит қадимги юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (ҳатти—ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгари суради. Демокрит ҳаё ва ишончни инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффақиятсизлиқларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўрадилар. Нодон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақсади ҳақида нотўғри тасаввурға эға бўлгани учун ўзини бахтсизлиққа мубтало қилади.

Энди Сукрот (юнонча сократос, милоддан аввалги 470—399 йиллар) нинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари жиҳатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилға ўхшайди. Ахлоқнинг асосий моҳияти — ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш Донишмандлиқ. У ахлоқий ҳатти—ҳаракат мезони ҳисобланган илоҳий ёзмишға мос келадиган бенуқсон фаолиятдир. Ахлоқнинг манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир.

Сукротдан фарқли ўлароқ, Афлотун (юнонча платон, милоддан аввалги 427 — 347 йиллар) ахлоқшунослиғи учун, аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотиға кўра, бизға кўриниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор—йўғи соялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли ожиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тутқунға ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ сояларини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин—майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра оладиган мангу ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахлдор, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёға қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо

⁵² Ўша манба.

гуноҳкор ерга томон тортади. Барча билимлар хотира натижасидир: руҳ ғоялар дунёсидан билганларининг баъзиларини эслайди ва вужуддаги ҳаётида бирор–бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда–ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина Донишманд бўлиши мумкин.

Арасту (юнонча аристотелос, милоддан аввалги 384 – 322 – йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни руҳшунослик билан сиёсатшунослик оралиғидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик оврупада қабул қилинган) «этика» деган ном берди.

Арастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағишланган «никоманнинг ахлоқ китоби» ва «эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳамда «катта ахлоқ китоби» рисолаларида ўз акси–ни топган. Арасту қадимги юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифатида олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга қарама–қарши ўлароқ, руҳнинг туғма хусусияти эмаслигини, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, руҳнинг Донишмандлик, тажрибакорлик, топқирлик сингари маънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси, руҳнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми – соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асосий фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталиқдир, зеро, у доимо ўрталиқка интилади. Масалан, мардлик телбавор жасорат билан кўрқоқлик орасидаги ўрталиқ ва ҳоказо. Айни пайтда бу ўрталиқ муаллақликни англабмайди, у ижобий хусусият бўлиши учун биринчи томонга яқинроқ туриши лозим.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва руҳ яхлитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, юксак эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, хирсу эҳтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айтади. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик ёки ёвузликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Арасту ақлий-идрокий фаолиятни ҳаётий фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қийслаб бўлмайдиган қадрият деб ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр ва фикрнинг предмети – нарса–ҳодисаси бир–бирига мос, яъни олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидаги тафаккурдир. Гарчанд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса–а, лекин унга идеал сифатида имкон бориша интилиши керак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Кулларни паст табақали кишилар, ҳатто жонли нарсалар қаторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятан ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидан келиб чиқади. Унинг учун жамиятдан: қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам – ё Худо, ёки ҳайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган куллар одам ҳисобланмайди. Кул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Эпикур (юнонча эпикурос, милоддан аввалги 341 – 270–йиллар) эса ўз карашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор–бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир, бадандан касалликни қува олмайдиган табобатдан ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол тўшакда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида эпикур адолат билан Донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлолмай қолади. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги кўркув борасида гапириб, эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчаланиши билан руҳ ҳам парчаланаяди. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «ёвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас»⁵³.

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Унинг ахлоқий идеали – ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган Донишманд, файласуф. Донишманд ўз кучи меъёрини билади ва ундан оқилона фойдаланаяди. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узоқ муддатли лаззат тарзида тушунади.

⁵³ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

Қадимги Румо. Қадимги юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Плутин, Секст Эмпирик сингари қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар.

Тит Лукреций Кар (лутинча титус лукрециус карус, милоддан аввалги 99–44 йиллар) эпикур ахлоқий таълимотининг изчил ҳимоячиси сифатида машҳур. У «нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида руҳ ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, руҳнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим қўркувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Айнан ўлимдан қўрқиш, файласуфнинг фикрига кўра, хилма-хил жиноятларни туғдиради: қароқчилик, қотиллик, қариндошларга нафрат, ўзидан оқилроқ ва бадавлатроқ одамларга ҳасад каби иллатлар замирида ўлимдан қўрқув ҳисси ётади. Аслида ўлим табиий ҳолат, инсонга қўрқув солиш керак эмас. Гап шундаки, қўрқув ўрнини ақл эгалласа, изтиробларга ўрин қолмайди, ўлим даҳшати ҳам йўқолади. Ҳар бир одам инсонга хос улуғворлик билан яшаши, лаззатдан ўзини олиб қочмаслиги, табиатга норозилик билдирмасдан ҳаёт кечириши керак. Ўлим қўркувидан ва маъбудлар олдидаги қўрқувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва ҳис-туйғулар шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (лутинча луциус аннеус Сенека, милоддан аввалги 5 – милодий 65–йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос-файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисоалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луциллийга ахлоқий мактублар» асари машҳур.

Сенека қул билан озод кишининг маънавий тенглигини таъкидлайди: «улар қулларми? Йўқ, одамлар. Улар қулларми? Йўқ, улар уйингдаги кўшнилари. Улар қулларми? Йўқ, сенинг итоаткор дўстларинг. Улар қулларми? Йўқ, улар сенинг қуллиқдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам тақдирнинг қулларисиз»⁵⁴. Албатта, бу ўринда Сенека ижтимоий – иқтисодий тенгликни эмас, балки қул билан қулдорнинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. Файласуфнинг айтишича, руҳ озодлиги – шахс учун ўз ўзини кадрлаш ва ғурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган экан, у тақдир қўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарбаларини мардона кутиб олишга тайёр туради. Ана шундай киши – бахтли одам: у миннатсиз эзгуликнинг хизматкори, шу боис унинг феъли яхшилик, мурувват, ғазабланмаслик каби ижобий хусусиятлардан ташкил топган. Зеро манфаатпарастликдан чекиниб, беғараз эзгу ишларга ўзини бағишлашдан юксакроқ бахт йўқ; ўзинг учун яшашни истасанг, бошқалар учун яшашни ўрган.

Яна бир қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган қул Эпиктетдир (Эпиктетос – юнонча сотиб олинган деган маънони англатади, 50 – 138–йиллар атрофида). Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат –

⁵⁴ Сенека Л. Нравственные письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.

фазилатда, фазилат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро, уни инсон шакллантиради. Файласуф, ўзинг ёктирмайдиган шароитни ўзгаларга раво кўрма, агар кул бўлишни истамасанг, атрофингда кулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Эпиктет озода инсон, ҳақиқий эркин одамзод деганда ўз виждони даъватига монанд яшайдиган, бу йўлда ҳар қандай ҳужуму азоблардан, ҳатто ўлимдан ҳам қўрқмайдиган кишини тушунади. «Эркин инсон фақат ўзи тўсқинликсиз ҳукмронлик қила оладиган нарсалар устидангина ҳукмрон бўлади. Ҳеч қандай тўсқинликсиз эса ёлғиз ўз устидан ҳукмронлик қилиши мумкин. Шу сабабли ўзининг эмас, бошқаларнинг устидан ҳукмрон бўлишни хоҳлаган киши, билгинки, эркин эмас: у ўзининг одамлар устидан ҳукм юргизиш истагига кулдир», – дейди Эпиктет.⁵⁵

Файласуф бу фикрини бир кул мисолида шундай тушунтиради: кул озодликка чиқишни ниҳоятда хоҳлайди. Бу хоҳиши рўёбга чиққач, у кимгадир ялтоқилик қилади, чунки хўжайини унга энди овқат бермайди. Аста–секин янги кулчиликлар бошланади, амал–тақал қилиб уй топади, озиқ–овқат ғамлайди, жазман излайди, бойиш учун, ҳар қандай пасткашликдан қайтмайди; ўз ихтиёри билан, барча азоб–укубатларга чидаб, ҳарбий юришларда қатнашади; ниҳоят сенатор даражасига кўтарилади. Аслида у кимга айланди, деган саволни ўртага ташлай файласуф: у ўша–ўша кул, бироқ сенат мажлисига борадиган кул. Унинг занжирлари чиройли, ялтироқ, қимматбаҳо, лекин барибир уни улар эркинликдан маҳрум қиладиган занжирлардир. Эпиктет Донишмандлик ҳақида фикр юритар экан, Донишманд одам ҳеч қачон кўкрагига уриб, ўзини кўз–кўз қилмайди, дейди. Эзгулик ва ёвузликнинг мезонларини белгилаб бера оладиган одамнигина ҳақиқий Донишманд деб аташ мумкин.

Янги Афлотунчилик фалсафасининг асосчиси ПлОтин (юнонча ПлОтинос, 204,205–270) таълимотида ахлоқшунослик масалалари муҳим ўрин эгаллайди. Унинг кейинчалик «Энне адалар» (тўққизликлар) деб номланган 54 рисолани ўз ичига олган фалсафий меросида ҳамма нарса, ягонадандир, деган ғоя илгари сурилади. Ягона онгдан ҳам, ҳаётдан ҳам борликдан ҳам нариги тарафда, уни тушунчалар ёрдамида аниқлаб – билиб бўлмайди. Ягона билан эзгулик – бир хил. Ягонанинг акси – моддият, у – ёвузлик. Инсон оламдаги ўз ҳолатига кўра икки ёқламаликка эга: эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам таалуқли зот. У ягона каби мутлақ эзгу ва моддият каби мутлақ ёвуз бўлолмайди. Инсоннинг эзгулик даражаси эзгу аъмолларининг салмоғи билан ўлчанади, унинг ёвузлик даражаси эса ёвуз аъмолларининг кўп ё ўлигига боғлиқ. Одам боласи эзгуликка эришиш учун аста – секинлик билан, фориғланиш ёрдамида юксак маънавий поғонага кўтарилиши лозим: бу мақомда унинг бутун хаёли ягонага ўхшаш бўлишга қаратилади. қалбни фориғлантириб бориш вужуднинг ҳам фориғланишига олиб келади.

⁵⁵ Эпиктет. В чем наше благо. Марк Аврелий. Наедине с собой. М., АСТ, 2002. С. 75.

ПлОтиннинг ахлоқ фалсафасида ёвузлик, эзгуликнинг зиддигина эмас, у ўзи алоҳида жавҳар (субстанция). Чунки уни билиш учун алоҳида билим керак эмас: «эзгуликни билиш айти пайтда ёвузликни билишдир»⁵⁶. Ёвузлик аслида эзгуликнинг этишмаслигидир. Чунки қалб ягонага қараб кўтарилиб бориш ўрнига маданият томонга тушиб борса, заифлашади, ёвузлашади. Демак, айнан моддий дунё қалбда ёвузлик пайдо бўлишининг асосий сабабчиси. У қалбда ёлғон фикр, нотўғри тасаввурни уйғотади. Ёлғон фикр ва нотўғри тасаввур эса қалбнинг ҳақиқат чегарасидан чиқиб кетганлигидан далолатдир, бундай ҳолат унинг нопоклигини билдирди. қалбнинг ақлга интилиши эга бутунлай бошқа гап, юқорида ҳолатнинг акси. Шу боис қалб ўзини у ёққа–бу ёққа ташламай, ёмон, тубан томонга бурилмай бутун қувватини, диққат – эътиборини ақлга қаратиши ва шу ҳолатда қоим туриши лозим. Ана ўшанда инсон ўзига хос трансцендентал жазабага тушиши, ақл бовар қиладиган даражадан юксакликка эришиши мумкин, у – ягонанинг ишқидан ҳосил бўладиган ҳолат. Тасаввуфчилар кейинчалик бу мақомни «ҳол» деб атадилар. Шу мақомга етганда инсон ҳақиқий эзгуликка доҳил бўлади.

ПлОтин эркинлик муаммосини ҳам ўзига хос ҳал этишига уринади. Эркинлик – эзгуликнинг эркинлиги. Ёвузлик эса эркинлик эмас, балки эркинликнинг бутунлай йўқлигини англатади. Эркинлик – эзгуликка интилган ақлнинг меваси, ёвузликнинг эркин бўлолмайди. Ёвузлик – куллик, эзгулик – эркинлик. Ўлим ПлОтин наздида ёвузлик эмас, чунки қалб – абадий. Аксинча ўлим эзгулик, у қалбни вужуддан озод қилади, яъни, ўлимдан сўнг ҳар бир қалб ўз даражасига яраша билан муайян маънодаги эркинлик тақдирланади. Бироқ зўравонлик орқали рўй берадиган ўлим ёки ўз–ўзини ўлдириш – ёвузлик.

Шундай қилиб, қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам инсон хатти–ҳаракатлари муаммосини ўртага ташлайдилар ва инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётининг мақсадини белгилашга интиладилар. Бундай интилиш, айти пайтда, бутун қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Улар оддий ахлоқ–одоб қоидалари, панд–ўғитлар ва ҳикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ҳанузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ҳанузгача жаҳон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларнинг ўзига янғича ёндашув асосида тараққийэтиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилинмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз қадимги шарқ, жумладан, ҳинди–хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврўпалик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўрГандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз – биринчи муаллим деб атадилар?

⁵⁶ *Плотин*. Эллады. О природе и источнике зла. // Историко-философский ежегодник. М., Наука, 1989. С. 161.

Гап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда – яккаХудоликда. Аллоҳ ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини фалсафий асослаб бердилар. Биринчи бўлиб бу масалани улар орасида Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар маъбудларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнгги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «мен унинг (уларнинг эмас! – а.ш.) Ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан–тўғри яккаХудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий–назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар ҳам. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «метафизика» асарида Худонинг яккалигини, жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Уни «олий шакл» (форма) деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у, юқорида келтирганимиздек, олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги тафаккурдир.

Ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирларидаги қадимги юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига бўлган улкан эътиборнинг, тақлиднинг асл сабаби ана шунда.

Таянч тушунчалар

Юксак фазилат, ақл, ахлоқий хатти–ҳаракатнинг мезони, Донишманд, ахлоқли, нодон, ахлоқсиз, эҳтиёж, тажриба, нияти, ҳаё, ишонч, полис, фуқаро, руҳни (жон, қалб, нафс), вужуд, ғоялар, рух, ғоялар таълимоти, ҳақиқий борлиқ, ҳақиқий борлиқ, ахлоқий фазилат, ихтиёр эркинлиги, вужуд ва рух яхлитлиги, фозил инсон, тавҳид, «олий шакл».

АДАБИЁТЛАР

1. Авесто. Т., Шарқ, 2000.
2. Арасту. Ахлоқи кабир. Поэтика. Т., Маънавият. 2005.
3. Платон. Фор ҳақида масал. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1–сон.
4. Рахмонов Н. «Хуастуанифт»нинг ғоявий мезони. «Хуастуанифт» матни // Руҳиятдаги нур муроди. Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002, 26–28; 95–100–б.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., «ЎАЖБНТ» – ««Янги аср авлоди»», 2003, 22–42–б.
6. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения в 4–х томах, т – 4. М., Мысль, 1983.
7. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мысль, 1987. С. 93–148.
8. Дао дэ цзин // Дао. М. – Харьков, «Эксмо–пресс» – «Фолио», 2000. С. 9–34.

9. Древнекитайская философия. Эпоха Хань. М., «Наука», 1990. С. 111–117; 199–319; 334–353.
10. Иванов В. История этики древнего мира. // Изд. ЛГУ, 1980. С. 24–129.
11. Изведат дороги и пути праведных. М., «Наука».1991.
- 12.Крамер С. История начинается в Шумере. М., «Наука». 1990. С. 114–139.
- 13.Конфуций. Луньчунь. // Уроки мудрости. М., – Харьков, «Эксмо–Фолио», 2003.
- 14.Мотэ П. Египт Рамсесов. М., «Наука», 1989. С. 46–66; 298–306.
- 15.Плутин. Эллады. О природе и источнике зла // Историко–философский ежегодник. М., «Наука», 1989. С. 161–178.
- 16.Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 70–73; 95–96.
- 17.Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1. СПб., «Стикс», 1994. С. 177–198; 287–290; 365–384; 451–454.
- 18.Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко–философский ежегодник. М., «Наука», 1986. С. 255–275.

12–мавзу. Ўрта асрлар мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.

1. *Қуръоний–ҳадисий йўналиш ахлоқшунослиги.*
2. *Машишоййун мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.*
3. *Тасаввуфнинг ахлоқ фалсафаси сифатидаги моҳияти.*

Ўрта асрларда араб ва ажам мамлакатларида Ислом дини тез ейилди. Исломнинг Марказий осийёга кириб келиши улкан ижобий ҳодиса бўлди. Чунки мусулмончиликнинг муқаддас эътиқодий китоби «Қуръон» аввалги муқаддас китобларга нисбатан мукаммал ва нисбатан «заминий» эди. Ислом яҳудчилик ва насронийликдан ўзининг, таъбир жоиз бўлса, демократик жиҳатлари билан ажралиб турарди: ҳар бир мусулмон «Қуръон»ни тан олиши баробарида Аллоҳ нозил қилган уч китобни (Таврот, Забур ва Инжилни) инкор этиши мумкин эмас. Шундай қилиб, «Қуръон» инсоний муаммоларни ҳал этишда миқёсийлик табиатига эга эди.

Қуръони Карим. «Қуръон» уч илдиздан баҳра олган абадий яшил дарахтга ўхшайди. Унинг биринчи илдизи – тавҳид, иккинчиси илдизи– ахлоқ, учинчиси – илм. Ҳар бир муслим ва муслима Аллоҳнинг якка – ягоналигига, шериги йўқлигига шак келтирмаслиги, юксак ахлоқ эгаси бўлиши ва доимо, умр бўйи илм олишга интилиши керак. Демак ҳар бир мусулмон учун эътиқод, ахлоқ ва тафаккур ҳамма нарсадан устувор маънавий ҳодисалардир. Шу сабабли Қуръони Каримда тавҳидга даъват қаторида «ахлоқ» ва «илм» сўзлари энг кўп қайд этилган илоҳий каломлардир.

Бу имкониятлардан бири тавҳиддир. Худодан бошқа ҳеч кимни Худо даражасига кўтармаслик ундан бошқа ҳеч кимга сажда қилмаслик каби тавҳидки тамойиллар Аллоҳ ато этган эркинликни йўқотмаслиги учун инсонга берилган энг улуғ имкониятдир. Инсоннинг ўз қавмдошидан «дохий» – улуғ раҳбар ясаши, унга чексиз эътиқод қўйиши, Худодан эмас, ундан кўрқиши, Худонинг эмас, унинг номини тинимсиз зикр этиши, унга сиғиниши, ҳаммаси эркинликдан қочишдир. Жамият аъзоларининг эркинликдан қочиши, ўз тақдири учун масъуллиқни раҳбарга – «дохий»га юклаб қўйиши доимо жамият учун қимматга тушади: жамият аъзолари мавҳум «халқ» тушунчасига айланади, улар шахс бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қоладилар. Фақат биргина шахс – раҳбар шахси, «дохий» шахси тан олинади ва у шахсга сиғиниши рўй беради. Якка шахс ҳокимлиги ҳукм сурган жамиятда инсон ўз ҳуқуқлари билан биргаликда инсонийлигини ҳам йўқотади. Ленин, сталин, хитлер, пол пот в.б. Шахсига сиғиниш давридаги халқларнинг аҳволи бунинг мисолидир. Тавҳиддан чекиниш ана шундай фожеаларга олиб келади. Шу сабабли қайта–қайта Қуръони каримда, барча мактовлар, ҳамду санолар ёлғиз Аллоҳгадир, дейилади. Демак, тавҳид мустаҳкам жойда шахсга сиғинишга ўрин йўқ. Шундай қилиб, тавҳид – юксак ахлоқий мазмунга эга: инсон эркиннинг, жамиятдаги тенг ҳуқуқликнинг ва одамга ато этилган ихтиёр эркинлигининг муҳофазаси айнан у билан боғлиқ.

Инсоний комилликнинг яна бир белгиси унинг илм эгаси бўлиш имконидан фойдаланишидир. Қуръони каримнинг «Мужодала» сураси, 11–оятни каримасида шундай маҳамат қилинади: «Аллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража–мартабаларга кўтарур». Бунга Одам Атонинг халифа қилиб тайинланишидаги ҳолат яққол мисол бўлади. Одам – фаришталар билмаган нарсаларни билгувчи, Аллоҳнинг таълимини олган зот сифатида улардан юксак мақомга ноил этилди; Аллоҳ билгувчидир, демак, бандаси билишга интилмоғи лозим. Билиш ҳар икки дунёни обод қилувчи хосиятли аъмолдир. Билиш учун эса инсон тафаккур қилмоғи, мустақил фикр юритмоғи лозим. Чунки тафаккур қилмасдан туриб, Қуръони Карим оятлари маъзини ҳам, ҳақиқий инсоний ҳаёт нима эканини ҳам билиш қийин. Зеро Қуръон сураларини фақат, кўр–кўрона ёд олиш мусулмончилик белгиси эмас. Акс ҳолда инсон моҳиятдан йироқлашиб, ҳодисалар чилвирига ўралиб қолиши мумкин. Шу боис биргина «бақара» сурасининг ўзидаёқ икки ўринда тафаккур ҳақида оятлар марҳамат қилинади: «...шундай қилиб, дунё ва охираат ҳақидаги тафаккур қилишингиз учун оллоҳ сизларга ўз оятларини баён этади... (219 – 220)». Ундан кейин 242 – оятда: «Шундай қилиб, ақл юргазишингиз учун оллоҳ сизларга ўз оятларини баён қилади», – дейилади.

Энг муҳими, илм, тафаккур қилиш хосияти инсоннинг ахлоқий жонзот сифатидаги мақомини белгилайди. Инсон илм орқали ўзи ва ўзгалар учун нима яхши–ю, нима ёмон, нима фойдали–ю, нима зарарли эканини аниқлай олади. Буни билмасдан туриб одам боласининг ҳеч қачон комилликка

эришиши мумкин эмас. Шундай қилиб, илм, тафаккур, бевосита бўлмаса—да, билвосита ахлоқийликни тақазо қилади.

Қуръони Каримдаги бош ғоя Аллоҳ ўз бандаларининг комилликка эришуви билан боғлиқ. Зотан Аллоҳ инсонни комил бўла олиш имкониятлари билан бирга яратади.

Умуман олганда, комиллик имкониятларининг барчаси инсонда гўзал ахлоқ воситасида намоён бўлади. Зеро Ислом динининг асосий мазмун—моҳияти гўзал ахлоқдан иборатдир. «Нисо» сурасининг 149—ояти каримасида шундай марҳамат қилинади: «(Эй мўминлар), хоҳ ошкора, хоҳ яширинча бирон яхшилик қилсангиз ёки бирон ёмонликни авф қилиб юборсангиз (Оллоҳ суйган бандалардан бўлурсиз)». Шу ўринда Имом Ғаззолий келтирган бир ҳадисни эслатиб ўтиш жоиз:

«Бир пайт пайғамбаримизга олд тарафдан бир одам келди. «Эй Оллоҳнинг расули, дин нима?» деб сўради. Расулуллоҳ: «Гўзал ахлоқ!» деб жавоб бердилар. Сўнгра ўнг тарафига ўтиб сўради: «Эй Оллоҳнинг расули, дин нима?» расулуллоҳ: «Гўзал ахлоқ!» деб жавоб бердилар. У одам расулуллоҳнинг сўл тарафига ўтиб, яна: «эй оллоҳнинг расули, дин нима?» деди. Расулуллоҳ: «Ғазабланмаслик! Тушундингми?» деб буюрдилар»⁵⁷

Ҳадиси Шариф. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ва фаолиятларидан сўз юритувчи, у кишининг диний—ахлоқий кўрсатмаларидан ташкил топган манбалар ҳадислардир. Улар одатда ҳадиси шариф ёхуд суннат деб аталади ҳамда Қуръондан кейинги энг улуғ китоб ҳисобланади. Ҳадислар ёзма эмас; оғзаки манбалар бўлгани учун, улар машҳур муҳаддис—ҳадисшунос олимлар томонидан йиғилиб, қиёсий тарзда ўрганилган ва ишончли ҳисобланганлари, ҳаққонийлик даражаларига кўра, китоб ҳолига келтирилиб, тақдим этилган. Бутун Ислом оламида энг нуфузли манбалар ҳисобланган олти «Ал—жомеъ ас—саҳиҳ» муаллифлари айнан бизнинг ватанимиздан чиққан уламолардир. Улар орасида Имом Исмоил ал—Бухорий (810 869) ва унинг шогирди Абу Исо Муҳаммад ат—Термизий тўплаган ҳадислар бизда кенг оммалашган.

Ҳадисларда намунавий ёки бошқача қилиб айтганда, ахлоқий—этиқодий идеал масаласи бўртиб кўзга ташланади. Маълумки, Аллоҳ инсон учун идеал сифатида олиб қаралмайди, у доимий азал-абад мавжуд зот. У инсонни яратган зот. Унинг даражасига етишга интилиб бўлмайди. Фақат эргашиш, у кўрсатган йўлдан бориш имконигагина эгамиз. Зеро унинг сурати биздан яширин, фақат сийратигагина бизга маълум. Идеал эса ўзида инсоният дунёсида ҳам руҳ, ҳам вужуд уйғунлигида яшаган, этиқод ва ахлоқда юксак намуна бўлган одамзот тимсолини тақазо этади. Шундай одамзот пайғамбаримиз, икки олам сарвари Муҳаммад алайҳиссаломдир. У кишининг намунавийлик, идеаллик хусусияти тўғрисида Қуръони каримда оятлар жуда кўп. Шулардан бирини келтирамиз: «(Эй мўминлар), сизлар учун Аллоҳнинг пайғамбари (иймон—этиқоди ва хулқи атвори)да гўзал намуна бордир» («Азҳоб» сураси, 21—оят). Муҳаммад алаҳиссалом бу олий мажбуриятни аъло даражада бажардилар. У кишининг ўзлари саҳобалар билан суҳбатларидан

⁵⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Т., Адолат, 2002, 411-б.

биридан шундай деганлар: «Мен яхши ва олий одоб ва ахлоқларни камолотга етказиш учун пайғамбар қилиб юборилдим»⁵⁸.

Ҳадисларда Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони Карим оятларининг эътиқодий ва ахлоқий моҳиятларини шархлаш баробарида ўзларининг феъл–атворлари, ахлоқий хатти – ҳаракатлари билан намунавий сиймо сифатида намоён бўладилар. Ҳадисларни кузатиб бориш мобайнида бизда аёл кишига бўлган Исломий муносабатнинг ажойиб намуналарини кўришимиз мумкин. «Ал-адаб ал-муфрададаги 3-ҳадисни келтирамиз: «Мусовия ибн Ҳайида (розиёллоҳу анҳу) айтдиларки, расуллоҳдан: «Эй расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади» – деб сўрадим. «Онангга», – дедилар. Мен шу саволни уч мартаба қайтарсам ҳам, расулуллоҳ: «Онангга», – деявердилар. Тўртинчи марта сўраганимда: «отангга ва яқин бўлган қариндошларингга», дедилар»⁵⁹.

Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) ривоят қилган ҳадисда пайғамбаримиз айтган қуйидаги сўзларни ҳар бир мусулмоннинг ахлоқ кодекси сифатида қабул қилиш мумкин:

«Расулуллоҳ менга қўйидаги тўққизта амални буюрдилар ва дедиларки: гарчи мажақланиб кетсанг ҳам, ўтда ёндирилсанг ҳам Аллоҳ таолога ширк келтирма, фарз номозни қасддан тарк қилма. Уни тарк қилувчи кишилардан Аллоҳ таолонинг зиммаси ажрайди. Маст қиладиган ҳаром ичимликларни асло ичма, чунки улар ҳамма ёмонликларнинг калитидир. Ота–онангга итоат қил, агар улар дунёдан воз кеч десалар ҳам ҳурматлари учун буйруқларини ижо қил! Гарчанд ишбоши бўлган одамдан кўра ўзингни шу амалга муносиброқ деб билсанг ҳам улар билан амал талашма (итоат қил). Ёнингдаги аскарлар қочса ҳам ва ўзинг ҳалокатга учрайдиган бўлсанг ҳам уруш майдонидан қочма! Қўлингга бор мол–мулкнингдан қарамоғингдаги аҳли аёлларингга сарф қил! Хотин ва болаларингга калтак кўтарма, тўғри йўлдан юрмаса, бола–чақаларингни Аллоҳ таолонинг қаҳри–ғазабига дучор бўлишлари билан қўрқит»⁶⁰.

Бу ҳадисда эътиқодли фарзандлик, бўлиш бурчини бажариш, ҳаромдан нари юриш, амалпарастликдан қочиш, жанг майдонида мардлик–матонат кўрсатиш, оилага мурувват, шафқат, кўрсатиш оила аъзолари тарбиясида калтак воз кечиши ва насиҳат орқали йўл–йўриқ кўрсатиш каби фазилатлар зикр этилади. Бундан ташқари жуда кўп ҳадисларда инсонларга яхшилик қилиш, номусли–орли бўлиш, ёлғон гапирмаслик, мунофиқлик ва ғийбатдан қочиш, ҳеч кимга зулм қилмаслик, ҳақиқатнинг юзига тик боқиш ҳеч қачон инсофлилик ва хушхулқлиликни тарк этмаслик, сахийлик ва жўмардликни одатга айлантириш, илм олиш ҳақида фикр юритилади. Муҳими шундаки, булар қуруқ насиҳатлар эмас, балки пайғамбаримизнинг ўзлари ҳаётда амал қилган ахлоқий меъёрлардир. У кишининг инсонийлиги, кибрдан хоилилиги каби фазилатлари тўғрисида Абу Ҳурайра ривоят қилган қуйидаги ҳадис ибратлидир: «Бир куни расулуллоҳ билан бирга бозорга бориб, у кишига

⁵⁸ Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., Ўзбекистон, 1990, 10-б.

⁵⁹ Ўша манба, 13-б.

⁶⁰ Ўша манба, 19-б.

кийимлик олдик. Сарвари олам газлама учун ортиқча ҳақ тўладилар. Сотувчи кувониб кетганидан у кишининг кўлини ўпмокчи бўлди. Расулуллоҳ шартта кўлини тортиб олдилар-да: «Бу ажалларнинг одати. Улар подшоҳларнинг кўлини шундай ўпишади, мен подшоҳ эмас, сизларга ўхшаган оддий одамман», дедилар. Олинган газламани мен кўтариб юрмокчи эдим: «Ҳар ким ўзига тегишли нарсани ўзи кўтариб юриши керак», деб менга бермадилар»⁶¹.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, муборак ҳадислар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас, аксинча замонавий шахс ва жамият ахлоқий даражасини юксалтиришда муҳим тарбиявий манбалар бўлиб қолмокда.

Мусулмон минтақаси ахлоқий тарбиясида буюк муҳаддислар билан бир қаторда ўз асарларида ҳадислардан самарали фойдаланиб ижод қилган алломаларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Улар ўз фикрлари исботи учун ҳадисларни келтириб, эзгуликка, эътиқодга, тўғриликка, мурувватга даъват қилганлар. Айни пайтда шундай олимлар борки, Ҳадислардан фақат далил-исбот сифатидагина фойдаланган эмаслар, айни пайтда уларни шарҳлаганлар, шарҳлаганда ҳам уларга фикҳий–ахлоқий нуқтаи назардан ёндашганлар. Булар орасида буюк аллома, элатдошимиз Абу Лайс ас–Самарқандий (978(9) – 1003) алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг, айниқса, «Танбеҳ ул–ғофлийн» ва «Бўстон ул–орифийн» асарлари мусулмон оламида машҳур.

Абу Лайс Самарқандий ўз китобларида муайян диний–фикҳий масала юзасидан ҳадисларни исбот тарзида келтирар экан, уларнинг ахлоқий моҳиятини очиб беришга асосий эътиборни қаратади. Бундай ёндашувни тўғридан – тўғри мусулмон кишисининг фазилатлари ёки иллатларига (хаё, мулойимлик, ҳасад, кибр, ғийбат в.х.) бағишланган боблардагина эмас, балки ҳаж, намоз, қиёмат сингари соф диний–фикҳий мавзудаги масалаларда ҳам яққол кўришимиз мумкин. Масалан, тақводор деганда халқ ичида одатда ҳаром ва макруҳ (чўчка гўшти, тухум, от гўшти в.б.) Нарсалар истеъмол қилмайдиган, кўпчиликдан ажралиб турадиган одам тушунилади. Ваҳоланки, ҳадислардан бирида шундай ривоят қилинади:

“Пайғамбар (с.а.в.) Айтадилар: “Агар сизлар эгилиб қолгунингизча намоз ўқиб, торга ўхшаб қолгунингизча рўза тутсаларингиз ҳам, фақат тақво билангина улар сизга фойда беради”»⁶².

Бу ҳадис билан танишгач, албатта сизда, наҳотки тақво шунчалик катта нарса бўлса, деган ҳайрат пайдо бўлади. Абу Лайс Самарқандийнинг шарҳини ўқиганингиздан кейингина унинг маъноси нақадар кенг, ўз ичига деярли бутун бошли бир ахлоқ кодексини қамраб олувчи маънавий ҳодиса эканини англаб етасиз. Анна шу шарҳни ихчамлаштирилган ҳолда келтирамиз:

“Фақиҳ айтадилар: “Тақвонинг аломати ўнта нарсада билинади:

⁶¹ *Хузарий*. Нур ул–Яқин. Т., Чўлпон – Камалак, 1992 й., 271 – б.

⁶² *Ал–Фақиҳ Абу Лайс ас–Самарқандий*. Танбеҳ ул–ғофлийн. Учинчи китоб. Араб тилидан Д.Қўшоқов таржимаси. Т., Мовароуннаҳр, 2003, 46-б.

1. Тилни ғийбатдан сақлаш...
2. Ёмон гумондан сақланиш...
3. Масхара қилишдан сақланиш...
4. Ҳаром нарсалардан кўзни тийиш...
5. Рост гапириш...
6. Аллоҳнинг берган неъматларини танимоқ ва нафсига ажабланиб қолмаслик...
7. Молини ҳақ нарсаларга ишлатиш...
8. Нафси учун улуғлик ва кибрни талаб қилмаслик...
9. Беш вақт намозни вақтида, рукулари, саждаларини мукаммал қилиб ўқиш...
10. Жамоат билан бўлиш ва суннатда истиқомат қилиш...⁶³

Мазкур шарҳнинг ўнта банди учун ҳам Абу Лайс Самарқандий «Қуръон» оятларини келтириб, ўз фикрининг эътиқодий асосини исботлаб беради. Айни пайтда биз кўриб турибмизки, мазкур бандларнинг асосий қисми ахлоқий талабларнинг бажарилишини тақозо этмоқда: бу ерда фикрнинг шарҳдан кўра ахлоқий шарҳ устувор. Алломанинг буюк издошларидан, ҳадисларни шарҳлашга жазм қилган камдан-кам олимлардан бири, у кишининг номини устоз сифатида эҳтиром билан такрор-такрор тилга олган Имом Ғаззолий ҳам тақвонинг ахлоқий моҳиятини бу даражада очиб беролмаган. қиёс учун мисол келтирамиз:

“Мўминнинг тақво соҳиби бўлган ё бўлмаганлиги уч насада маълум бўлади:

1. Эришмаган нарсалари хусусида таваккул қилса.
2. Эришган нарсалари борасида ҳусни ризо кўрсатса.
3. Йўқотган ва қўлдан чиқарган нарсалари хусусида ҳусни сабр кўрсатса.⁶⁴

Шубҳасиз, бу шарҳ ҳам тақвони жўн тушунишдан йироқ. Лекин унда Абу Лайс Самарқандий даражасидаги муфассаллик ва ахлоқий урғуни кўрмаймиз. Алломанинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у зот ҳадисларнинг “энг гўзал ахлоқ эгаси” пайғамбаримиз (с.а.в.)га тегишли эканини таъкидлашни, яъни уларнинг моҳияти ахлоққа бориб тақалишини ҳеч қачон назардан қочирмаган. Шу боис ҳам у киши ҳадис шарҳи ҳақида шундай ривоятни келтиради: «вакиъ: “Агар ривоят кенг маъно билан бўлмаганида, инсонлар албатта, ҳалок бўлардилар”, дейди. Сўнг аллома «Қуръон»нинг “Тавба” сурасидан келтирилган 122-оят карима ваоситасида шундай хулоса ясайди: «Демак, ривоят қилишда лафзга эмас, маънога эътибор бериш кераклиги исботланди.»⁶⁵ дарҳақиқат, Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифни юзаки, сўзма-сўз тушунишга интилиш мусулмон оламида фожеаларга олиб келиши мумкин эканлиги кўпчиликка сир эмас. Айни пайтда Абу Лайс самарқандий пайғамбаримиз (с.а.в.) қиёфасини ўта

⁶³ Ўша манба., 48-49-б.

⁶⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошат ул-қулуб, 117-б.

⁶⁵ Ал Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстон ул-ориғийн. Араб тилидан Б.Мухаммадшукур ва М.Махдихон ўғли таржималари. Т., Мовароуннаҳр, 2003, 16-б.

илоҳийлаштиришга, у кишини ердан, дунёвий ҳаётдан узилиб қолган “Ҳаммага ақл ўргатувчи доно” сифатида талқин қилиш каби ҳолатларга қатъиян қарши. Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳнинг расули, лекин инсон, инсонлар ичидаги энг инсоний инсон.

Шундай қилиб, Абу Лайс Самарқандий шарҳлаган ҳадислар Исломнинг ахлоқийлик моҳиятини очиб бериши, уларни «кенг маънода талқин қилиши ҳозирги пайтда ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга. Шунингдек, ўзларича динни «мусаффо бўлишини таъминлашга уриниб, уни ўта торайтиришга интилаётган ҳақиқий илмдан йироқ ғофилларга ўринли танбеҳлардир. Абу Лайс самарқандий анъаналари кейинчалик насрий ва шеърий йўл билан давом эттирилди: Ғаззолий асарларидаги ҳамда “арбаъин” номи остида қирқта, саҳиҳ ҳадисни саралаб рубоий шаклда шеърий шарҳлашлар бунга мисол бўла олади.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам турли хил ахлоқий–фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас эди. Чунончи, машшойийунлик оқимининг буюк вакиллари деб тан олинган Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашларидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо шунга қарамай, умуман фалсафий–ахлоқий оқимлар борасида гап кетганда, мусулмон шарқида уч йўналиш алоҳида ўрин тутади. Булар – диний–ҳадисий, машшойийунлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Абу Наср ал-Форобий (870 – 950) ҳисобланади. Арасту изидан бориб, форобий ҳам фалсафани иккига – назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шахри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт – ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян комиллик ҳисобланади», – дейди Форобий. Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда–ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга – фазоили нутқия (ақл–идроқка асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади ҳамда уларнинг ўрталиқ хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Форобий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти–ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан қўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшиликни камроқ қилишга маҳкум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти–ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалнинг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ҳодиса сифатида таърифлайди.

Форобий, баъзилар ўта лаззатга берилиш, ейиш–ичиш ва аёлга ружу кўйиш туфайли жуда бўшашиб кетади, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат ҳисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улуғворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобиляти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш–ичиш ҳамда шахвоний нафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари Қутқуси билан аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл уйнинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантқиқликларни одатга айлантиради.⁶⁶ демак, форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган қўғирчоқ бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик (эронлик) мутафаккир Абу Бакр Ар-Розий (865 – 925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақл билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, ҳедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У рухий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат – изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг эпикур қарашларига асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, эпикур инсон учун ўзини ҳавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт–шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий

⁶⁶ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.*

эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Рухий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, тақводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантирилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига қафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, бари бир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолаверади».⁶⁷ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга мойил турли-туман диний оқимлар диний эътиқодни ана шундай мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ҳанузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшоиййунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили форобийнинг шогирди ибн Синодир (980 – 1037). Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳакимларнинг, – деб ёзади аллома шогирди баҳманёр ал-озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, – фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».⁶⁸ кўриниб турибдики, ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

⁶⁷ Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина, Душунбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.

⁶⁸ Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 3–4-сонлар.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз шайх ур—раис, яъни шайхларнинг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «ишқ рисоласи» диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо — комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улуғвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки ғоявий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоий нинг «лисон ут—тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу саид ибн Абул хайр меҳаний билан мунозара—ёзишмасида Аллоҳ ҳеч қачон бирор—бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «асл ал—ҳаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшиликдир, ёмонлик эмас!»⁶⁹. Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшойийунлик оқимининг яна бир машҳур ва сўнгги вакили, оврўпада «авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, курдобалик (испаниялик) мутафаккир Ибн Рушд (лОтинча Авверроэс, 1126 — 1198) ҳам ахлоқшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Аллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма—ён келади. Чунончи, олов фойда келтириши баробарида, ўрмонга ўт кетса, ҳайвонлар ва ўт—ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

Ибн Рушд бутун Ислом олами учун доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта аҳамият берган. У инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги берилганини ҳам, инсон хатти—ҳаракати мутлақ олдиндан белгилаб қўйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, у ҳолда уларнинг жонсиз нарсалардан фарқи қолмасди, улар деҳқончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёвузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган

⁶⁹ *Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали. 1996 йил, 5—6—сонлар.*

хунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат одамдаги ҳайвоний куч хатти–ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Қурдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фазилатларни сингдириш ва тараққий эттириш учун икки хил усулни қўллашни таклиф қилади. Биринчиси – ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндашувни тақозо этади: кенг оммани тарбиялаш учун шеърӣй ва хитобӣй нутқдан, яъни бадийӣ асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботӣй нутқдан, яъни илмӣй–фалсафӣй нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси – мажбурий усул. У, асосан, ташқи душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги жиҳод – кофирларга қарши олиб бориладиган доимӣй динӣй уруш эмас. У Арастунинг «никомаҳнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан–баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуқтаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига кўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талқинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу – қурдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмоқ лозим. Бу борада дастлабки сўфӣйлардан бўлмиш робия ал–адавийанинг (713 – 801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атайди ва яратганга шундай илтижо қилади: «ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... Ҳар бир ошиқ ўз маҳбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз сен биланман. Ё, эгам, агар сенга мен дўзахингдан кўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!»⁷⁰. Кўриниб турибдики, робия ал–адавийа Худога нимадандир кўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки маҳбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқӣй ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муҳаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад – Аллоҳ ва унинг муҳаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз аннемарие шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида қизиқ бир қадимӣй ривоятни келтиради:

⁷⁰ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

«Ривоят қилишларича, бир кун Ибн Абдуллоҳ Художўй сўфий робийа бир қўлида бир чалак сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Ўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

– бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй робийа?

Робийа қўлидаги чалакка ишора қилибди:

– дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Ўловчилар ёқаларини тутиб, «астаффируллоҳ» деганча сўрашибди:

– у ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

– бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Ўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

– Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

– Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки унинг Аллоҳ эканлиги, биру борлиги ва боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».⁷¹

Демак, шариат Исломнинг моҳиятини англатадиган дастлабки, ташқи–ҳуқуқий босқич бўлса, тариқат унинг ички–ахлоқий, юксак босқичдаги кўриниши ҳисобланади. Буни аллома ҳусайн воиз қошифий мана бундай тушунтиради: «шариат – равшан билган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат – қидириладиган нарсалардир, интилиш, баёндр, хизматдир. Ҳақиқат – кўриш учун курашиш, кўриладиган нарса, яъни аёндр, ҳикматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима, деб сўрасалар, дегил: шариатнинг самараси – аҳдга вафо, тариқатнинг самараси – фикр, яъни ўзидан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси – баҳо, яъни ботилдан умидни узиб, ҳақ суйган ишларга боғланиш»⁷².

Тасаввуф ахлоқшунослигида ҳужжат ул–Ислом Имом Ғаззолийнинг (1058 – 1111) ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад–дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида, шунингдек, «Кимёи саодат», «Мукошафат ул–қулуб» асарларида ўз аксини топган. Уларда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яққалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат

⁷¹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. Ў.Парда таржимаси. Т., Шарқ. 1999, 44 – 45–б.

⁷² Ҳусайн Воиз Қошифий. Футуватномаи Султоний ёхуд жавонмартлик тариқати. Н.Комилов таржимаси. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1974, 17–б.

бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаббати; 5) инсоннинг ўзи билан бОтиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», – дейди Имом Ғаззолий⁷³.

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда ту–ради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб – касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш–қилмаслиги ана шу восита–одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У – эркин. Агар у яхшиликни танласа – савоб, ёмонликни танласа – гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг Синовига шукур билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, ўрта асрлар мусулмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу саид ибн Абул хайр меҳаний билан олиб борган ёзишма–мунозарасида шундай мулоҳаза билдиради: «қадар, – деб ёзади ибн Сино, – инсон ақли қамраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавҳум, балки бутунлай билиш, тагига етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир ҳақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат

⁷³ Ғазали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

бериладиган: «қадар Аллоҳнинг сиридир» ва ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган ҳадис сўзларини келтиради⁷⁴.

Демак, тақдир қай даражададир инсоннинг хатти–ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлақ қотиб қолган ҳодиса эмас. Бунини Имом Ғаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «аё ўғлон!» («айюҳал валад») асарида: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, – дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: бани исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилади. Тангри уни малакларига кўрсатишни истади ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етиша олмайсан», дейди. Ўшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган қарамимизни тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шохид бўлингки, уни афу этаман», – дейди.⁷⁵

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса – билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдири ва шарт ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса – билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб – хоҳламайди, хоҳламас экан – ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмок лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса–ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз шайх азизиддин Насафийдир (xiii асрнинг биринчи ярми – xiv аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул–ҳақойик» («ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «инсон ҳайвон турларидан биридир, – дейди ва сўнг шундай давом этади. – Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш,

⁷⁴ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 5–6–сонлар.

⁷⁵ *Абу Ҳомид Ғаззолий*. Аё ўғлон! А.Зоҳидий таржимаси. А.Шер таҳрири остида. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993 йил, 9 – 10–сонлар.

такво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...»⁷⁶. Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (хайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яхлит билувчи, яхлит кўрувчи, яхлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жузвийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳ ҳам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир–биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг аввало, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун–қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришганда–гина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф–файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «бирида ўлмаган одам, иккинчисиди туғилмайди. Ҳордиқни истасанг – ишда ўлгин, Худони истасанг – ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди – ундан... Бутун борлиқ унинг ўзидир»⁷⁷. Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»⁷⁸.

Демак, комилликка инсон қадам–бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «эй дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма–кет ҳажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», – деб ёзади.⁷⁹ хўш, қолган умрни нимага бағишлаш керак, деган савол туғилади. Файласуф–шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... Қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улуғ номга муносиб

⁷⁶ Насафий Азизиддин. Зуббат ул–хақойиқ. Н.Комилов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42–б.

⁷⁷ «Зубдат ул–хақойиқ», 52 – 53–б.

⁷⁸ Ўша манба, 53 – 54–б.

⁷⁹ Ўша манба, 54–б.

бўлсанг дўзах азобларидан қутуласан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин»⁸⁰.

Шундай қилиб, шайх азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик – инсон деган улуғ номга муносиблиқ, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мавжудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам–ларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у – оламнинг баҳри муҳити – денгизи⁸¹.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога – мутлақ фазилатлар эгасига, мутлақ комил зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг яратган олдидаги кўркувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр–кўрона қули бўлиб эмас, балки уни таниган, билган мавжудот, унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари аз–замахшарий, ал–беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Гиждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг назарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон шарқида маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм–фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч – адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи ибн арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса–ю, ноҳақлик қилган киши темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.⁸² буюк бобокалонимизнинг саъй–ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада темурийлар даври илм–фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ҳанузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий (1441–1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий–ахлоқий қарашлар ҳам ҳанузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган

⁸⁰ Ўша манба, 54–55–б.

⁸¹ Тасаввуф, 148–149–б.

⁸² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. I китоб. У.Уватов таржимаси. Т., Меҳнат, 1992, 247–б.

адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм–шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс – мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърида ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

Десанг хилватим анжуман бўлмасун,

Керак анжуман ичра хилват санга.

Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,

Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Назарни қадамдин йироқ солмагил,

Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.

Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,

Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,

Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.

Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,

Навоий , агар етса навбат санга.⁸³

Шу ўринда нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги қитъада Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тариқат бошловчиси юсуф ҳамадоний солиҳларнинг асосий қоидалари тарзида муомалага киритган:

1. Ҳуш дар дам (ҳар нафасда эс–ҳуш жойида бўлиши, ҳушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар қадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром–харишдан йироқ бўлишини кузатиб бориш, қадам–бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар ватан (ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориғ ва тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

⁸³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т. 3. Т., 1988, 544–545–б.

Бундан ташқари нақшбандияда абдулхолиқ ғиждувоний киритган – ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сақламоқ) ва баҳоуддин нақшбанд қўшган – вуқуфи замоний (замондан воқифлик), вуқуфи абадий (абаддан воқифлик), вужуди қалбий (қалбдан воқифлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, ҳамадоний қоидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

Хуллас, нақшбандия тариқатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлиликка эришишга, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор–бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг – покликка, ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тариқатнинг яна «хилватда – шуҳрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам ғараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб–тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шуҳрат орттириш.

Шунингдек, бу тариқат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «агар мамлакат хароб бўлса, шохдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг, зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «ўлик шердан тирик мушук афзал» сингари ҳикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.⁸⁴

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асарида инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида тал–қин этди. Шунинг учун ҳам аллома бертельс Навоий ни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон кадр–қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шохлар олдида кулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий қорун бойлигини мўлжалласа–да, унинг насибаси бор–йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво–мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; кичик бир товоқдаги ош учун

⁸⁴ Қаранг: Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Султон билан А.Шер суҳбати. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 1–сон.

куллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қоракуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотириға,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керактур қазоннинг қароси⁸⁵.*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машҳур китъа борки, унинг ички – бОтиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.⁸⁶*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз – тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик олаmidан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотаом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «махбуб ул–қулуб» асари, айниқса, темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун мусулмон шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, хул–қи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр

⁸⁵ Ўша манба, 544–545–б.

⁸⁶ Ўша манба, 545–б.

юритар экан, Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан айнанлаштиради: «зиндон аҳли – дўзах аҳли», – дейди мутафаккир.⁸⁷ айна пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саховат эгаси, курт–кумурскадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллофни иш билан таъминловчи, дарвешлар качкулию мамлакат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди: «деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», – дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини одам атонинг ҳолатига ўхшатади.⁸⁸

Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан – ажойиб ашёлар, меъмор–курувчилардан буюк бинолар неча ўн, юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсАбулло чекилган заҳмат: унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очик.

«Маҳбуб ул–қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдаланиб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи лозим. Шу боис «маҳбуб ул–қулуб»ни яқунлар экан, унинг сўнгги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «дам бу дамдир».

Байт:

Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,

Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам»⁸⁹.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар хоҳ амалий ахлоққа, хоҳ ахлоқ назариясига тааллуқли

⁸⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т. 14. Т., 1988, 36 - 37–б.

⁸⁸ Ўша манба, 37–б.

⁸⁹ Ўша манба, 126–б.

бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиқдир.

Алишер Навоийнинг устози, нақшбандия тариқати пири муршиди буюк тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414 – 1492) ахлоқий қарашлари ҳам диққатга сазовор. Унинг “Баҳористон” пандномаси ва “Ҳафт авранг” (етти тахт) туркумидаги дostonларида ўша давр ахлоқий муаммолари билан бирга ахлоқшуносликнинг қадимий–анъанавий масалалари ҳам ўртага ташланади.

Жомийнинг «Баҳористон»и шайх Саъдийнинг «Гулистон» асари йўлида ёзилган панднома бўлиб, унда ахлоқий тушунчалар, тамойиллар, меъёрлар ҳамда улар орасидаги боғлиқликлар, қизиқарли ҳикоятларда ва шу ҳикоятлардан чиқарилган шеърий хулосаларда ифода топган. Мисол тариқасида қуйидаги ҳикоятни келтириш мумкин.

«Юсуф ибн Ҳусайн Розий:

– ҳамма яхшиликлар бир уйда, унинг калити тавозу ва камтаринликдир, ҳамма ёмонликлар бошқа бир уйда, унинг калити манманликдир, –дер эди».

Унда камтаринлик ва манманлик жуфтлик ахлоқий меъёри ахлоқ илмидаги кенг қамровли жуфтлик тушунча бўлмиш яхшилик ва ёмонликнинг калити сифатида талқин этилади; одатнинг доимий тарзда бузилиши охир–оқибат ахлоқсизликка олиб келиши ҳам насрий ҳам назмий шаклда чиройли қилиб берилган.

Жомий мамлакатни бошқаришда дин ёки динсизликнинг аҳамияти у қадар катта эмас, муҳими, халқнинг фаровон ва эркин яшадини таъминлашда деб билади. Шу боис халққа зулм қилган, мусулмонман дейдиган мунофиқ ва золим ҳукмдордан адолатли кофир подшо афзалдир, зеро ақлу инсоф билан ҳукм юргизган ҳукмдоргина ўз мамлакатада ҳам фаровонликни, ҳам ахлоқийликни таъминлай олади.

Буюк мутафаккирнинг дostonларида ҳам ана шундай ахлоқийлик руҳи етакчи мавқени эгаллайди. Уларнинг асосий қаҳрамонлари ахлоқий юксак кишилар. Айни пайтда дostonлар фазилатларни тараннум этувчи ва иллатларни қораловчи ҳикоятлар, ривоятлар ҳамда шеърий насихатларга бой. Жомийнинг ахлоқий нуқтаи назари айниқса «Силсилат уз–заҳаб» (олтин тизмалар) дostonида содда ва аниқ ифодасини топган:

Қолдирай деснг жаҳонда яхши ном,
Яхшилик қил, яхшилик қилгил мудом.
Яхшиликни сен ўзингга кема қил,
Ҳеч кишига ранжу озор бермагил⁹⁰.

Шу нуқтаи назардан ҳам, Жомий асарларидаги ахлоқий ғоялар ҳозир ҳам биз учун қимматли, ўз аҳамиятини йўқотган эмас десак, адашмаган бўламиз.

⁹⁰ Жомий. Силсилат уз-заҳаб. Васфий таржимаси. // Танланган асарлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 149-бет.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоий нинг назари тушган аллома, унинг замондоши ҳусайн воиз кошифийнинг (1440 – 1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманд бўлган киши». Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «ахлоқи муҳсиний»дир. Ҳусайн бойқаронинг ўғли, марв ҳокими шахзода муҳсин мирзога бағишланган бу китобда кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидосини кошифий хушхулқиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхталади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек, кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой–бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир–бири билан мустақкам ижтимоий боғлиқликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат – инсоний жамиятни бахт–саодатга олиб боровчи йўл.

Бундан ташқари, ҳусайн воиз кошифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида муомала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва тановул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида–алоҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафак–кир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси намоён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», – деб ёзади мутафаккир.⁹¹

⁹¹ *Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58–б.*

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддохлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Футувватномаи султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса—да, унда илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва ғоялар умумминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро, буюк форсигўй ўзбек шоири паҳлавон Маҳмуд маълум маънода янгилаган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эрқарвар инсонлар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир—бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг харбийлаштирилган насронийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили Жалолиддин давонийдир (1427 – 1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «ахлоқи жалолӣ» рисоласида, фалсафашунос Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи, мусулмон шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, Донишмандлик, иффат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқа қилиб айтадиган бўлсак, «ахлоқи жалолӣ»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий—сиёсий масалаларга дахлдор ҳодисалар тарзида олиб қаралади.⁹²

Ўрта асрлар мусулмон шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар — халқ ичида кенг тарқалган бадий — дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун умумий бўлган хусусият, бу — ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг—баранг шаклларда, қизиқарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жиҳатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

У бизда «Калила ва Димна» номи билан машҳур, ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарни ўқиганда кўз олдимизда икки дунё намоён бўлади: бири — инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси — ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу

⁹² Қаранг: Буюк сиймолар, алломалар. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 84–87–б.

эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташкил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдобни экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадиий қолип ролини ўтади.

«Қутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадиий юксак мисраларда, шеърӣ ҳикматларда, мақолларда очиб берилади.

Юсуф Хос Ҳожиб таърифидаги эзгу одам шундайки, унинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат беради. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу одам ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини ўйлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди. Тўғрилиқ эса одам учун жуда керакли сифат, у одамийлик демакдир. Инсоннинг кадр–қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билади: одам кадрли эмас, одамгарчилик кадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб, деган фикрни илгари суради.

«Қутадғу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тушунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртага ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради: ақл–заковатни у инсон кадр – қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Айни пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини қамраб олувчи ўғит – кўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини – спортчи одобигача қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил – табиий, туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машҳури, шубҳасиз, шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184 – 1292) «гулистон» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор – бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири сайфи саройи томонидан хiv асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машҳур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган – кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа–ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадиийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубидаги юксак ахлоқ эгасининг Донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради.

Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамойилларгача ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъдий, инсон инсон учун восита эмас – мақсад, деган ғояни илгари суради. Ёвузликлар ичида у, айниқса, ёлғонни каттик қоралайди: «ёлғон гапирмоқ ҳам, – дейди шоир, – ҳанжар зарби кабидир: жароҳат тузалса–да, изи қолади»⁹³.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу – хондамирнинг (1481 – 1535) «Макорим ул–ахлоқ» («яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон – Алишер Навоий қиёфаси мисолида очиб берилади, талқин этилади. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутойибаларга ўралган Навоий нинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла оладиган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

Ўрта асрлардан кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Ана шундайлардан бири – ўзбек мумтоз шоири Гулханийнинг (XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср бошлари) «Зарбулмасал» асари. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари – ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.

Таянч тушунчалар

Ўрта асрлар, Қуръон, Ҳадис, машшоййунлик, тасаввуф, муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, ният, комил инсон, нақшбандия, жавонмардлик, панднома, Уйғониш даври, фазилат, лаззат.

АДАБИЁТЛАР

1. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., «Ўқитувчи», 1997.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., «Ёзувчи», 1996.
3. Комилов Н. Тасаввуф. 2–китоб. Т., Ғ. Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» – «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт. Т., «Ўзбекистон», 1992.
5. Навоий . Маҳбуб ул–қулуб. // Мукаммал асралар тўплами. 14–т., Т., «Фан», 1988.
6. Олим С. Нақшбанд ва Навоий . Т., «Ўқитувчи», 1996.
7. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1990.

⁹³ Саъдий. Гулистон. Ғ.Ғулом, Ш.Шомухамедов, Р.Комилов таржималари. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 176–б.

8. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., «ЎАЖБНТ» – ««Янги аср авлоди»», 2003, 44 – 86–б.
9. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 7–8, 9–10–сонлар.
10. Ibn Haldun. Tasavvufun mahiyeti. Istanbul, 1984.
11. W. Montgomery Watt. The influence of islam on medieval Europe. Edinburgh, 1972;
12. Августин А. О благодати и свободном произволении // Гусейнов А., Ирриц Г. Краткая история этики. М., «Мысль», 1987. С. 532–557.
13. Бергош Ю. Фома Аквинский. М., «Мысль», 1975. С. 108 – 119.
14. Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980. С. 203 – 266.
15. Макиавелли Н. Хукмдор. «Жаҳон адабиёти» журнали, 2002, 9–сон.
16. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., «Мысль», 1973.
17. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.

13–мавзу. Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар.

1. *Ўрта асрлар оврўна ахлоқий тафаккурининг ўзига хос хусусиятлари.*
2. *Аврелий Августиннинг ахлоқий қараишлари.*
3. *Лоренцо Валланинг ахлоқ фалсафаси.*
4. *Макиавелли ахлоқшунослиги ва ундаги мураккаб жиҳатларнинг таҳлили.*

Аввалги мавзуда айтиб ўтилганидек, ҳурфикрлилик борасида ўрта асрлар оврўпасида қадимги юнон ва ўрта асрлар мусулмон шаркига солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, ўрта асрлар оврўпасида насронийлик дини фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларга ёндаш туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишга, мутлақ ҳукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълим-отини рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди – черков талабининг моҳияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса библиёдаги қуйидаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади.

Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи моҳиятдир. У – мутлақ ижодий–яратувчи ибтидо, айни пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина у ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай мухторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин

инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзга ҳам эга зот. Зеро, у Худога ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: ҳиссиётли, ўлимга маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлмиш – Худога ибодат унинг учун мажбурият шаклида юзага чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашга қаратилган бутун ҳаёти – инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аجدод – одам атонинг қилмиши бунга ёрқин мисолдир. Хуллас, насронийлик таълимоти мантиқига кўра, инсон Худога ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру ҳаво, ахлоқий мустақилликка даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илдизи шунда.

Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжудликнинг моҳият билан мос келмаслигига асосланади. Инсон ўзининг моҳиятан белгиланган ўзлигини амалга ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутулиши мумкин. Исо – инсоннинг Худо билан бирлашувига ва, айти пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо туфайлигина рўй беришига далолатдир. Шу боис Худога иқтидо исога иқтидо қилишда ўзини намоён этади. Одам атодан гуноҳкорлик бошланган бўлса, исодан янгиланиш, руҳан қайта туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутулиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо – отага етишишда деб билади. У ҳаворийларни ота–онаю, ўғил–қизларини тарк этишга чақиради, чунки кимда–ким гуноҳдан қутулиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак, ён – берингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога муҳаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали амалга ошади. Ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худолик ҳуқуқини олган, яъни нима адолатлию, нима адолатсиз эканини ўзи ҳал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослигининг йирик вакили Аврелий Августин – илоҳий оғустин (лОтинча Августинус санктус, 354 – 43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва ҳал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси – муайян, мазмунидан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарса, Худодан бўлгани учун – эзгу, нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу; борлик – қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлик ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Худодан қувонч туйгин–у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан–у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуқтаи назарида, инсонни – одам атони эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Айти пайтда у ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгилаб берди. Лекин одам ато,

нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўлагани учун гуноҳга ботди. Одам ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида одам ато еган олмадан қолган қамашишни ҳис этиб туради. Демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик – эзгуликнинг йўқлиги, эзгуликдан юз буриш, нуқс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у – Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф – илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаши учун интилишга мажбур қилувчи фазовий кудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат – тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, айти пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилиятига эга. Ахлоқий вазифа мана шу муҳаббатни инсон табиатига ўхшаш объектга йўналтиришдир. Бу объект эса – Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Ўрта асрлар оврўпасида Августиндан кейинги энг йирик ахлоқшунос аквинолик Фома Аквиний (1225 – 1271) ҳисобланади. У олий неъматни мазмунан икки ҳил тушунади: бор томондан у Худонинг ўзига муқояса қилинса, иккинчи томондан у – ақлли мавжудотга хос Худога ўхшашликка интилиш. Хуллас, олий неъмат илоҳийлик тарзида муайянлашади. Илоҳийлик инсон қалбининг ақил экани билан боғлиқ. Шунинг учун у ҳиссиёт эмас, балки ақлий фаолиятда, аниқроғи, унинг олий шакли бўлмиш мушоҳадада мавжуддир.

Инсон том маънодаги илоҳийликка эриша олмайди. У Худо ҳақида фақат оқибатлар орқали фикр юритиши мумкин, аммо уни бевосита мушоҳада қилишга қодир эмас. Чунки инсон ақлининг фаолияти доим ҳиссиёт билан чекланган бўлади: у ўз илоҳийлигидан чекиниши мумкин; унинг фаолияти нуқсону ёвузликларга пайваста. Шу сабабли унга фақат қисман, чекланган илоҳийликкина насиб этади – инсон комилликнинг шундай даражасинигина намоён қилиши мумкин. Илоҳилик фақат нариги дунёда ўзининг тўлиқ ва тоза кўринишида намоён бўлади, зеро ёлғиз у ёқдагина инсоннинг ташқи неъматларга, дўсту ёрлар даврасига, қон–қариндошлик ришталарига эҳтиёжи қолмайди, фақат ва бевосита Худони мушоҳада қилади. У дунёдаги комил илоҳийлик нафақат тўлиқ, балки абадий ҳамдир. Худди тафт оловнинг йўлдоши бўлганидек, лаззат ҳам комил илоҳийликнинг ҳамроҳидир. Худони мушоҳада қилувчи зот айти замонда уни севади ва мана шу муҳаббат барча инсоний орзуларнинг ниҳояси ҳисобланади.

Кўпгина ўринларда аквиний Арасту изидан боради ва инсон эркиннинг асосини ақл–идрокда деб билади. Унинг фикрича, маълум чегараларда

фазилатлилик инсон ақлининг вазифаси ҳисобланади. Бу ўринда инсоний ақл илоҳий ақлнинг камолотга етмаган босқичи экани назарда тутилади. Диншунос–файласуф фазилатларни учга – ақлий, ахлоқий ва ақоидий фазилатларга бўлади. Ақлий, фазилатлар ҳам ўз навбатида икки қисмга бўлинади. Ақлий яъни ақл бовар қиладиган ва амалий фазилатларга бўлинади. Ахлоқий фазилатлар руҳнинг ҳирсий – эҳтиросий қисмига тааллуқли бўлиб, инсон феълининг сифати синалади. Улар ақлий фазилатлардан жиддий фарқ қилсада, ақлдан ва оқилоналикдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Асосий ахлоқий фазилатлар тўртта: оқилоналик, адолат, тийиниш, матонат, ақоидий фазилатлар учта: ишонч, умид, муҳаббат. Улар орасида энг мукамал ва асосий фазилат муҳаббат ҳисобланади. Фазилатлар босқичида ақоидий фазилатлар энг юқори поғонада туради.

Фома Аквиний қарашлари кейинги даврлар мутафаккирларига сезиларли таъсир кўрсатди ва янги фомачилик (неотомизм) фалсафий ахлоқий оқимининг вужудги келишига сабаб бўлди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф Лоренцо Валладир (1407 – 1457). Валла «ҳақиқий ва ёлгон эзулик», «ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш хотира, ақл, ирода, танлов, қобилият, ачиниш сингари баъзи руҳий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, кулгига эғалиги, айниқса абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради; Худога ўхшаб абадиятга дахлдорлиги билан ҳайвонлардан фарқланади, бошқа жиҳатлари билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшайди.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладиган, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. Августиндан фарқли ўлароқ, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худони инсонларга илоҳийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, восита тарзида талқин этади, яъни Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади, ёвузликдан эса, у ўз ёвузлигими, ўзганикими, – қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта, ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қиладди. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эғаликнинг энг муҳим шарти – бахтсизлик, хавф–хатар, безовталиқдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. Ҳаммага суюкли бўлиш эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат қуршовида яшаш – ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш лаззатга зарурий–табиий интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз ҳолича мақсад эмас, балки лаззатга – фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро, кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим.

Валла Зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, – дейди у, – балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқ ўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат бўйсунушда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У Зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, қўрқувни кўради, Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, қўрқув билан ибодат қилишни маъқул ҳисоблайди»⁹⁴.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси – инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси – ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий шароитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир Никколо Макиавеллидир (1469 – 1527).

Макиавелли деганда, дарҳол ҳаёлимизга «Макиавелличилик» тушунчаси келади. Бу ибора орқали кўпчилик мақсадга эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналишни тушунади. «мақсад воситасини оқлайди», деган тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир – бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф – ахлоқшунос кўпчиликка танқид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми?

Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир сахийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталади. Лекин уларга файласуф ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, хукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айблашларидан қўрқмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқат–сизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давомли

⁹⁴ Қаранг: Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., Наука, 1989. С. 61.

шафқатсизликлардан афзалдир. Зеро, ўғрилиқ, қароқчилик, қотилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги ҳукмдорларга нисбатан маъқул кўради. Унинг фикрига кўра, янги ҳукмдорни бошқа ҳукмдорларга нисбатан шафқатсизликда камроқ айблайдилар. Чунки янги давлатга жуда кўп хавф – хатар таҳдид солади.

Макиавелли ҳукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр – муҳаббатига эмас, кўрқувига эришиши кераклигини айтади: «...қайси бири яхши – халқнинг ҳукмдорни севганими ёки ундан кўрққаними? Айтишларича, бирваракайига ҳам кўрққани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр – муҳаббат кўрқув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўрқувни танлаган дуруст. Зотан, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, бекарор, мунофиқлик ва ёлғончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб, хатардан қочадиган жонзотлар дейиш мумкин: токи сен яхшилик қилиб турар экансан, улар бутун борлиғи билан сеники, сен учун ҳамма нарсасидан, қони – жонидан ҳам, болачақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечишга тайёр, лекин ишинг тушганда, шу заҳоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр – муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўрқув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар»⁹⁵.

Ҳукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш – чиқмаслиги масаласида эса Макиавелли «ҳукмдор» рисоласининг хviii бобида шундай дейди:

«...тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизда улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чиқмасликка уринган ва керак одамни лақиллатиб кетишни уддасидан чиққанларгина эришган; бундайлар охир – оқибатда ростгўйликка интилан ҳукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири – қонун йўли, иккинчиси – куч ишлатиш. Биринчиси – инсонга, иккинчиси – йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги учун кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини ўзида мужассам этмоғи керак.

Йиртқичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири – арслон, иккинчиси – тулки... Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб тирилиб ваъдани бажариш учун уринишга арзимади, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмайди. Ваъдани бузиш учун эса доимо баҳона топса бўлади. Қанчадан–қанча тинчлик шартномалари, қанчадан–қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда–ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб

⁹⁵ Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384 – 349.

кетган. Лекин ёлғонни ҳам эплаш керак, қотириб қўйиш лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади»⁹⁶.

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикрлари ахлоқийлик нуқтаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Буни англаш учун қуйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим.

Биринчидан, мутафаккир ўз ватани италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истайди. Бу эзгу йўлда ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган восита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улуғвор орзулар тантанаси йўлида хизмат қилади.

Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи, янги пайдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сақлаб қололмайди, яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тадбиркорлиги–ю арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин.

Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, оврўпада янги вужудга келган миллий давлатни назарда тутди. Унинг танқидчилари эса кўп ҳолларда, аллақачон ўтиш ёки тикланиш даврини бошидан кечирган, ўн йиллар, ҳатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муқим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига кўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимОтини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас.

Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар тутган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра – астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатишни истаган сиёсий арбобларнинг ғашини келтиради – уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади.

Бешинчидан, шуни доим ёдда тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тараққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрнидан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустдан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган; «флоренция тарихи» деган фундаментал асар яратган

⁹⁶ Ўша манба. С. 351 – 352.

улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани деганга ўхшаш сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра эҳтироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий Донишманд, ҳар жихатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага еттинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндашилса, буни англаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темур ўғли мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раиятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аъёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири саййид барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазойи қилинади: қўллари боғлиқ, тиз чўктирилган мироншоҳнинг кўзи олдида барча аъёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон мироншоҳнинг ёдида умрбод қолади – бу ҳам ўлимга тенг бир руҳий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ ўн беш – йигирма одамнинг ўлими ва шахзоданинг руҳий изтироблари эвазига мироншоҳ тасарруфидаги эрон, озарбайжон, рум, арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бош – бошдоқлигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовуздан қутулади, яъни амир темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан қўрқмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш кўриши туфайли адолат ўрнатилади; кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланади.

Энди давлат бошлиғининг ўз сўзи устидан чиқиш – чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро мдх ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, мдх таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу иккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими–йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан иғвогарона эди. Чунки мдх давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айти пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб берса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бошқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик даъволаридан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар қўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия ниқоби остидаги бошбошдоқликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми

иғвогарлик учун баҳона тополмасди ва ғазабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими ана шу фурсат эди. Бирок мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, мухолифатдаги кучлар бу давлат бошлиғини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳолардилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди.

Ўзбекистон давлати раҳбари, барча мдх давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истехзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов-шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди...

Бир неча йилдан кейин эса мазкур масала реал кун тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мавқеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарасида мустаҳкамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашиб учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёқлама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёқлама фуқаролик татбиқ этилса, бошқа миллат вакиллари ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейсларга, украинларга, юнонларга, қозоқларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон республикаси конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлилиқ тамойили бузилади. Айни пайтда, бундай кенг миқёсли иккиёқлама фуқароликнинг, муайян фавқулодда ҳодисалар юзага келганда, Ўзбекистон давлати ҳавфсизлигига, ҳатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас.

Бундай жавобга Марказий Осиё мамлакатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эди-ку, дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги – ўзгарувчанлиги тараққиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, ҳатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий ҳулосага ҳеч ким қарши туrolмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарли ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг руҳий изтироблари, таъна – дашномларга сабр–тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, ватанга шафқат қилди, лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечиб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиқ қўллилиқ, сўзининг устидан чиқмаслик сингари хатти – ҳаракатларни фақат умумдават, умуммиллат нуқтаи назаридан келиб чиқиб амалга оширилсагина маъқуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интизмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг аҳволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди.

АДАБИЁТЛАР

18. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., «Ўқитувчи», 1997.
19. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., «Ёзувчи», 1996.
20. Комилов Н. Тасаввуф. 2–китоб. Т., Ғ. Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» – «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
21. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт. Т., «Ўзбекистон», 1992.
22. Навоий . Маҳбуб ул–қулуб. // Мукаммал асралар тўплами. 14–т., Т., «Фан», 1988.
23. Олим С. Нақшбанд ва Навоий . Т., «Ўқитувчи», 1996.
24. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1990.
25. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., «ЎАЖБНТ» – ««Янги аср авлоди»», 2003, 44 – 86–б.
26. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 7–8, 9–10–сонлар.
27. W. Montgomery Watt. The influence of islam on medieval Europe. Edinburgh, 1972;
28. Августин А. О благодати и свободном произволении // Гусейнов А., Ирриц Г. Краткая история этики. М., «Мысль», 1987. С. 532–557.
29. Бергош Ю. Фома Аквинский. М., «Мысль», 1975. С. 108 – 119.
30. Газали Абу Ҳамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980. С. 203 – 266.
31. Макиавелли Н. Ҳукмдор. «Жаҳон адабиёти» журнали, 2002, 9–сон.
32. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., «Мысль», 1973.
33. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Мецниерба,

14–мавзу. Энг янги давр ахлоқ фалсафаси

1. Оврўпанинг рационал ахлоқий тафаккури.
2. Олмон мумтоз ахлоқ фалсафаси.
3. Янги даврдаги нораціонал ахлоқий таълимотлар.
4. Ахлоқ фалсафасидаги Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили.
5. Рус мумтоз ахлоқ фалсафасининг вужудга келиши.
6. Владимир Соловьёвнинг ахлоқ фалсафаси.
7. Николай Лосскийнинг ахлоқий таълимоти.
8. Николай Бердяевнинг ахлоқий қараишлари.

Уйғониш даврининг яна бир ўзига хос ахлоқшуноси, бу Мишел Монтендир (1533 –1592). Унинг ахлоқий бади ҳалардан иборат. “тажрибанома» (1580 – 1588) асари ғарб маънавий дунёсида улкан воқеа бўлган амалий ахлоқ борасидаги ноёб асардир. Уни ғарбнинг ўзига хос “Тулистон”и деб аташ мумкин. Зеро, янги давр тажрибавий ахлоқшунослиги монтендан бошланади: “Тажрибанома” да турли давр ва халқлар ҳаётида рўй берган жуда кўп ахлоқий ҳолатлар йиғилган: улар муаллифнинг нозик руҳий–ижтимоий кузатишларига мойил истеъдодли ахлоқшунос эканини кўрсатади. Монтен ўз мулоҳазалари орқали инсоннинг тажрибалар гирдобига иложсиз тушиб қолган зот эканлигини таъкидлайди ва бизда шундай қудратли, жонли тасаввур уйғотадики, бу тасаввур учун дунё қиёфалар яратадиган хом – ашё манбаига айланади. Мутафаккир ўз даври учун муҳим бўлган барча масалалар билан, ўзлигини таҳлил этиш билан шуғулланади: «яшаш менинг машғулотим, менинг санъатим – мана шу!... Мен бунда ҳатти – ҳаракатларимни эмас, балки ўзимни, ўз моҳиятимни тасвирлайман», – дейди мутафаккир⁹⁷. Зеро, ўз – ўзини кашф этиш, ўзини – ўзига тушунтириш, монтен фикрича, ахлоқийликнинг шарт ҳисобланади.

“Мен ўзимга қай тарзда ёндашишим орқалигина, – деб ёзади файласуф, – ўзимдан уятчанлик ва сурбетликни, бокиралик ва бузукликни, сергаплик ва камсуқумликни, меҳнаткашлик ва логарликни, зехни ўткирлик ва тўпосликни, тундлик ва очик кўнгилликни, ёлғончилик ва ҳақиқатгўйликни топаман. Ўзини диққат билан ўрганган киши ўзида ва, ҳатто, ўз мулоҳазаларида ана шундай беқарорлик ҳамда қарама–қаршиликни кўради.⁹⁸ бу билан монтен ақл–идрок инсондаги мураккаб руҳий ҳолатларнинг биргина ҳолатидир.

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан ўрта асрлар мусулмон шарқи таълимотлари оврўпа уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик. Шарқ

⁹⁷ Монтень М. Опыты В 3 кн. Кн. 1–2. М., Наука, 1979. С. 332 – 333.

⁹⁸ Ўша манба. С. 296.

тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган оврўпа мислсиз парвозга шай ақл–идрок бургутига айланди ва у янги давр осмонида юксак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоён этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл–идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тартиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди. Чунончи, нидерландиялик файласуф Бенедикт (Барух) Спиноза (1632 – 1677) ахлоқшунослик борасида декартнинг рационал қарашларини давом эттирди ва янада юксак босқичга олиб чиқди. Унинг бу жиҳатдан «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1670) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарлари диққатга сазовордир.

Спиноза Худони – табиат, табиатни – Худо тарзида талқин этади. Худо – ягона субстанция (жавҳар), барча ҳодисалар ва якка нарсаларнинг илк асоси. У абадийлик ва чексизликка эга, яратилмаган ҳамда ҳеч қачон йўқолмайди. Унга икки белги – сифат хос: бири – кўлам, иккинчиси – тафаккур. Яъни табиатда намоён бўлган Худо, субстанция, азалий ва олий онг. Субстанция ўзи учун ўзи сабабдир, дейди мутафаккир. У субстанция ва унинг сифатларини талқин этишда модус тушунчасини киритади. Модус деганда файласуф субстанциянинг оламдаги кўпдан–кўп ранг–баранг ҳодисалар ва нарсалар кўринишида намоён бўлувчи ҳолатини тушунади. Файласуф субстанция ва унинг сифатларини – яратувчи табиат, модусларни эса яралувчи табиат деб атайти. Демак, субстанция оламнинг ягона ибтидоси сифатида ўзи учун ҳам, оламдаги турли хил нарса ва ҳодисалар учун ҳам сабабдир, яъни биринчи сабабдир. Ана шу биринчи сабабсиз оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мавжуд бўлиши ёки ифода топиши мумкин эмас. Субстанция ўз–ўзининг сабабчиси сифатида эркин, айти пайтда, оқибат сифатида заруриятдир. Эркинлиги унинг абадий қудратини, зарурияти унинг абадий мавжудлигини анг–латади. Бироқ унинг эркинлиги эркин ихтиёр эмас, балки эркин сабабдир. Бу фикрлар ўрта асрлар мусулмон шарқи фалсафасидаги, хусусан, форобий, ибн Сино сингари мутафаккирлар қарашларидаги вужуди вожиб (зарурий вужуд) тушунчаларини эслатади. Зеро, Спиноза маймоний, ибн изро сингари яҳудий алломаларнинг ижодини пухта ўрганган эди. Бу мутафаккирлар эса форобий, ибн Сино, беруний, ҳайём, Ғаззолий каби файласуфлар қарашларини ўзига хос талқин этган.

Спиноза насронийлик асоси бўлмиш «Худо–одам» тўғрисидаги – ерга тушиб изтироб ва ўлимга рози бўлиб, сўнг одамлар гуноҳининг ибтидосини ювиш мақсадида қайта тирилган Худонинг ўғли ҳақидаги ақидани рад этади. Уни файласуф, бўлмаган нарса, деб атайти, уни – айлана квадрат шаклини ола билади, деган ақлга сиғмайдиган гапга ўхшатади. Шунингдек, мутафаккир яҳудчиликнинг, яҳудийларни алоҳида эътиборга молик, бошқа халқлардан баланд турадиган «муқаддас» халқ сифатида талқин этувчи ақидасини ҳам бекор гап деб атайти, Исломий ақидапарастликни ҳам

коралайди. Лекин унинг қарашларида тасаввуфий моҳият ётганини англаш қийин эмас. У инсонга Худонинг бир парчаси сифатида қарайди. Умуман, Спинозанинг субстанция ва модуслар ҳақидаги таълимоти машҳур мутасаввиф, буюк шоир шайх муслиҳиддин Саъдийдаги «ҳар япроқда Худо бор!» деган сатрни ёдга солади.

Инсон учун тўғри ҳаёт тарзи сифатида нидерланд мутафаккири ўз манфаатини кўзлаб иш юритишни таклиф этади. Зеро, барча инсонлар катта бахтга эришиш учун интиладилар. Лекин ҳар бир шахс ўз манфаати нуктаи назаридан ҳаракат қилар экан, бошқалар ҳам шундай ҳаракат қилишлари учун ўз ҳатти–ҳаракатларини туйғулар билан эмас, ақл билан бошқариши лозим. Айни пайтда, файласуфнинг фикрича, халқ оммаси ўз ҳатти–ҳаракатларида ақл билан иш кўра оладиган билиш даражасига кўтарилиш қобилиятига эга бўлолмайди. Шу жиҳатдан одамларнинг эҳтирос ва ҳаяжонларини босиб, уларнинг барча ҳатти–ҳаракатларини ақл билан йўналтирадиган қонунлар чиқарадиган давлат ҳокимиятига эҳтиёж мавжуд. Ахлоқ–одоб қонун–қоидалари, Спиноза фикрига кўра, давлат ҳукуқи қонунларига мос келиши лозим. Давлат қонунлари шундай бўлиши керакки, уларга кўра ҳар бир киши ўз манфаатига интилар экан, бошқа шахслар ва давлат манфаатига ҳилоф равишда иш кўрмаслиги керак. Ана шунда «оқилона ўзини чеклаш» юз беради. Шу билан бирга, мутафаккир юқори ҳокимиятнинг инсонлар шахсий ҳаётига аралашувига қарши чиқади ва виждон эркинлигини, тафаккур эркинлигини ҳимоя қилади. Ҳар кимга ўз фикрини айтиш эркинлигини бериш лозим, дейди файласуф, фақат ҳукм юргизишнинг демократик шаклигина зарур бўлган эркинликни тўлиқ таъминлаши мумкин.

Бу даврда ахлоқшунослик фанида турли йўналишлар вужудга келди. Шулардан бири–рационал йўналиш. Бу йўналишнинг дастлабки намояндаларидан бири француз файласуфи Рене (Картезий) Декартдир (1596–1650)).

Декартнинг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Қалбнинг эҳтирослари», «Ақлни тўғри йўналтириш ва илмлардаги ҳақиқатни излаб топишга йўналтирилган усул ҳақида мулоҳазалар» асарида ва хатларида ўз аксини топган мутафаккирнинг инсон вужуди руҳий ҳолатларини тушунтиришда механикани қўллаши ахлоқни табиийёт нуктаи назаридан талқин қилишга олиб келди. Хатларидан бирида декарт тўғридан – тўғри эҳтиросларни физик, табиийётчи сифатида олиб қараш истагида эканини айтади. У инсондаги вужудий ва соф маънавий томонлари ажратиб кўрсатади ҳамда уларни бир–бирининг зидди деб таърифлайди. Ана шу икки томон оралиғида, декартнинг фикрига кўра, олти ҳисдан – ҳайрат, муҳаббат, нафрат, истак, қувонч ва қайғудан иборат хиссиётлар майдони жойлашган. Ҳислар бир вақтнинг ўзида руҳни вужуд ва атрофдаги нарсалар дунёси билан бирлаштирувчи дастлабки дастаклар (ричаглар) тизимини ташкил этади. Улар қалб ғилдирагини айлантирувчи қайишлар ва вужуд ҳаракатини уйғотувчи кучлар сифатида субъект ҳатти–ҳаракатига қатъият ҳамда барқарорлик бағишлайди.

Декарт «Усул ҳақида мулоҳазалар рисоласининг ушбу усулдан чиқарилган бир неча ахлоқий қоидалар» деб аталган учинчи қисмида ўзи амал қилган ахлоқий қоидаларни тақлиф этади. Бу қоидаларда файласуф, биринчидан, ўз мамлакати қонунлари ва урф–одатларига бўйсуниб, болалигидан ўзи тарбияланган диний эътиқодни маҳкам тутганини; иккинчидан, кучи етганича ўз ҳатти–ҳаракатларида қатъий ва қоим бўлишга, ўйлаб иш тутишга кейинги пушаймон ёки виждон азобига ўрин қолдирмасликка интилганини; учинчидан, тақдирни аввало эмас, ўзини енгишга, дунё тартибОтини эмас, балки ўз хоҳишларини ўзгартиришга ҳаракат қилганини: тўртинчидан, мазкур уч қоида ҳақиқатни излашга бағишланган ҳаётида фойдаланиб келганини ҳамда шу туфайли бу дунёда энг тоза, энг ёқимли бўлган лаззатга кўп бор эришганини айтади. Лекин, у мазкур қоидаларнинг вақтинчалик хусусиятга эга эканини, асло мутлақлик ёки мангулик мақомига даъво қилмаслигини ҳам таъкидлаб ўтади.

Рационал йўналишдаги мутафаккирлардан яна бири инглиз файласуфи Томас Ҳоббсдир (1588 – 1679). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Инсон ҳақида» (1640), «Левиафан ёки моддият, шакл ҳамда давла ва черков ва фуқаролик ҳокимияти» (1651), «Эркинлик ва зарурият ҳақида» (1652), «Фалсафа асослари» (1642 – 1658) асарларида акс этган.

Ҳоббс ўз ахлоқий таълимотида асосий эътиборни инсоннинг зўравонлик ва ҳукмронликка йўналтирилган феъл–атвориға, шахсларнинг бир–бирига нисбатан «уруш» ҳолатида эканиға қаратади; инсон инсонға бўри дейди. Файласуф инсоннинг худбинлик табиатини доимо олдинги ўринға чиқади: энг улуғ эзгулик дейди ўзини асраш, табиатнинг энг улкан ёвузлиги – ўлим. Жуда кўпчилик одамлардаги мана шу ўзини асрашға интилиш уларни хайвонот дунёси билан яқинлаштиради. Шунинг учун одамлар табиатан эҳтирос, кўрқув, ғазаб ва бошқа хайвоний туйғуларни бошдан кечирадилар, кўпроқ дўстларни эмас обрў–эътибор ҳамда фойдани излайдилар. Инсоннинг ўзига ўхшаган зотлар орасидаги ҳаёти асосини мураккаб манфаатлар ўйини ташкил этади. Файласуфнинг фикриға кўра, эзгулик ва ёвузлик сўзлари энг аввало инсонлар ўз ҳаётидаги муайян шароитларда бошидан кечирган ҳолатлар билан боғлиқ. «Эзгулик» доимо улар учун ўзларига фойдали ва ёқимли, ўзлари интиладиган нарса «ёвузлик» эса бунинг акси бўлган ҳолатлар. Ушбу фикрлари билан Ҳоббс кейинчалик англияда ривожланган утилитарчилик таълимОтининг ибтидосида туради, десак хато қилмаймиз.

Ҳоббс ахлоқий қадриятларни ўз–ўзини ҳаракатға келтирувчи нуқталарнинг (шахсларнинг) вазифаси, улар орасидаги ўзига хос алоқа сифатида таърифлайди. Инсоннинг ўзи бу ўринда ижтимоий муносабатлар, кесишадиган нуқта. «инсон қадри ёки баҳоси, бошқа нарсаларда бўлганидек, унинг нархидир, яъни унинг кучидан фойдаланиш қанча турса, одамнинг баҳоси ўшанча шу сабабли у мутлақ эмас, балки унга бўлган этиёжға ва бошқаларнинг баҳосиға боғлиқ нарсадир»⁹⁹. Ҳоббс ана шу баҳоли муносабатни ахлоқни белгиланишнинг асосий модели сифатида олиб

⁹⁹ Ҳоббс Т. Сочинения в двух томах, Т. 2. М., Мысль, 1991. С. 66–67.

карайди. Бир–биримизни қадрлашимизнинг ифодасини биз одатда ҳурмат ва ҳурматсизлик деб атаймиз», дейди файласуф. Зеро у ҳурмат уйғотадиган нарсa – ҳодисаларнигина ахлоқий жиҳатдан қадрли деб ҳисоблайди. Ҳурмат эса бу ўринда ҳукмронликнинг ижтимоий ифодаси тарзида намоён бўлади: «кимгадир бўйсунмоқ унга ҳурмат кўрсатиш демакдир»¹⁰⁰. Қадр – қимматни Ҳоббс инсонга давлат томонидан берилган баҳо сифатида изоҳлайди.

Фаолиятнинг ахлоқий томони шундаки, инсон ўз эркини у ёки бу тарзида англамасдан туриб юзага чиқиши мумкин эмас. Ҳоббс ихтиёр эркинлигига эркинлик тушунчасини қарши қўяди аммадан аввал инсон фаолиятига таълуқли бўлган эркинлик айна пайтда маълум жиҳатдан, табиат жараёнларини ҳам изолайди. Файласуфнинг фикрига кўра эркинлик тушунчасини ақл идрокли мавжудотларга нисбатан берилгани каби жонсиз мавжудотларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади: агар сув солинган идиш синдирилса, сув ҳам эркинликка чиқиши мумкин. Бироқ эркинлик тушунчасини нарсалар дунёси ва одамларнинг ўзига хосликлари билан хилма–хил муносабатга киришадиган инсонга нисбатан қўллаш айниқса мураккаб. Чунки у, одатда, бирор жиҳатдан эркин бўлса, иккинчи жиҳатдан эркин бўла олмайди. Эркинлик тушунчаси асло зарурият тушунчасига зид эмас, улар бир–бирини инкор этмайди. Дарёнинг эркин оқими ўзининг зарурияти билан йўналади. Одамлар фаолиятида эркинлик ва заруриятнинг бирлашуви яна ҳам муҳим. Шу нуқтаи назардан инсон эркининг табиати ҳар хил бўлади, зеро у эркинликнинг маълум зарурият билан муайян тарзда бирикуви билан белгиланади. Умуман олганда, Ҳоббснинг қарашларида ахлоқий қоидалар шахс худбинлигидан келиб чиқсада айна пайтда улар яхши муносабатларга асос ҳам бўлиб хизмат қиладилар деган фикр илгари сурилади.

Сенсуал ахлоқшуносликнинг энг йирик вакилларида бири инглиз файласуви Жон Локкдир (1632 – 1704). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Инсон фахми ҳақидаги тажриба» (1690) «Тарбия тўғрисидаги баъзи фикрлар» (1593), «Ақлни бошқариш ҳақида» сингари асарларида акс этган.

Локк ҳиссий сифатга эга бўлган билимларнинг туғмалиги ҳақидаги мулоазаларни ақл билан тажрибага зид деб исоблайди. Унинг фикрича, тушунчалар, фикрлар ва тамойилларнинг туғмалиги тўғрисидаги қоидалар ҳам асосиздир. Зеро биз тафаккуримизга зарур бўлган барча нарсаларни тажрибадан оламиз. Ақлдаги бор нарсаларнинг ҳаммаси даставвал сезгиларда мавжуд бўлади. Туғма ғоялар назариясининг танқиди унинг педагогик концепциясининг ибтидо нуқтасидир. Файласуф гўдак онгида туғма билимларнинг фаол мавжудлигини рад этгани ҳолда баъзи этиёжлар, интилишлар ва туйғулар туғмалигини инкор қилмайди. Уларнинг бир хиллари кейинчалик совқий табиий (инстинкт) деб атала бошланди, баъзилари эса ҳали туғилмаган бола онгига она вужуди орқали ўтган ташқи таъсирлар натижасида пайдо бўлади. Локк хулқдаги айрим ўзига хосликларининг ҳам туғмалигини тан олади. Дарақиқат, ҳозирги замон фани

¹⁰⁰ Ўша манба. С. 67.

шу тарздаги ҳодисаларни эътироф этади ва уларни зот билан, ирсият билан боғлайди. Шу нуқтаи назардан асаб тизимини тузилишига жамланган ибтидодаги хулқий дастурда ахборий (информатив) мазмун борлиги табиийдир. Лекин, юқорида айтилгандек, асосий ахлоқий тамойилларнинг туғмалиги инкор этилади. Натижада Локк эзгулик тушунчасини лаззат ва фойда билан, ёвузликни эса изтироб ва инсонга зиён тушунчалари билан мустаҳкам боғлиқлигини таъкидлайди. «Нарсалар фақат лаззат ва изтиробига нисбатан эзгу ва ёвуз бўлади, – дейди Локк. – биз лаззатимизни оширадиган ёки изтиробларимизни камайтирадиган нарсаларни эзгу деймиз... ёвуз деб эса, аксинча, бизга изтироб берувчи ёки қандайдир изтиробимизни кучайтирувчи, ёхуд қандайдир лаззатимизни камайтирувчи нарсани айтамыз»¹⁰¹.

Хуллас, Локкнинг ахлоқшунослигини ўз манфаатини унутмайдиган, айна пайтда, хаддан ошишдан сақланадиган, таваккалчиликни ёқтирмайдиган, маданиятли фуқаронинг фазилатлари ҳақидаги таълимот, десак янглишмаймиз.

Буюк инглиз мутафаккири Энтони Эшли Шефтсбарининг (1671–1713) қарашлари ҳам диққатга молик. Ахлоқий муаммолар унинг «Фазилатлар ёхуд муносиб хизматлар тадқиқи» (1699), «Насихатгўйлар» (1709) сингари асарларида кўтарилади.

Ахлоқий эзгулик Шефтсбари томонидан табиатни эстетик тушуниш билан бутунлай қўшиб юборилади; у инсон яратган тартиб ва мутаносибликнинг ижтимоий шакли сифатида намоён бўлади; ахлоқ дунёнинг ички, ахлоқий–амалий, эстетик жиҳатдан қайта ишланган кўринишига айланади. Ёмон нарсалар, бу – ижтимоий мутаносибликнинг худбинларча бузиб кўрсатилиши ёки вайрон қилиниши. Ёлғон обрў, ор–номус тамойилидаги сохталик, сохта диний бидъатлар натижасида инсон дастлаб баъзи ахлоқсизликларга қўл уради, кейинчалик ўйлаганингда кишини титратиб юборадиган қабихликларнинг барча турини бемалол амалга оширадиган бўлади. Шефтсбари ахлоқшунослиги ва эстетикаси бир–бирининг шарти сифатида мавжуд; гўзаллик эзгуликдир, эзгулик эса инсондан бегоналашмаган фаолиятнинг гўзалигидир.

Шефтсбари ахлоқий дунёни улуғ табиат қонунининг ўзига хос давоми сифатида таърифлайди. Инсоннинг ахлоқий мояси, унинг фикрига кўра, ҳиссиётда, мулоҳазадан аввал келадиган ҳаётини фаолиятда, адолат ва адолатсизликка нисбатан бўлган шоввозликда энтузиазмда мужассам. Ҳамдарлик, бирдамлик ҳисси, бошқа шахсга нисбатан ҳурмат, бир сўз билан айтганда, юрагимиздаги ўзга зот билан бир бутунликка мойилликдир.

Худбинлик, фақат ўзини севиш, маккорлик ва муғомбирликни келтириб чиқаради. Табиатимиздаги оққўнгиллилик ва самимийлик йўқолиб, уларнинг ўрнини шубҳа, рашк ҳамда ҳасад эгаллай бошлайди. Айнан хусусий, умум манфаати билан сиғишмайдиган интилишлар бизда ҳаётимиздаги энг улкан

¹⁰¹ Локк Дж. Сочинения в трех томах. Т. 1. М., Мысль, 1985. С. 280.

бахтсизлик ҳисобланган бешафқатлик ва даҳшатли ҳиссиётларни юзага келтиради.

Шэфтсбари ахлоқий муносабатларга санъатнинг таъсирини алоҳида таъкидлайди, санъат ахлоқий юксалиш учун оқилона ахлоқий қоидалар сифатида эмас, балки субъектнинг фаол эстетик фаолияти жараёнидаги амалиёт тарзида таъсир кўрсатади. Санъат табиат мутаносиблигини, гўзаллик ва эзгулик қоидаларини объектив равишда қайтадан тиклайдиган кўзгудир. Муайян, эстетик идрок этувчи ва эстетик фаолиятли субъект айти бир пайтда ахлоқий шахсдир.

Буюк француз маърифатпарвари, файласуф ёзувчи ва ахлоқшунос Жан Жак Руссонинг ахлоқий қарашлари ҳам маълум маънода санъат билан боғлиқ. Француз адабиётида сентименталчилик оқимининг асосчиси бўлмиш бу мутафаккир сенсуал йўналишдаги ахлоқшуносликни юксак нуқтага олиб чиқди. Унинг «Эмил, ёхуд тарбия ҳақида» (1762), «Тазарру» (1770), «Ёлғиз ҳаёлпарастнинг сайрлари» (1778) асарларида ахлоқшуносликка кенг ўрин берилган.

Руссонинг назарида инсон энг аввало эҳтиросли мавжудот. Мавжудлик, зеро, ҳис этмоқликдир. Чунки қалб сезган нарса ҳар қандай ақлдан юксак. Шахснинг ўқ томири ўзини мулоҳаза–муҳокамада эмас, ҳиссиётда намоён этадиган виждондадир. Шу боис субъектнинг пировард ижтимоий асосларини тушуниш учун, уни рационал тартиб ва жамият интизоми доирасидан суғуриб олмоқ зарур. Руссо диққатни энг аввало субъектнинг ички дунёсига қаратади. Субъектнинг объектив дунёга муносабати ва бошқа ижтимоий ҳатти–ҳаракати унинг ислариға асосланади. БОтинда ҳаракат қиладиган ҳисларни Руссо манбаи зоҳирда бўлган рационалликка қарши қўяди.

Руссонинг энг олижаноб ва улуғвор ғояларидан бири – халқ мустақиллигини, бошқача қилиб айтганда, халқ ҳуқуқини барқарор этиш. Файласуф тенглик тамойили давлат қонунида акс эттирилган, халқ ўз вакилларининг фаолиятини доимий тарзда текшириб туриш имконини берадиган республика тузишни таклиф этади. Ана шунда, Руссонинг фикрига кўра, суистеъмол ва қонунбузарликдан халқни ҳимоя қилиш, манфаат ва фазилат орасидаги зиддиятни йўқотиш мумкин. Ана шундагина ҳар бир инсон ўзини фақат бошқалар орқали кўра билади, сева билади, умумий ишда ўзига ўрин топади.

Инглиз маърифатпарвари Дэйвид Ҳюм (1711–1776) ахлоқшуносликни ўз фалсафасининг иккинчи, айти пайтда энг асосий қисми деб ҳисоблаган эди. Ахлоқий муаммолар унинг «Инсон табиати ақида рисола» (1740), «Ахлоқий, сиёсий ва адабий эсселар» (1751) каби асарларида ўртага ташланади.

Юм ахлоқшунослик фан мақомини олиши учун аввало у ҳис – туйғулар руҳшунослигига айланмоғи, жуда бўлмаганда, ана шу руҳшуносликка суянмоғи зарур, дейди. Зеро ахлоқшунослик одамларнинг ахлоқий ва умуман, руҳий майлларида ташқаридаги қандайдир «алоҳида» нарсани билиш билан боғлиқ тарзда шаклланмайди. Фазиалт ва иллат қандайдир объектив ҳодисалар эмас. Ахлоқий баҳолар ҳақиқий ҳам ёлғон ҳам эмас,

балки майллар, қарашлар қилмишлар каби, шунчаки «бор нарсалар». Шу боис ахлоқшуносликнинг вазифаси биринчи галда одамларда ахлоқий майлларни кўзғатиш сабаблари (импулслари) қанадай, қаерда ва қачон рўй берганини ҳамда қандай одамлар уларга қандай ва қачон мос ёки аксил ҳаракат қилишини баён этишдан иборатдир. Демак, ҳюм ахлоқшуносликни баён қилувчи (дескриптив) фан эканини исботлашга интилади, ахлоқни инсоннинг – табиий ҳиссиётли табиатидан келтириб чиқарди. Ахлоқий мулоҳаза ақл эмас, ахлоқий ҳис–туйғу орқали ифода топади. Инсон қилмишларининг пировард мақсадини асло ақл–идрокдан келиб чиқиб тушунтириш мумкин эмас. Юмнинг фикирга кўра, худбинларча интилиш билан биргаликда инсонга яхшиликни раво кўриш одамсеварлик, адолат сингари ижтимоий ҳис туйғулар ҳам хос. Ўзгага яхшилик худди ўзига яхшилик тилаш каби инсоннинг инсонга хос хусусияти.

Ҳюм ахлоқшунослигида кўринишдан уч хил–у, лекин қисман бир–бири билан боғлиқ бўлган уч ахлоқий тушунча уйғунлашади. Булар – ҳедеончилик, у тилитарчилик, жўмардлик (альтурийчилик) ҳедеончилик (лаззат йўналиши) нимаики лаззат ҳиссини уйғотса, ўшани фазилат, аксинча изтироб, оғриқ қайғу келтирадиган ҳамма нарсани иллат деб ҳисоблайди. Утилитарчилик (фойдалилик) адолатли тарзда нимаки инсонга, жамиятга, фойда келтирса, уни – эзгулик, одамларга фойдасиз ҳатто зарар келтирадиган нимаки бор, уни – ёвузлик деб талқин этади. Фойдалилик ҳамма ҳолатларда ҳам мақтов ва мақбуллик манбаи ҳисобланади. Альтурийчили – жўмардлик (ўзгалар манфаатини юқори кўйиш) тамойилини эзгуликни ахлоқий маънода ҳамма учун истисносиз тарзда фойдали қиладиган ҳодиса деб тушунади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий хулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси Иммануэл Кант (1724 – 1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлни танқиди» (1788) ва «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган. Кант фалсафасининг мақсади ҳамда вазифаси ҳақида сўзлаб, шундай дейди: «Фалсафа доирасини қуйидаги тўрт масала билан яқунлаш мумкин:

Нимани билишим мумкин?

Нима қилишим керак?

Нимага умид боғлай оламан?
Инсон нима?

Биринчи саволга – метафизика, иккинчисига – ахлоқ, учинчисига – дин ва тўртинчисига – антропология (инсоншунослик) жавоб беради. Айни пайтда, буларнинг ҳаммасини, аслини олганда, инсоншуносликка тааллуқли дейиш мумкин, чунки дастлабки уч савол тўртинчисига бориб тақалади»¹⁰².

Демак, Кант учун энг муҳим масала – инсоннинг хулки, унинг қилмишлари. Файласуф назарий ақлдан амалий ақлни баланд қўяди. Билим, агар инсонни инсонийроқ қилсагина, унга қатъий ахлоқий заминга эга бўлиши ва эзгулик ғоясини амалга ошириши учун ёрдам берсагина қимматга эга. Барча учун аҳамиятли ва зарур ахлоқий меъёрлар шундай бўлиши керакки, улар энг олий ва энг сўнгги ахлоқий қонунлар сифатида барча инсоний ҳатти-ҳаракатларга йўналиш кўрсатиши лозим. Инсоннинг ҳиссий ҳаёти – табиий жараён, умумий ҳолат қонуниятининг алоҳида ҳодисаси. Демак, ахлоқий қонунларнинг сабаби – фақат ақлнинг ўзи бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан назарий ёки соф ақл айни бир пайтда амалий ақл ҳамдир, соф ақл ўз-ўзидан амалий ақлдир ва у одамларга биз ахлоқий қонун деб атайдиган умумий қонунни беради.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш-қилмаслиги билан ҳисоблашмаган ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган назариялари сифатида олиб қарайди. «шундай қилиб, – дейди Кант, – амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳақда тасаввур субъектив тасодифий ҳатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...».¹⁰³

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим ҳорижда вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб етади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик

¹⁰² Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 3. М., Мысль, 1965. С. 661.

¹⁰³ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мысль, 1964. С. 130.

моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишлардан юксакка, улуғворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама–қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонуни беради. Ахлоқий эътикод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса дахшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз – ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва ҳ.к.) Эмас, балки фақат бурч амри нуктаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи – виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти–ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқ ўйнаб бўлмайди, уни айтганингга кўндира олмайсан. Уни ухлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами–кечми уйғонади–да, қилмишингга жавоб беришга мажбур этади.

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқ хатти–ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидаги бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз–ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди – ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик – хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У – Кант «дунёнинг буюк ахлоқий беағи» деб атаган хайр–эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди – манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти–ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти–ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «бирор ерда, бу дунёда ҳам, хатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини хаёлга келтириб

бўлмайди», – дейди Кант¹⁰⁴. Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт–шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилаётган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиқлигимиздадир. «шу боис,– дейди файласуф, – ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси – абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ: на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошкора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб боровчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб–тошаверади, булар – бошим устидаги юлдузли осмон ва менинг бОтинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди.

Иммануэл Кант қарашларини ўрганиб ўзига хос ривожлантирган файласуф – Йоханн Готлиб Фихтедир (1762–1814). У «Фан таълимоти» ёки «Фан ҳақида фан» деган тушунчани киритади; фалсафани у ана шундай ном билан атади ва фалсафада ўз тизимини яратди. Фалсафа фан ҳақидаги фан экан, демак, файласуф–таълимотчи – муаллим, аниқроғи инсониятнинг муаллими, тарбиячиси. Фихте фалсафий тизимининг асосини «мен – менман» ва «мен эмас – менмасман» деган икки тамойил ташкил этади. Биринчи тамойил меннинг ўзига мойил бўлиши, яъни инсоннинг абадий юксакликка интилиши, яъни у бор нарса эмас, балки бўлиши керак бўлган нарса. Демак, фалсафа ёки фан таълимоти айнан, (файласуф тафаккурида) инсониятга ўзининг чексиз давом этадиган тараққиёти натижасида нималар қилиши лозимлигини кўрсатиб беради. Мен – менман тамойили, бу – шундай фалсафий доираки, ундаги ҳаракат ибтидоси айни пайтда интиҳо ҳамдир. Мен, бу – даъват, талаб, бу – айнанликка интилиш бизга берилган эмас, балки топширилган, буюрилган. Ана шу айнанликка эришилган пайтда инсон илоҳийлашади: инсон нима қилиши керак бўлса, ўшани қила олади, бордию у, мен ниманидир қила олмайман деса, бу унинг ўшани ҳоҳламаганидир. Файласуфнинг ахлоқий қарашлари маълум маънода ана шу фикрга асосланган. Мен қисман ўзини–ўзи белгилайди, қисман эса мен – эмас томонидан белгиланади. Чунки мен эмас меннинг ибтидоси ва интиҳоси оралиғидаги, менинг ўз–ўзини англашига, ўз–ўзига етишувига ҳалақит берувчи, уни мутлақликдан чалғитиб турувчи ходисалар мажмуидир. Шунинг учун меннинг моҳияти ҳаракатдан, фаолиятдан, тинимсиз ўз аслини

¹⁰⁴ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, - Т., С. 228.

англаб боришдан иборат, зеро биз билишимиз учун ҳаракат қилмаймиз, балки ҳаракат қилишга мўлжаллаганимиз учун биламиз: амалий ақл ҳар қандай ақлнинг илдизидир. Инсон фаолиятли мавжудот, унинг фаолиятли мавжудотлиги ўз эркини амалга оширишидир. Эркинлик – инсоний борлиқни ўз ихтиёрига кўра таърифлашдир. Инсондан юксакроқ ҳеч нарса йўқ, чунки у ўзини эркин ахлоқий мавжудод сифатида намоён этади. Инсон учун табиат восита даражасидаги нарса: Худо фақат инсонда ўзини кўрсатади табиатда нимаики уйғун, нимаики гўзал бўлса бари инсон туфайлидир.

Фихте инсон маънавий тараққиётининг уч босқичи ёхуд даражасини келтиради; биринчиси – ташқи ҳис–туйғулар англайдиган нарса–ҳодисаларни ҳиссий билим нуқтаи назаридан, ҳақиқий, асл деб ҳисоблаган ҳолда оламни идрок этиш. У энг юзаки идрок этиш, дастлабки даража. Иккинчи даражадаги дунёқараш нисбатан юксак, ундаги инсон «ҳиссий билим» нуқтаи назаридан кечиб оламни маълум қонун ва тартиб сифатида англайди. Ана шу нуқтаи назардан инсоннинг маънавий ҳаёти бошланади. Бундай нуқтаи назар учун қонун – бирламчи эркинлик ва инсон зоти – иккиламчи. Чунки эркинлик қонуни эркинлик ва эркин мавжудотларни эътироф этади. Инсоннинг ички дунёсида намоён бўлган ахлоқий қонун бу тизимда инсон мустақиллигининг ягона асоси ҳисобланади. Учинчи босқичда ҳис этилувчи дунё бор–йўғи инсон эркин ҳаракатининг доираси бўлиб хизмат қилади. Зеро, у эркин ҳаракат шу ҳаракат учун объект зарурлигини эътироф этгани сабаблигина мавжуд. Дунёқарашнинг бу учинчи хили ҳақиқий ва олий ахлоқийлик нуқтаи назаридир. Бу нуқтаи назарнинг қонуни борини тартибга солувчи эмас, балки қандайдир янгилик яратувчи қонундир. Яратувчилик қонуни тартибга солиш қонунидан юксак даражада туради. Яратувчилик қонунига амал қиладиган инсон қатъий амр нуқтаи назаридан фарқли ўлароқ, ўз майллари билан доимий кураш олиб бормади; улар энди ҳиссиётнинг зиёсиз интилишлари, худбин шахснинг ҳайвоний майллари бўлиб қолмайди; улар энди руҳ билан уйғунлашади, руҳга қаршилиқ қилмайди, балки у билан бирлашиб кетади. Олий ахлоқ эгаси бўлган киши бурч ҳукмига қувонч билан бўйсинадиган, ўз бурчини бажаришни олий лаззат деб биладиган, майллари қатъий амал талабларига жавоб берадиган инсондир. Фихтенинг фикрига кўра, оламий ахлоқий тартиб Худо томонидан таъсис этилган. Ахлоқий тарбиянинг аҳамияти эса беқиёс – у ярим ҳайвоний табиат эгаси бўлмиш инсонни, эркин мавжудотга айлантириш воситасидир.

Олмон мумтоз файласуфлари орасида Фридрих Вильҳелм Йозеф Шеллинг (1775–1854) алоҳида ўрин тутати. Ахлоқий масалалар асосан унинг «Инсон эркинлиги ва у билан боғлиқ нарса–ҳодисалар моҳияти ҳақида фалсафий тадқиқот» (1809) асарида ўртага ташланади.

Шеллинг инсон эрки ҳақида фикр юритар экан, ёвузлик нима, деган саволга тўхталади. қайси динига мансублигидан қатъи назар, одамлар эзгуликда комилликни, ёвузликда эса чекланганликни, таорликни кўрадилар. Бироқ, барча динларда ҳам иблис – ҳаммадан чекланган, тор, кенгликдан маҳрум ҳисобланади, шу сабаб унинг фаолилиги ва кучи ўзига сиғмайди. Бир хиллар инсонни табаитан ёвуз, бошқалар эса эзгуликка мойил деб

ҳисоблайдилар. Шеллинг эса ёвузликка, ҳудди эзгулик каби инсон эркинлигининг маҳсули деб қарайди. Барча тирик мавжудотлар орасида фақат инсон ёвузлик қилишга қодир. Кўпинча бу ёвузликни у ўз хоҳиши билан, ҳаммасини англаган ҳолда, маҳорат билан амалга оширади. Маданиятли, ўқимишли одма шундай ёвузлик ўйлаб топиши мумкинки, ёввойи одамнинг у ҳаёлига ҳам келмайди, унга кучи ҳам етмайди. Ёвузлик ибтидоий жамоадан кўра, замонавий жамиятни кучлироқ дардга чалинтирган касаллик, ёвуз кишилар миқёси тобора кенгайиб шакллари нозиклашиб бораётган бунинг далилидир. Хўш, қандай қилиб ёвузликни енгиш мумкин?

Шеллинг инсоннинг маънавий қобилятини учга бўлади: ҳулқ, рух, қалб. Ҳулқ руҳиятнинг майллар ва ҳиссиётларни шакллантирадиган, «қоронғу», англамаган томони. Рух онга бўйсинади, бу ўринда ақл ҳукмрон. қалб эса инсоннинг энг олий руҳий иқтидори. Санъат, фалсафа, ахлоқ ва дин ана шу қалбга тааллуқли. Инсон икки табиийят заминий ва илоҳияий табиийятини моддий ва руҳий дунёни боғлаб турувчи халқа. Лекин у ўзига юклатилган вазифани бажармади; у табиийятини руҳга бўйсундириши керак эди, ваҳоланки, акси рўй берди – табиийятга, моддиятга тааллуқли ибтидо инсон устидан ҳукмронлик қилмоқда, моддият Худога айлантирилмоқда. Барчасига айбдор – инсоннинг эркинлиги. Инсоннинг ўз вазифасини бажара олмаганлигини, энг аввало, унинг табиат билан бўлган муносабатида кўриш мумкин; табиийят ҳаётининг яхлитлиги бузилди. Иккинчидан, ёвузликнинг кучайгани ҳам бундан далолат беради. Учинчидан, ўлим масаласи, инсон табиийят билан рух орасида уйғунлик йўқлиги учун ўлимга маҳкум. Инсонда моддий, жисмоний табиийят устунлигини айниқса, давлатнинг мавжудлиги кўрсатиб туради. Тўғри, инсон ёлғиз яшай олмайди. Лекин эркин мавжудотларнинг ҳақиқий уюшиши фақат Худо даргоҳидагина амалга ошиши мумкин. Уларнинг табиийят нуқтаи назаридан уюшуви – давлат. Лекин оқилона давлатнинг бўлиши мумкин эмас. Афлотун идеал давлати, бор-йўғи шунчаки ҳазил. Токи одамлар ҳақиқий эзгуликка юз бурмас эканлар, уруш бўлаверади.

Инсон тасодифан ёвуз ёки эзгуликка мойил эмас. Унинг ихтиёр эркинлиги белгилаб қўйилган. Худо исога хиёнат қилди. Бироқ, унга бошқача ҳатти-ҳаракат мумкин эмас эди – у исони ўз ихтиёри билан сотди. Исо ўз феъл атвориға мос ҳаракат қилди, феъл-атворни эса танлаб бўлмайди, у – берилади. Такдирдан қочиб қутула олмайсан. Ахлоқни шахсий хоҳиш ёки қарор сингари қилтиллаб турган асос устига қуриш мумкин эмас. Ахлоқнинг асоси – муайян ҳати-ҳаракатнинг муқаррарлигини англаб етишда. Ҳақиқий эркинлик, шунинг учун ҳам, зарурият билан келишувдан иборат. Эркинлик ва зарурият бир бирида яшайди. Шундай қилиб, шеллингнинг фикрига кўра, билиш илм-фан ёвузликни енгиши учун етарли эмас, илмга ахлоқий мўлжал зарур. Зеро, у ёвузликка ҳам хизмат қилиши мумкин. Файласуфнинг олий тамойили шу: шахс бўлиб ҳаракат қилма, ҳатти-ҳаракатдан ҳар қандай объектив – табиийятнинг таъсирини йўқот, ҳар икки дунёнинг умумий мавжудоти сифатида иш кўр.

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир георг вильхелм Фридрих Ҳегелдир (1770–1831). Унинг ахлоқий қарашлари «руҳ феноменологияси» (1807), «фалсафий фанлар қомуси» (1817), «хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Ҳегел ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир–биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади»¹⁰⁵. Ҳегел ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «хулқийлик нуктаи назари эркиннинг нафақат ўзида, балки ўзи учун ҳам чексиз бўлган даражадаги нуктаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама–қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди»¹⁰⁶. Содда қилиб айтадиган бўлсак, Ҳегел тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбурликни, идеални, ижтимоий–тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий қайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Ҳегел мана бундай таърифлайди: «ахлоқийлик худди ахлоқий борлиқда ўзининг ўзида ва ўзи учун ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши орқали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, эркинлик ғоясидир; ахлоқийлик ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийяти бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти холос. Эзгулик – бу ерда субстанция, яъни объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир»¹⁰⁷. Ҳегел ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин пайдо бўлган урф–одатлар ва расм–русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Ҳегел хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик – эрк даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик – зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир.

¹⁰⁵ Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 94.

¹⁰⁶ Ўша манба. С. 154.

¹⁰⁷ Ўша манба. С. 200.

Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз–ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегел қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан рухсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегел муҳаббат, никоҳ, оила, ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўзидан кечиш тарзида талқин этади. Севги – ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англанади. У никоҳни у ҳуқуқий – ахлоқий севги деб атайди. Никоҳни фақат бир томонлама ё дин (черков) ихтиёрига ё фуқаролик жамияти ихтиёрига боғлиқ деган нуқтаи назарга қарши чиқади ва уни давлатнинг ахлоқий институти сифатида талқин этади. Оила бошлиғи эр, у оилани бошқариш ҳуқуқига эга шахс; оиладаги умумий ҳусусий мулк бўлмиш мол–мулкдан фойдаланишнинг тартибини белгилайди. Лекин эр–хотин оилада ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлиши лозим. Агар кўп хотинлилик бўлса, оилада аёл чўрига айланади, агар аёл ҳукмронлик қилса, оилада ахлоқ сизлик рўй беради ва у никоҳнинг бузилишига олиб келади. Ота–онанинг боалалрга муносабатида тарбия муҳим аҳамиятга эга. Тарбия интизомга асосланмоғи лозим. Интизом эса болаларнинг ота–онага бўйсунлигини тақозо қилади. Болалар ота–онага шунчаки эмас, балки оилавий ахлоқий интизомга риоя қилишлари учун бўйсунликлари керак. Оила ришталари узилмаслиги, оила бузилмаслиги лозим. Лекин эр–хотиннинг ажралиши рўй бериши мумкин. Оила бузилмаслигининг олдини олиш учун оилани бузилмайдиган маскан, деган тасаввурни уйғотиш керак. Яъни ажралишнинг ҳеч қачон осонгина рўй бермаслиги таъминланмоғи, иложи борида уни қийинлаштиришга ҳаракат қилинмоғи зарур.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган Лудвиг Фейербахнинг (1804 – 1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фейербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг Марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фейербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади»,

– дейди у.¹⁰⁸ бу фикр–лардан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846–1866), «спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863–1866), «эвдеймончилик» (1867–1869) деган асарларида, кундаликлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки, у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, ҳиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш ҳисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мавжудлиги ҳиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам ҳиссиёт бор. Лекин уларнинг ҳиссиёти, сезгилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат ҳис этилгувчи муайян – у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча ҳис этиладиган нарса–ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг ҳиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни ҳис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, ҳиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз–ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр – ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у – доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси – ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, – дейди мактубларидан бирида Фойербах. – «мен хоҳлайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».¹⁰⁹

Меннинг олдида сен йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоён бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; сенсиз меннинг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини–ўзи чеклашни, сабр–қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр–қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола–чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан

¹⁰⁸ Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 185.

¹⁰⁹ Қаранг: Быховский Б. Людвиг Фейербах. М., Мысль, 1967. С. 162.

оддий нон–чойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш – мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халқим, ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий менининг қобиғида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса – худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса – муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма–ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири – идеалистча – нораціонал, иккинчиси – моддийчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш–этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинча инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Рационалликдан чекинган мутафаккирлардан бири позитивчилик йўналишининг асосчиси – француз файласуфи Огюст Конт (1798 – 1857). Унинг асосан «Позитив фалсафа курси» (1830–1842) асарда акс этган ахлоқий қарашларида ижтимоий омил биринчи ўринда туради. Контнинг наздида инсон шахсий манфаатлар юзасидан эмас, балки умумманфаати, ижтимоийлик нуқтаи назаридан ҳати–ҳаракат қилиш керак ва ахлоқшунослик қонунларида одамларнинг доимо биргаликда ҳаёт кечириши шарт акс этиши лозим. Шундан келиб чиқиб, Конт ахлоқнинг асосан узоқ ижтимоий алоқани тақозо этадиган фойда эмас, балки ҳиссиётга асосланган ва шахсий манфаатга боғлиқ бўлмаган ижтимоий ҳаётга интилиш ёки ижтимоий савқи табиийни (инстинкт) ташкил қилади, деган фикрларни илгари суради. Шахсий табиийят хусусий ҳаётда кўпроқ ўзини намоён этади. Оилага эса Конт жамиятнинг асоси сифатида қарайди. Унинг фикрига кўра, оила гоҳ ахлоқий тарбиямизнинг ички манбаи сифатида гоҳ сиёсий уюшувимизнинг табиий асоси тарзида намоён бўлади. Биринчи ҳолатда ҳар бир замонавий оила келажак жамиятини тайёрлайди. Иккинчи ҳолатда эса, ҳар бир жорий жамият ҳаётини узайтиради. Шундай қилиб, оила ижтимоий жамоа (социум)нинг ўзига хос субстанцияси, илк ижтимоий макон. Инсон айнан шу ерда ўз табиатидаги худбинликдан фориғ бўла бориб, уни енгиб,

Ўзгалар учун яшашни ўрганади. Шу муносабат билан Конт ахлоқ назариясига латинча «alter» (ўзга) деган сўздан олинган альтруизм тушунчасини киритади. Бу ахлоқий тамойил инсондан ўзга одамларга нисбатан ҳамдард, ҳамнишинликни, уларга беғараз хизмат қилишни, уларнинг фаровонлиги ва бахти учун фидойиликка ҳам тайёр бўлишни талаб этади. (шарқда у қадимдан «жўмардлик билан машҳур»). Конт ахлоқий тизимини ана шу тамойил ташкил қилади. Ҳозирги пайтда альтруизм ғарбда тенгликни, инсонийликни талаб этувчи тамойил сифатида ахлоқ ва инсонпарварликнинг меъёрий асосларидан биридир.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, нораціонал таълимотни яратган файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи сёрен аабе киркегаарддир (1813 – 1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантикий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегел ўрмонни кўради–ю, алоҳида дарахтларни кўролмайди, дейди. Дарҳақиқат, Ҳегел фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликни тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегел учун индивидуум – хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида бўғга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида севимли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегел фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё – у, ё – бу» (1843), «Кўркув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадиий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан якка тартибда фориғ бўлиш масаласини кўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини–ўзи қутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса эътиқоднинг оқибатидир.

Гуноҳдан индивидуал фориғ бўлиш муаммосини ҳал этар экан, киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар – эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили – лаззат, иккинчисиники – бурч, учинчисиники – изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи – дон жуан, файласуф ёшлигида севган

моцартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар – ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик ҳиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикаш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи – ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айна пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли – Сукрот. Унинг ечими – эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими – оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, қўнғироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Хазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «Ё – у, ё – бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгуликнинг фарқига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Шу тариқа Сукротнинг «ўзингни англа!» шиори киркегаард таълимотида «ўзингни танла!» шиорига ўрин бўшатиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худога муҳаббат – шарт. Ҳар қандай изтироб, йўқчилик, Синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрнинг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Янги давр Оврўпа ахлоқшунослигидаги нораціонал йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон файласуфи Артур Шопенхауэрдир (1788–1860). Ахлоқий муаммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (1819–1844), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837–1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам – инсон кўз очиши билан кўрган, хидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам – менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам – тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, – мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, – шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони – ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу – мутлак эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У – оламнинг ички мазмуни, ўз–ўзича англалмаган ҳолат, кўр–кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтлар учида ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади – намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга – вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу – макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, ҳирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса – яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарсга ўзида».

Оламий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш–истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан–янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш кўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт – ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир–оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр – чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бошқа нарса

эмас. Демак, бахтга интилиш – барча иллатларни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса пушкиннинг «балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртак» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенхауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрқади, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш–истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан кўрқмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад – ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориг бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини–ўзи ўлдириши лозимми? Шопенхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини–ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт–шароитдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўгиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш–истаклардан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ўшанда инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бунинг учун инсон ҳалол, буюк бир ички адолат ҳисси билан яшамоғи лозим. Зеро ҳақиқий ҳалоллик, бузилмас адолат бирламчи ва энг муҳим фазилат сифатида мислсиз оғир вазифа, унга бутун қалби билан берилган инсон тез орада шунақанги қурбонлик қилишга мажбур бўладики, пировард натижада унинг учун ҳаётнинг ҳеч қандай ширинлиги, мафтункорлиги, қизиғи қолмайди – ва инсон ихтиёрдан воз кечади. Ҳалоллика нисбатан ҳурматнинг маъноси ҳам шунда, ҳалолликнинг ўзи эмас, балки унинг учун қилинган қурбонлик ҳурматга сазовордир. Гап шундаки, тўғри ва ҳалол инсон ҳаёт билан боғлиқ бўлган азоб – уқубатларни ҳийла ёки куч воситасида бировнинг елкасига ташлаб қўймайди, ўзининг оғир юкини ўзи кўтаради, инсоний ҳаётдаги ёвузликларнинг ҳаммасига бировнинг эмас, ўзининг кўксини қалқон қилади. Шундай ҳалол яшашнинг оқибати бўлмиш тенгсиз изтироблар ўзига хос фориғланишга, буддҳачилик ибораси билан айтганда нирванага олиб келади: бундай олий маънавий мақомга руҳан эришган инсон ҳаётга ихтиёрни инкор этади.¹¹⁰

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу Марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегел ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари карл хайнрих Маркс (1818 – 1883) ва Фридрих энгельсдир (1820–1895).

¹¹⁰ Қаранг: Шопенгауери А. идеи этики. // Избранные произведения. М., Просвещение, 1992. С. 152-153.

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабат–да бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «сармоя» («капитал») асарида иқтисодий масалалар, қўшимча қиймат муаммоси кўтарилади, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувиға олиб келиши, уни эрксиз мавжудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафкуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор–йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бу таълимот амалда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, Марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний кадриятлар синфий нуктаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вейдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини қуйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «коммунистик партия манифести»да айтилганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан ағдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш–иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказди. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни кўрқувда тутадиган қуроллар воситасида ушлаб туриши керак».¹¹¹

Қизиқ нима учун ғалаба қилган партия, моҳиятан қандайлигидан қатъи назар «прогрессив», мағлуб партия эса «реакционер» бўлиши керак?! Ўз халқи ва бутун инсоният бошига мисли кўрилмаган балолар ёғдирган лениннинг большевиклар, хитлернинг «миллий социалистик – фаиистлар партиялари, демак прогрессив экан–да! Ваҳоланки, тарихда бунинг аксини

¹¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Т. 4. М., Политиздат, 1986. С. 459.

кўрамиз: уларга нисбатан мағлуб бўлган россия муваққат ҳукумати ва олмониянинг ваймар республикаси прогрессив экани ҳаммага маълум. Бундай куракда турмайдиган фикрни «табиат диалектикаси»дек гўзал фалсафий асар ёзган.

Энгелсдай улкан файласуф айтаётган кишини хайратга солади. Мафкурабозлик, айниқса комунистик мафкурабозлик, туппа–тузук одамларни ҳам қай аҳволга солишни энгелс мисолида яққол кўриш мумкин.

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга сафарбар қилувчи ходиса тарзида талқин этилади. Маркс ва энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти – бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат – энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятни барқарор этиш – коммунистча мафкуравийлик орқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, Марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ – жамоатчилик ахлоқидир. Шахс – ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос – мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий қадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан Марксчилик, қанчалик бўяб–бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз Марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «ерда жаннат қуриш» собиқ иттифоқ ҳудудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан якунланар эди. Ленин ва сталин давридаги фожеий ҳолатни, Маркс таълимотининг динга – жаҳолат динига айланганини зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс

назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса – шундай жазоланадилар.¹¹² Маркс асарлари каромат манбалари сифатида библиё ва Қуръон ўрнини эгаллади...»¹¹³.

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60–йилларида кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида» намоён бўлди. Пол пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни – синфий душманларни ўлдириб, жигарларини қовуриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида осиш сингари ҳодисалар силсиласида воқе бўлди. «қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида Марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу – ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор Марксчиликнинг кўринишдан чиройли, ялтироқ, лекин моҳиятан ахлоққа зид таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: фақат қоронғидагина яшай олади, қуёшга чиқдими – бас, куйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун кераги йўқ.

Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавият соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгича қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Яъни бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар.

Л.Н. Толстой (1828 – 1910) ахлоқшунослик ҳамда ахлоқ масалаларига ҳам диний, ҳам фалсафий, ҳам публисистик асарларида шунингдек, кундаликлар ва мактубларида кенг ўрин берган. Унинг ахлоқий қарашлари Ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга. Гап шундаки, Толстой, аввало миллий, диний табақавий қадриятлардан умуминсоний қадриятларни баланд қўяди. Иккинчидан, у насронийликни янгилашага, тўғрироғи, уни черковдан қутқаришга, инсонийлаштиришга интилди. ғарб олимлари эса унинг қарашларини протестантлик мазҳабига мос келишини айтдилар. Айни пайтда унинг диний–фалсафий асарларида тасаввуфга, хусусан, Яссавия,

¹¹² Ўрта асрларда католик черкови ўз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон қилиб, гулханда ёққанлар, қизитилган қозонга ташлаб ўлдирганлар.

¹¹³ Фройд З. Введения в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

Мавлавия тариқатига, Аҳмад Яссавий ва Жалолиддин Румий қарашларига яқинликни кўриш мумкин.

Насронийлик ақидаларини, черков ва диннинг инсон руҳи устидан Ҳукмронлигини танқид қилиш баробарида буюк мутафаккир динга жуда катта умид билан қарайди. Дин, инсон Донишмандлигининг кўзгуси сифатида Ҳар бир одамга қандай яшаш кераклигини кўрсатади, фақат дингина инсондаги худбинликни йўқота билади, фақат угина башар зотини ўлим кўркувидан халос этади ва Ҳаётга маъно бағишлайди: у инсонлар тенглигини ўрнатади, у инсонни “ташқи қисувлар”дан озод қила олади”.

Толстой учун Худо осмонда эмас, киши қалбида, ҳамма нарсада мавжуд. У – на маконда, на замонда: на ибтидога на интиҳога эга. Худо – туганмас, чексиз, абадий. Мутафаккирнинг бу қарашлари ҳам тасаввуф фалсафасига яқин: Толстой Худо ҳамма нарсанинг ибтидоси деб билади ва ўша илоҳий ибтидонинг бир қисми инсонда мавжудлигини айтади. Шу илоҳий қисмни кўпайтириш ёки камайитириши инсоннинг ўз қўлида; кўпайтириши учун у ўз эҳтиросларини енгитиши ва қалбидаги муҲаббатни кучайтириши лозим; бунга эришишнинг воситаси, ўзингга бошқалар қандай муносабатда бўлишларини хоҳласанг, бошқаларга ўзинг Ҳам шундай муносабатда бўл, деган ҳикматга амал қилишдир. Ҳақиқий диндор одам Худони билиш ва яшаш – бир хил нарса, эканига, ташаккур сенга сени севаман менда яшаётган эгам, деган хулосага келиши керак, яъни бутун қалбини илоҳий ибтидога бўшатиб бериши лозим.

Улуғ аллома “Ҳаёт ҳақида” деган китобида муҳаббат муаамосига алоҳида тўхталади. «Муҳаббат, умуман кимгадир эзгулик исташ демакдир... мана, мен боламни, хотинимни, юртимни севаман, яъни болам, хотиним, юртимга бошқа болаларга, хотинлар ва юртларга кўра кўпроқ эзгулик истайман”, – дейди Донишманд.¹¹⁴ аини пайтда муҳаббатнинг фақат сўз эмас, бошқалар манфаатини кўзловчи Ҳаракат эканини таъкидлайди: муҳаббат келажакда бўлмайди, у фақат ҳозирги замондаги фаолиятдир. Муҳаббатни ҳозирги замонда намоён этмаган киши муҳаббатдан йироқ: ўз ҳаёти маъносини тушунмайдиган одамларда муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт маъносини англаб етган инсонгина ўлимдан кўркмайди. Бу ҳақда мутафаккир шундай деб ёзади: «Инсоннинг фаолият доираси қанчалик тор бўлмасин – Исоми у, Сукротми, меҳрибонми, номаълумми, мард қариями, йигитчами, аёлми – агар у ўзгалар манфаати учун ўз шахсидан кечиб яшаса, бу ерда, мана шу Ҳаётда дунё билан ўлим билмайдиган янгича бир муносабатга, барча одамлар учун умрнинг маъноси ҳисобланган муносабатга киришади»¹¹⁵. Толстойнинг фикрига кўра, инсон ҳаёти эзгуликка интилишдан иборат, инсон нимагаки интилса, ўшанга эришади. Агар инсон ҳайвоний умр кечиришни ҳаёт тарзим деб қабул қилса, унга ўлим ва изтироб ёвузлик бўлиб кўринади. Ўлим ва изтироб инсон учун фақат ўз инсоний ҳаёт чегарасидан чиққандагина мавжуддир. Инсоний ҳаёт қонунлари асосида

¹¹⁴ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 17. С. 81.

¹¹⁵ Ўша манба. С. 111.

яшаган кишига эса на ўлим бор, на изтироб. Зеро, у ўзидан кечиб, ўзлигини топган, Худога етишган комил инсондир.

Лев Толстой Худосизликни қоралайди, хусусан, энди диннинг кераги йўқ, унинг ўрнини илм–фан эгаллади, деган фикрларни калтабинлик деб атайди. Зеро, илм–фан кашфиётлари давр ўтиши билан инкор этилиши, яъни кечаги илмий ҳақиқатлар эскириб, янги илмий ҳақиқатларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихида тўхтамайдиган жараёндир. Дин эса ўзгармайди, эзгулик ва муҳаббат эскирмайди. Илмий кашфиётларнинг баъзилари инсонни йўқотишга қаратилган, дин эса инсонни бихтиёр этишни, комилликка етказишни ўз мақсади деб билади. Илм фақат диний–ахлоқий моҳият билан суғорилгандагина инсон бахти учун, эзгу ғоялар учун хизмат қилади. Хуллас, буюк, рус мутафаккири талқинидаги дин энг юксак ахлоқий ҳодиса сифатида, инсоннинг виждони ва бурчи тарзида намоён бўлади.

Бошқа бир буюк рус ёзувчиси Фёдор Михайлович Достоевский (1821–1881) ҳам динга ахлоқий нуқтаи назаридан ёндошади. У православликни исога иқтидо қилишнинг муайян шаклини ахлоқ ва виждоннинг, демакки, ижтимоий куч, илм–фан, ҳамма ҳаммасининг ибтидосидир, деб баҳолайди. Шу боис православ таълимотини нафақат черкову расм-русмлар деб, балки жонли туйғу, халқнинг яшашини таъминлайдиган тирик куч сифатида тақдим этади. Унинг фикрига кўра «Насронийлик, – дейди мутафаккир, Худонинг инсонга жо бўлиши мумкинлигига исботдир. У инсон эришиши мумкин бўлган одамзоднинг энг улуғ ғояси ва энг улуғ шарафидир».

Достоевский ҳалоллик, ҳақиқатпарварлик, улуғворлик, олийжаноблик, ўз қадр–қиматини билиш, бурчу маъсулиятни ҳис этиш дунёни уйғун ва яхлит идрок қилиш каби фазилатларни эътиқод билан Худо ва руҳнинг ўлмаслиги ҳамда ердаги инсон ҳаётининг тасодифий эмаслиги билан боғлайди. Унинг наздида бундай фазилат эгаларисиз, яъни ҳар доим ва ҳар қандай ягона ҳайт ибтидоси, ҳаёт руҳи, «ҳаётларнинг ҳаёти» саналмиш олий маънодаги адолатга табиий ишонч бўлмаса, инсонпарварлик ғоялари чала ва нотаом тарзда қолиб кетаверади, ҳамирдек ошиб–тошиб, ўз маънавий оқиллигини совуради; «Худонинг йўқлигини инсонга муҳаббат билан алмаштириб бўлмайди, чунки инсон дарров. Нима учун мен инсониятни севишим керак, деб сўрайди»¹¹⁶.

Достоевский ахлоқий таълимотида идеални ҳаракатга култирувчи асосий куч ва шахс ривожланишию эркиннинг тўлиқ ифодаси, айни пайтда, ўзини чеклаш фидойилиқдир, одам ато яратган «феъл» устидан ғалабадир. Ҳақиқий маънавий муҳаббатнинг асосий хусусияти унинг беминнат қурбонликка тайёрлигида, ўз объектига тўлиқ ўзини бахш этишида. Акс ҳолда муҳаббат ўзининг тесқарисига, худбинлик ҳисси ва кибрнинг яширин шаклига, соҳталиқка айланади. Инсон бахт учун туғилмайди, доимо изтироб орқали бахтга ноил бўлади. Бевосита ҳақиқий муҳаббатни англаб етишнинг, унга эришишнинг ягона йўли ҳамдардлик ва изтиробдир. Ҳақиқий

¹¹⁶ Достоевский Ф.М. Кундаликлардан парчалар. // Тарасов Б.Н. «Закон Я» и «Закон любви». Серия «Этика» 5 / 91. М., Знание, 1991. С. 62.

муҳаббатсиз на асл маънавий ўзгариш, на ахлоқий тараққиёт бор. Муҳаббат орқали инсон чор–атрофга ўз фойдаси ва манфаатига хизмат қулувчи муҳит деб, одамларга ўзининг оёққа туриши ва мавҳум идеалларини барқарор этиши учун фақат материал, восита деб қарашни тўхтатади, шахснинг ўзига хослиги ва ички дунёсининг такрорланмаслигини англаб етиш, ҳамда ахлоқий мезонлар билан баҳолаш имконига эга бўлади.

Достоевский ҳуқуқийликка эмас, ахлоқийликка эътиборини кўпроқ қаратиш лозимлигини таъкидлайди. Ҳакам фуқарони маҳкамага тортар экан унинг асл қиёфасини кўрмайди. Зеро қонун инсондаги барча нозик томонларини қамраб ололмайди. Шундай жинойтлар ҳам борки, улар ердаги ҳакам учун қўл етмасдир. Ягона ҳакам инсоннинг виждони, яъни унинг бОитинида ҳукм чиқарувчи Худодир.

Шуни ҳам айтиш керакки, буюк рус тутафаккир ёзувчиси билан Ницше қарашларида анча–мунча яқинлик бор. Чунончи, Ницше Достоевскийни хали ўқимаган пайтлардаёқ унга ҳамоҳанг фикрлар билдирган. Хусусан, иккала мутафаккирнинг социализм борасидаги қарашлари деярли бир хил. «Социализм, – дейди Достоевский, – инсонга нисбатан ҳурматсизликка асосланган... социалчилар инсонни қайтадан дунёга келтирмоқчи, уни озод қилмоқчи, уни Худосиз ва оиласиз тақдим этишмоқчи. Улар инсоннинг иқтисодий турмушини зўравонлик билан ўзгартириш орқали мақсадга эришиш мумкин деб ҳисоблайдилар. Бироқ, инсон ташқи сабаблардан эмас балки фақат ички алмашинувлардагина ўзгариши мумкин»¹¹⁷. Ёзувчи–ахлоқшунос коммунизмни ғирт бемаънилик деб атайди. Чунки инсон ўз шахсини йўқотадиган, ҳатто бирор бир эзгу ташаббусни амалга ошириш имконини ундан ҳам тортиб оладиган жамиятда яшаши мумкин эмас.

Фридрих Ницше «Маъбудлар шоми» асарида Достоевскийни «Мен нимадир ўрганишим мумкин бўлган ягона руҳшунос, теран инсон», деб атайди ва уни ўзи учун кашф этиши ҳаётидаги энг бахтли ҳодиса бўлганини таъкидлайди. Ницше учун ҳам, Достоевский учун ҳам умумий хусусият шундаки, улар асарларидаги инсониятга бўлган муҳаббат тирик одамларга – замондошларига нисбатан нафратга айлана боради. Достоевский ахлоқий қарашларидаги (шу жумладан Ницшенинг ҳам) инсонга ана шундай бешафқат фош этиш XX аср жаҳон фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун янгича йўналиш берди. Зотан улуғ рус мутафаккирининг асарлари З.Фрейд, К.Юнг, Э.Фромм, Л.Шестов, Ж.П.Сартр, А.Камю, Н.Бердиев, Б.Вўшевлавцев, Н.Хартман, М.Шелер сингари буюк файласуфлар учун маълум маънода материал бўлиб хизмат қилди ва ҳозир ҳам улар ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг тараққий топишида буюк файласуф, ўзига хос шоир владимир сергеевич Соловьёвнинг (1853–1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзгуликни оқлаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897 –

¹¹⁷ Ўша манба. С. 61.

1893) китоби алоҳида аҳами–ятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва Художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар училиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолойиқ деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти–ҳаракат тамойили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очик кўринишда амалга ошув ҳукукини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, декартга мансуб тафаккурнинг моҳияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «мен уяляпманми, демак, мавжудман, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, – мен ўз ҳайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман»¹¹⁸.

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни болалар ҳам ота–оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила–қила, охир ўлимга маҳкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота–оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф қуйидагича хулоса чиқаради: «мана машъум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... Улар (болалар – А.Ш.) Бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аждодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир»¹¹⁹.

Файласуф уч авлод – боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида – дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири – кечмиш, иккинчиси – ҳозирги замон ва учинчиси – келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жинсий алоқа йўқолмайди, балки моҳиятан ўзгаради, ҳайвоний ҳиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик Зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин

¹¹⁸ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., 1990. С. 124.

¹¹⁹ Ўша манба. С. 228.

эмас, унинг муайян феъл–атвориға, қилмишиға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг йирик вакилларида бири николай онуфриевич Лосскийдир (1870–1965). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Ихтиёр эркинлиги» (1927) ва, айниқса, «Мутлақ эзгуликнинг шарты» (1949) асарларида кенг ифодасини топган.

Николай Лосский ахлоқий таълимОтини бир сўз билан мутлақлик ахлоқшунослиги дейиш мумкин. Унинг фикрига кўра, қадриятлар оламининг асоси – Худонинг даргоҳи, олий қадрият эса – Худо. Лекин файласуф нафақат мутлақ, балки нисбий қадриятларини ҳам тан олади, бироқ уларнинг тенг эмаслигини таъкидлайди.

Мутлақ қадриятларни қандайдир ибтидодан келтириб чиқариш воситасида исботлаб бўлмайди, улар исботсиз, бевосита интуиция (савций таблий), руҳий етишиш орқали англанади. Илоҳни – мутлақ, ибтидосиз ва интиҳосиз ахлоқий қадрият – бутун коинотнинг ягона мақсади сифатида тақдим этади. Натижада файласуф, биринчидан, келажакда эзгуликни ёвузлик устидан тўлиқ ғалаба қилишини ҳамда эзгуликнинг инсоният тараққиётидаги барча тарихий кучлардан юксак, енгиб бўлмас табиатга эга эканини эътироф қилади. Иккинчидан, Лосский ахлоқий қадриятни мутлақ, ичдан «соф», қандайдир четки «қўшимчалар» дан холи, деб ҳисоблайди. «мутлақ ижобий қадрият ўз–ўзидаги, оқланган қадрият, демакки, қатъий, ҳар қандай нуқтаи назардан, ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай субъект учун эзгулик табиатига эга қадриятдир; у нафақат ўз–ўзича доимо эзгулик бўлади, балки унинг оқибати ҳам ҳеч қачон ўзида ёвузликни мужассам этмайди», – дейди у.¹²⁰ учинчидан, мутафаккир реал ҳаётда, оламда мутлақ қадриятлар тантанасини башорат қилади; то унғача эса улар мутлақ комилликнинг идеали сифатида намоён бўлади. Шу боис ҳам Лосский ёвузлик ва эзгуликнинг мавжудлиги ҳақида мана бундай деб ёзади: «Худо ўз яратилмишларига эркинлик билан бирга эзгуликни амалга оширишнинг барча воситасини ато этган; агар шунга қарамай, қайсидир бир мавжудот ёвузлик йўлига кирса, унда бу ёвузликнинг ибтидоси ана шу мавжудотнинг ўзида яшириндир ва бу ёвузлик учун жавобгарлик тўлиқ унинг бўйнидадир»¹²¹. Хуллас, буюк файласуф аксиология (қадриятшунослик) муаммоларини қаламга олар экан, эзгулик, адолат, ҳақиқат ва гўзаллик қадриятларидаги мутлақликнинг қойимлигини ҳимоя қилади.

Шу билан бирга, Лосскийнинг ахлоқий идеали қора кийинган, ўзининг фаровонлигини, соғлигини, бор–будини меҳробга бағишлайдиган роҳиб эмас. Файласуф бир қарашда худди моддиятчиларга ўхшаб фикрлайди: тўқлик, соғлик, одамлар билан муносабат, унинг фикрига кўра, «турмушнинг қадриятли жиҳати». Бироқ улар инсон турмушининг ягона ва олий

¹²⁰ Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. М., Политиздат. 1991. С. 56.

¹²¹ Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О.Лосского //Серия «Философия и жизнь», 2/91. М., Знание, 1991. С. 24.

даражадаги аҳамиятга эга қадриятлари эмас, аксинча, ҳаммаси маънавий фаолиятга йўналтирилган инсондаги кучни сақлаш ва кучайтириш учун хизмат қилиши керак бўлган ҳодисалардир. Шундай эса-да, инсон маънавияти, афсуски, овқат, кийим-кечак ва бошқа турмуш фаровонликларига боғлиқ. Бу боғлиқликни икки хил йўл билан заифлаштириш мумкин. Биринчиси – илм-фанни ривожлантириш ва техника тараққиёти туфайли инсон касаллик ҳамда очлик устидан ғалаба қилиб боради. Иккинчиси – инсон ўзини ахлоқий комилликка етказиш орқали овқатланиш ва уйқудан ғолиб келиши мумкин.

Худбинлик ва душманлик салтанатидан муҳаббат ва эзгулик даргоҳига ўтишдаги сиёсий сакрашларни Лосский доим қоралаб келди. Ерда жаннат яратиш ҳақидаги шошма-шошарлик билан тузилган хомхаёл режалар яхши мақсад билан номақбул, нокомил воситалар ўртасидаги зиддиятларни туғдиради ва бунинг натижасида сон-саноксиз қурбонлар берилади, дарё-дарё қонлар тўкилади. Қадриятларни тор маънода тушуниш инсон учун – барча бандалар учун хос хислат. У, айниқса, черков мутаассиблари, инқилобчилар, ижтимоий ислохотчиларнинг радикал тарафдорларида даҳшатли оқибатларга олиб келадиган даражага кўтарилади. Мутаассиб мавҳум ғоя, назария, ислохотлар лойиҳасини жонли одамдан юксак қўяди ва шу боис ўз идеалининг рўёбга чиқиши учун қатл, зўравонлик қилиш, умуман, одамлар ҳаётини барбод этишдан тоймайди. Мутафаккирнинг бу фикрлари айни ҳақиқат эканини яқин тарихимизда яққол кўришимиз мумкин: 1917 йилги феврал инқилоби ютуқларининг октябр давлат тўнтариши натижасида чиппакка чиқарилиши, ундан кейинги фуқаролар уруши ва ленин-сталиннинг мисли кўрилмаган қатағонларини умумий тарзда эслашнинг ўзиёқ кифоя.

Ёвузликка қарши курашар эканмиз, биз унинг муайян бир туридан қутуламиз, лекин олдимизда унинг яна бошқа хили пайдо бўлади. Ёвузликнинг битта турига бир томонлама диққатни жамлаш ва унга қарши жарроҳлик аралашувига ўхшаш инқилобий йўл билан курашиш нафақат унинг янги турларини вужудга келтиради, балки бир жойда кесиб ташланган саратон шиши бошқа жойдан ўсиб чиққанидек, эски ёвузликка қайтадан жон ато этади. Хуллас, Лосскийнинг ахлоқий таълимоти ёвузлик билан толмай, мунтазам, ҳар куни кураш олиб боришни тавсия этади. Ана ўшандагина жамият ва инсон кутилган тараққиётга эришиб боради.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши курашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафаккирлардан бири экзистенциячи файласуф николай александрович Бердяевдир (1874–1948). Унинг айниқса, «инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «ўз-ўзини англаш» (1939–1940), «илоҳийлик ва инсонийликнинг экзистенциал диалектикаси» (1944–1945) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий–ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий ғояси – эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган неъматлардан ўрнига қўйиб фойдалана олмайди; нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради; нима учун илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавийлик, ўртамиёналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркинлик учун туғилган, лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд? Файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради.

«Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борлиқни эмас, эркинликни асос қилиб олдим», – дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақидаги ўз тасавури призмасидан ўтказиб таҳлил этади.¹²² Бу эса, табиийки, пировард натижада алломани барча фалсафий муаммоларга диний–ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, – дейди буюк рус мутафаккири, – менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгиловчи мурват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимда турган эзгулик ва ёвузлик оралиғидаги танловим эмас, балки эзгулик ва ёвузликнинг ўзини яратишимдир»¹²³. Бундай эркинлик – фақат инсоннинг ўз эркинлиги, ҳатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига қўйилмаганида, унинг инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт – инсоннинг қарор қабул қилишдаги қуюшқонга сиғмаслигидир.

Инсон дунёни ўзгартиришда Худонинг ҳамкори бўлиш имкониятига эга. Айни пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро, тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Хўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик моҳиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавфли томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юктириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўллариغا ишончларини йўкотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак.

Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу – душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айнан мана шунда инжилдан

¹²² Бердяев Н.А. Самопознание. М., Книга, 1991. С. 56.

¹²³ Ўша манба. С. 61.

чекинишни кўриш мумкин. Зеро, шайтоний одамлар мавжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар мавжуддир. Шу боис бирор – бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жиноятчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жиноятга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айниқса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга эҳтиёж сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксилинқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реалликка чиқарилишидир.

Николай Бердяев эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юқорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар Синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Ҳегель айтганидек, салбий ҳодисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу моҳиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар орқали бОтиний ўтмишлардан бойиб, ёруғликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни қириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан бОтинан енгил орқали қутулиш мумкин.

Таянч тушунчалар

Ратсионал йўналиш, Ҳис–туйғу, Ақл, Субстанция (Жавҳар), Модус, Эркинлик, Худбинлик, Дин, Виждон, Қатъий амр, Бурч, Қониқиш, Шафқат, Эзгулик, Ёвузлик, Ҳалоллик, Муҳаббат, Қўрқув, Ихтиёр, Уят.

АДАБИЁТЛАР

1. Толстой Л.Н. Иқдорнома. Т., Ёзувчи, 1995.
2. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – ««Янги аср авлоди»». Т., 2003. 87 – 125–б.
3. Бердяев Н. Происхождение зла и смысл истории.// Бердяев Н. Судьба России. М., «Эксмо Пресс» – Харьков, «Фолио», 1999. С. 138 – 205.
4. Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. М., АСТ, 2003.
5. Быховский В. Людвиг Фейербах. М., «Мысль», 1967. С. 148 – 182.
6. Гегель Г. Система нравственности.// Гегель Г. Политические произведения. М., Наука, 1978. С. 276 – 375.
7. Гоббс Т. Человеческая природа. // Сочинения в 2–х т., т. 1. М., «Мысль», 1989. С. 507 – 573.
8. Кант И. Из лекции по этике.// Этическая мысль 1988, М., Политиздат, 1988, С. 299 – 333.
9. Кант И. Из лекции по этике.// Этическая мысль 1990, М., Политиздат, 1990, С. 297 – 322.

10. Кьеркегор С. Болезнь к смерти. // Этическая мысль 1990. М., Политиздат, 1990. С. 361 – 470.
11. Соколов В. Спиноза. М., «Мысль», 1973. С. 120 – 178.
12. Соловьёв В. Оправдание добра. Нравственная философия // Вл. Соловьёв. Сочинения в 2-х томах. т. 1. М., «Мысль», 1990. С. 47 – 548.
13. Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Избранные произведения в 2-х т. Т.1. М., Политиздат, 1957. С. 359 – 618.
14. Шеллинг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. // Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., «Мысль», 1989. С. 86 – 158.
15. Шопенгауэр А. Идеи этики. // Шопенгауэр А. Избранные произведения. М., «Просвещение», 1992. С. 133 – 188.
16. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Минск, Попурри, 1998.

ЭНГ ЯНГИ ДАВР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ РЕЖА

1. *Ҳаёт фалсафаси ахлоқшунослиги.*
2. *Рухий таҳлил мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.*
3. *Экзистенциячилик ахлоқ фалсафаси.*
4. *Ғайризўравонлик ахлоқий таълимоти.*
5. *Ҳаётга эҳтиром ва янги тасаввуфчилик ахлоқшунослиги.*

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас, тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси – уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгалиги; иккинчиси – фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуктаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот куралига айланиши. Икки жаҳон урушини амалга оширган, ўз нафси-ихтиёрига берилиб, ўзи ва ўзи яшаб турган сайёранинг ҳалок бўлиши мумкинлигини англаётган инсонни билиш, унинг ички дунёсини илғаш енгил юмуш эмаслиги аён бўлиб қолди.

Энг янги давр тафаккурининг, шу жумладан, ахлоқ фалсафасининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг баъзи муҳим йўналишларига ўз давридан илгарилаб кетган мутафаккирлар асос солдилар. Уларни даврлаштириш нуктаи назаридан эмас, балки маънавий–руҳий жиҳатдан энг янги даврга нисбат бериш мумкин.

Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида ҳаёт фалсафаси, руҳий таҳлил, фалсафий антропология, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни

келтириш мумкин. Улар орасида ҳаёт фалсафаси йўналиши ноодатийлиги, камровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Ҳаёт фалсафаси. Ғарбий Оврўпада мумтоз рационалчиликка қарши ўзига хос раддия тарзида вужудга келган бу оқимда ҳаёт биринчи ўриндаги воқелик, кейинчалик маънавият ва моддиятга, онг ва борлиққа бўлинадиган узвий яхлитлик тарзида идрок этилади. Ундаги ҳаёт тушунчаси мураккаб, кўп маъноли, ўзининг аниқ бир талқинига эга эмас. Ҳаёт барча қатъий белгилаб қўйишларга қотиб қолишга қарши турадиган ижодий шахсийлашишнинг узвий жараёни, уни рационал тушунчалар воситасида англаб бўлмайди, у мураккаб ва кўп маъноли. Мазкур оқимга асос солган мутафаккир буюк олмон файласуфи Фридрих Ницшедир (1844–1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедик...»(1883–1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Хукмронликка ихтиёр. Барча кадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886–1888) сингари асарларида акс этган.

Ницше ҳақида ҳозиргача бир–бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири – уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи–файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр – уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Ницше одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У зардушт тилидан шундай дейди: «қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «муҳаббат – нимадир? Яратмоқ – нимадир? Интилмоқ–чи? Юлдуз дегани нима?» охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб–сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти–вақти билан андак заҳар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўқ, ҳаммаси – пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма – тенг. Кимда–ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «илгари бутун олам телба эди», – дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «бахт–иқболни биз топганмиз», – деб айтади охирги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «мен шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалокатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай – ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечиришни билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Ницше қуйидагича фикрлайди: «мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки,

ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуг тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирдингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам – заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга содиқ бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар заҳарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам – лойқа селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлаяпман: у – ўша денгиз, унда сизнинг улуг нафратингиз чўкиб кетгай. ...у – чакмоқ, у – телбалик!...»¹²⁴.

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «алпомиш» достонига мурожаат қилайлик. Охирги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун алпомишнинг ўғли ёдгорни хўрлаган баковул, ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарфлар билан ёзиладиган «муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Ницше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам–чи? Яхши фазилатли одам қоражон эмасми? Қоражонлар алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса – заминнинг мазмуни. Шу сабабли Ницше уларни инсониятнинг орзу–умиди деб таърифлайди: «бизнинг моҳиятимиз – ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, кутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз – ало одам яшасин»¹²⁵. Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Ницшеннинг қадриятларни қайта баҳолаши. «ахлоқ,— дейди у,— инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги»¹²⁶. Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

¹²⁴ Ницше Ф. Зардушт таваллоси. И. Ғафуров таржимаси. «Тафаккур» журналы, 1995, 1- сон.

¹²⁵ Ўша манба.

¹²⁶ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т. 1. М., Мысль, 1990. С. 735.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди – инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, ҳитлер ҳам, сталин ҳам, пол пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Ницшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «олмонлар – уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди – улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? – deutschland, deutschland uber alles, кўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...»¹²⁷.

Ницшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «мамлакатдан аксилсемитчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди».¹²⁸ Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқларини пайвандлаш лозим!...». «мен ҳатто олмонлар славян қонининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман»¹²⁹. Бу мисоллардан кейин Ницшени ирқчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эрксиз мавжудотга айлантириб қўйганликда айблайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Ницше – Шопенҳауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенҳауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Ницше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан ниқоблашдан афзалдир. Ницше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Чунончи, у исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасроний деб атаydi; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига «аксилнасроний» номини ҳам

¹²⁷ Ўша манба. С. 43.

¹²⁸ Ўша манба. С. 44.

¹²⁹ Ўша манба. С. 45.

берган. Лекин аслида у исони, насронийликни севади; «мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», – дейди Ницше. Сўнгги мактубларига эса унинг «хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан – майдалашиб кетган буюкликдан ғазабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Ницшега тааллуқли.

Ницшенинг ахлоқшунослиги ва сиёсатшунослигида бўртиб кўзга ташланадиган фикр, бу – унинг демократияга тиш–тирноғи билан қарашлиги. Демократия, унинг наздида фақат бир хил «тараққиётга»– одамларнинг майдалашувига, ўзларининг тескарисига айланиб қолган мавжудот бўлишларига олиб келади: ана шундай муқаррирлик билан инсониятнинг кум–қуйқаси пайдо бўлади: ҳаммаси ниҳоятда бир хил, ниҳоятда кичик, ниҳоятда думалоқ ниҳоятда яшов ниҳоятда зерикарли,–дейди мутафаккир. Демократия ва социализмни у паст, қўйи майда инсон ҳукумронлигининг шакллари сифатида талқин этади. Агар биз ҳозирги энг илғор ғарб демократияга назар ташлайдиган бўлсак, Ницшенинг ҳавфсираши бежиз эмаслигига ишонамиз. Масалан, ўта демократик мамлакатнинг президенти ё бош вазири, дейлик аввал ўз мамлактада бир неча давлатлар делегацияларини қабул қилиш, шартномалари тузиш билан шуғулланиб сўнг, африка ёки яқин шарқ мамлакатлари бўйлаб бир ҳафталик сафарга чикди, қайтиб келгач икки–уч штат ё вилоятда рўй берган табиий офат оқибатлари билан шуғулланди. Натижада у солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдириб беролмади. Айни шу пайтда ўша мамлакатларидаги хусусий этикдўзлик дўконига эга ёки тобутсозлик билан шуғулланадиган фукаро ўз даромадини камайтириб кўрсатиш йўллари қидириб топишга уриниб, у ҳам солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдирмади. Натижада миллат, мамлакат ва давлат манфаатларини йўлида тиним билмаган, шу манфаатларини қонундан устун кўрган одам билан ўз фойдасини кўзлаб қонунни бузган этикдўз ёки тобутсоз, бир хил жазога тортилади. Бунинг устига, этикдўз ё тобутсоз жаримасини тўлаб қутилиб кетаверади. Президент ёки бош, вазирнинг жазоси жаримани тўлаганидан кейин бошланади; газета, журнал, радио, телевидения–ҳаммаси раҳбарнинг қонунни бузганлиги ҳақида жар солади, уни ҳатто давлатни бошқаришга ахлоқий жиҳатдан номуносиб одам деб атай бошлайди. Ваҳолангки, ҳуқуқ ва ахлоқ ниқобини кийиб, раҳбарни шарманда қилишга киришган гуруҳнинг мақсади битта–уни ҳокимиятдан четлашиш, жуда бўлмаса, қайта сайланиш ёки тайинланиши имконидан маҳрум қилиш ҳамда шу йўл билан ўзгаларнинг ҳокимият теппасига келишини таъминлаш. Бу–ахлоқийлик ниқобидаги ахлоқсизлик. Мана шу ахлоқсизликни амалга оширишда–улкан инсонни бурдалаб–майдалаб ташлашда омма ва оммавий ахлоқ ёрдам беради. Омма эса Ницше нуқтаи назаридан фақат қўйидаги уч хил ёндошувга лойиқ холос; улар «улуғ инсонларнинг зайи, қонсиз

нусхалари буюкларга қарашлик кўрсатувчи куч буюкларнинг қўлидаги курул». Ана энди Ницше ало одамни ахлоқдан, қонундан юксак туриши, ўзи қонун яратувчи. Деб таърифлашини тушуниш мумкин.

Ғарб демократиясидаги, социализмдаги тенглик, баъзи ҳолларда адолатсизликка айланишининг тенглаштириш билан айнанлашувининг ҳавфи борлигини ишче олдиндан кўра билди. Ўта демократиянинг инсонга ҳавфли эканини ақш президенти билл клинтон устидан олиб борилган суд ҳам кўрсатиб турибди. Бу ерда мамлакат, миллат манфаати эмас, ақш президентиға муҳолифат гуруҳнинг мақсади, ҳокимиятини қўлга олиш биринчи ўринда турибди. Ахлоқийлик талаб қилаётган бОтиний ва дахшатли ахлоқсизлиги шундаки, улар, жаҳон жамоатчилиги олдида ақш давлатини, унинг демократиясини, халқи сайлаб қўйган президентини шармандаи шармисор қилдилар, буларнинг ҳаммаси манфаат юзасидан қилинган, анъанавий ахлоқий ва демократик мезонлар доирасидаги ишлардир. Шу нуқтаи назардан қараганда, президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли борлиги, биз ўз ҳуқуқий давлатимизни кимлардандир нусха кўчириш йўли билан эмас, балки ўзимизга хос шарқона демократияни, нафақат ҳуқуқий балки ахлоқий демократияни жорий этиш йўли билан қуришимиз тўғрисидаги ниҳоятда эътиборли ва қадрлашга лойиқ.

Хуллас, Ницше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси – синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Ницшеннинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятдамикёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги–янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда

Рухий таҳлил. Рухий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов–шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов–шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган рухшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширилди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим зигмунд Фройд – зигисмунд шломо (1856–1939) эди.

Гап шундаки, академик рухшунослик табиий фанлар лабораториясининг усуллари қўллаб, виждон, қадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш – рухшунослик муаммолари тизимиға кирмайдиган метафизик тушунчалар, деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти – қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир рухий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишиға, яъни рухий «мурватлар»ға эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ходисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига

суянибгина ахлоқий муаммоларга мурожаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмагани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголди, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, онгга айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онголди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис–туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интилган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис–туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита – билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси – тақиқланган интилишларнинг ижтимоий жихатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис–туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онгга чиқсалар–да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголди ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, дейиш мумкин, унинг онгга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталиғида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиксиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашувига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу вайдан буюк таҳлилчи–файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ховузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар – жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижасида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш–истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, хаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқ жинсий ҳирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлиқ бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга ҳаёли, ҳалол, мулойим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётини қадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга

олиб келса, бошқалар учун у рухий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истакларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкидлашдан инсоннинг рухий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўгирсак, у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқлашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлоқий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бироқ, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўркув, айбни ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлоқий ҳодисаларни асосан «эдип комплекси»га олиб бориб тақаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», – деган эди.¹³⁰ дарҳақиқат, рухий таҳлилнинг кейинги тараққиёти – Фройдчилик ва янги Фройдчилик бошқача йўлдан, рухий таҳлил асосчиси назарияларини танқи–дий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.юнг, а.адлер, э.Фромм сингари таҳлилчи–файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуктаи назаридан фақат улардан бири – Фроммнинг ахлоқий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900–1980) асосий диққатини инсон қалбининг ахлоқий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964), «Инсон ўзи учун» (1967) каби асарларида ахлоқий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Эрих Фромм инсон ҳаётини «санъат», ахлоқни эса «яшаш санъати», ахлоқшуносликни эса инсон ҳақидаги назарий фан деб атайтиди. Бироқ инсон ана шу «яшаш санъати»га кўп ҳолларда амал қилмайди, яъни ўзига, ўзининг мавжудлигига эътибор бермайди. Мутафаккир шу боис алам ва ачиниш аралаш шундай деб ёзади: «инсон учун ўзининг хусусий ҳаёти ва яшаш

¹³⁰ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С. 209.

санъатидан бошқа ҳамма нарса муҳим. У ўзидан бошқа ҳамма нарса учун яшайди. Ҳолбуки, ахлоқ яшаш санъати борасида комилликка эришиш учун зарур бўлган меъёрлар мажмуъидан иборат экан, ахлоқий тамойиллар ҳаёт табиатига, хусусан, инсоний мавжудлик табиатига мос келмоғи лозим. Ҳар қандай ҳаёт табиатининг умумий тамойили ўз хусусий мавжудлигини асраш ва барқарор этишдан иборатдир»¹³¹.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ходиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожеий ҳолатдир. Чунки инсон, ҳайвоний даражага қайтсада, у бирор–бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониқтирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати – ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фожиавий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан моҳиятимизнинг ўсиб боровчи бегоналашуви демакдир.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама–қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз–ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, руҳий ва мафкуравий жиҳатлар бир–бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтади. Бироқ Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, руҳий таҳлил жараёнидан асосий мақсад – устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва руҳий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Руҳий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб – бешафқатлик. У хатти–ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиляпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб – унинг шухратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Руҳий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобиққа ўралган–у, қайсилари унинг феъл–атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Руҳий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз–у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, руҳий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

¹³¹ Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2004. С. 33.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу – ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу – ҳаракат, ором эмас, фаоллик – кузатиш эмас. Севиш – олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини – ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзгага бағишлайди. Бунини у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдан юкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин–эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу – бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу – қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Рухий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шуни таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиғи, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу – тоталитар тузум, мустамлакачилик мафкурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Рухий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «доҳийлар» қалбнинг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «одам олеси ичида» деган мақоли бор–ку! Рухий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан қараганда, президент Ислам Каримов ўзининг машҳур суҳбатларидан бирида Ницше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлигини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.¹³²

Экзистенциячилик. XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий–ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир

¹³² Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси–халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000, 505 – б.

жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш кўриши оқибатида рўй берадиган ҳодиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ҳодиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор қадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда юз кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа–ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889–1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда – диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири олмон файласуфи карл Ясперсдир (1883–1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсадан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттароқдир. У ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди; у – йўлдир», – дейди файласуф.¹³³ бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақида узил–кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламни тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теварак–атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

¹³³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

Инсоннинг ҳақиқий қадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яккалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг қадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир–бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг руҳий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл–атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқеа сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликда мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объективлаштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий руҳ сифатидаги яккаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан–бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат–эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан кел–яптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб боровчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончнинг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни тақиқлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди»¹³⁴. Зеро, ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мутлақ ишонч, кибр оламий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қилади. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири Жан–Поль Сартрдир (1905–1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машҳур.

Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг

¹³⁴ Ўша манба. С. 454.

борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу – фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини–ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини–ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».¹³⁵ зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди–ку, дея жавоб берадилар. Лекин «ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? Деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади–ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутаяди. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса–да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз–ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? Дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маънисини ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маънисини бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар – буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, ўзи–учун ўзгалар–учун бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси

¹³⁵ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997, 5 – сон, 182 – б.

шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамыз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими – бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, – деб ёзади Сартр, – ҳар бир алоҳида ходисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир».¹³⁶

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти–ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «экзистенциячилик, бу – инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамыз».¹³⁷

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб–китобга ва шу ҳисоб–китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Гайризўравонлик. Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва ўрта асрлардаги шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли – унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги хиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддҳачилик, даочилик), насронийликдаги исо алайҳиссалом даъватларида, мусулмонликдаги тасаввуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр–тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали амалга ошириш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати исо ўз умматларига «ўнг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тариқатининг асосчиси хожа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

¹³⁶ Ўша манба, 192 –б.

¹³⁷ Ўша манба, 193 – б.

*Золим агар жафо қилса, Аллоҳ, дегил,
ИлКинг очиб, дуо айлаб, бўйун сунгил.*¹³⁸

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр–бардош, чидам орқали бўйсунитиш эмас, балки курашитиш тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф–ахлоқшунос хенри дэйвид Торо (1817–1862) туради. Бу йўналиш доирасида ке–йинчалик, XX аср бошларида лев толстой (1828–1910), кейинроқ буюк ҳинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869–1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929–1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, ақшдаги альберт айнштейн институти директори профессор Жин Шарп, Польша фанлар академияси фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, россия фанлар академияси фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача уолден кўли бўйида кулба қуриб, деҳқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фуқаровий итоатсизлик», «Массачусетдаги кулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо ҳаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамокдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти–ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўлдириш учун милтиқ сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ».¹³⁹ мутафаккир кулдорлик ҳукм сураётган америка кўшма штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чакиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий итоатсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич,

¹³⁸ Яссавий. Девони ҳикмат. Т., Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992, 35 – б.

¹³⁹ Торо Г. Уолден или жизнь в песу. М., Наука, 1980. С. 416.

Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнгилдагидек етказиши мумкин.

Торо ғояларини асримизда Ганди ва Кинг янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариғ тутмасликка чорлайди. Ганди хиросима ва нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ғазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ўзабга ғазаб билан жавоб бериш ғазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».¹⁴⁰

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экан, ақшнинг машҳур президенти линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир линкольнни кўрарга кўзи йўқ стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида қўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга ради, минг хил гуноҳда айб–лайди, масхаралайди, хатто унинг ташқи кўриниши ус–тидан кулади. Линкольн президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «жаноб президент, сиз хато қилипсиз, у сизнинг душманингиз, унинг сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда линкольн бундай деб жавоб беради: «ҳа, жаноб стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор–бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар линкольн стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир–бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр–муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантирди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».¹⁴¹

Ҳаётга эҳтиром. XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш – ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори Алберт Швайтсер (1875–1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва

¹⁴⁰ Ганди М. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

¹⁴¹ Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопросы философии», 1992, № 3. С. 69–70.

барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайтсернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳиёт бўйича улкан мутахассис, машҳур мусикашунос ўзига ланг очилган оврўпа университетларига киё боқмай, Марказий африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббиёт факультетини тугатади ва габонга бориб, умрининг охиригача ҳаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайтсернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма ҳаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақли, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, – дейди Швайтсер, – олий ёки қуйи, нисбатан кадрли ёки кадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди». Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен – ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман».

Швайтсер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи–роҳиблар бирор–бир чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига дока тутиб юрганлар, ердаги ҳашаротларни тасодифан ўлдириб қўймай деб дехқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «ўлдирма» деган даъват Швайтсер ахлоқшунослигининг асосий шиориға айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон ҳатти–ҳаракатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусикаға айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзгулик – тирик жонни сақлаб қолиш, ҳаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса – жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси Муҳаммад Зоҳид Қутқу (1897–1980) ва унинг шогирди, замондошимиз профессор Маҳмуд Асъад Жўшоннинг (1938–2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутқу беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмардлик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий қадрият экани таъкидлангани холда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ қадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Муҳаммад Зоҳид Қутқу келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машҳур бўлган абдуллоҳ ибн жаъфар розиАллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт боғ соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди–ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнгги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган абдуллоҳ ибн жаъфар (р.а.) Қулдан: «кундалик иш ҳақингга нима оласан?», деб сўрадилар.

– ҳозир кўрганিংдек, ҳар куни шу уч бурда нон.

– ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?

– бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.

– ҳўш, энди сен нима ейсан?

– эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда абдуллоҳ ибн жаъфар (р.а.) : «билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига абдуллоҳ ибн жаъфар (р.а.) Ўша боғни бутун майда–чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар».¹⁴²

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, руҳий–ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган ҳатти–ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг Исломга алоқаси йўқ, ҳатто улар бир–бирига қарама–қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасаввуф бўлганини исботлаб беради.

Тасаввуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талкин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, кўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа билиши ва тасвирлаши мумкин эмас,

¹⁴² Қутқу М.З. Жўмардлик. А.Абдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6–сон.

дейди у. Шу жихатдан тасаввуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасаввуфдаги ҳаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «тасаввуфдаги ҳис–ҳаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахши, бу туйғу инсонни ҳавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».¹⁴³ шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва олимларининг кўпчилиги тасаввуф аҳлидан бўлганини, тасаввуф аҳли адабиёт ҳамда мусиқа, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига ҳомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Маҳмуд Асъад Жўшон тасаввуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ – фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсаса ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқ жамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб–интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».¹⁴⁴

Ҳамонки, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий қамровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир–бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Таянч тушунчалар

Муҳаббат, жаҳолат, экзистенциализм, мавжудлик, ғайризўравонлик, ҳаётга эҳтиром, ало одам, охирги одам. Рухий таҳлил, онг, онгланмаган ҳолат, онгланмаганлик, онг туби, назорат, виждон, уят, шафқат, журъат фалсафаси, жамият.

Ҳаёт фалсафаси, Охирги одам, Яхши одам, Ало одам, Онгланганлик, Онгланмаганлик, Эдип комплекси, Муҳаббат, Мавжудлик, Танлов, Қарор, Ғайризўравонлик, Ҳаётга эҳтиром, Янги тасаввуфчилик.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўшон М. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Т., «Чўлпон», 1998.
2. Нитсше Ф. Зардушт таваллоси. Т., ««Янги аср авлоди»», 2007.
3. Сартр Ж.–П. Экзистенциализм тўғрисида. «Жаҳон адабиёти» журнали 1997 йил, 5–сон, 181–195–б.

¹⁴³ Жўшон М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н.Ҳасан таржимаси. Т., Чўлпон, 1998, 79 –б.

¹⁴⁴ Ўша манба, 70 – б.

4. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 125–146–б.
5. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенсиячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1–сон.
6. Шер А. Ҳаёт фалсафаси. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 11–жилд. Т., Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2005.
7. Bayrakdar M. Tasavvuf ve modern bilim. Istanbul, Seha, 1989.
8. Gosan E. Basari yolunda sevginin gucu. Istanbul, Seha, 1987.
9. Kotku Z. Tasavvufi ahlak. I kitap. Kizilay – Ankara, Seha, 1981.
10. Ницше Ф. Критика морали. // Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, «Попурри», 1999. С. 113–194.
11. Ницше Ф. К генеологии морали. // Ницше Ф. Сочинение в 2–х т. Т. 2. М., «Мысль», 1990. С. 407–524.
12. Фрейд З. Я и Оно.
13. Фромм Э. Душа человека. М., «Республика», 1992.
14. Фромм Э. Человек для себя. Минск, «Харвест», 2004.
15. Швейцер А. Культура и этика. М., «Прогресс», 1973. С. 304–326.

15– мавзу. Туркистон маърифатчи–жадидларининг ахлоқий қарашлари ва кейинги даврлар ўзбек ахлоқшунослиги

1. *Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.*
2. *Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.*
3. *Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари.*

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Лекин, айти пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм–фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста–секинлик билан мазлум Туркистонда янги уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу уйғониш оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда микёсли бўлди. Шунингдек, ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича – маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша ғояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадидлар деб атай бошладилар.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири Аҳмад Донишнинг (1827 – 1897) «Наводир ул–вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида

бухоро амирлиги давлат тузумини россия давлат тузumi билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айни пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо–хукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар хукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб–яшнашига йўл очиб берса – халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, хукмдор Донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқ халқининг буюк мумтоз шоири бердақ (1827–1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан Ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари Фурқат (1858–1909), Муқимий (1859–1903), Дилшод (1800–1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм хосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир–оқибат турли хулқий нотапонликларга олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,

Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.¹⁴⁵

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқ танқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи виқтор», «Воқеаи кўр ашурбой ҳожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оғидан тобора тубанликка тортаётган иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

¹⁴⁵ Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик. I том, Т., Ўздавнашр, 1959, 183 – б.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фигон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замин у замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Туғёни ошиб то бора–бора,
Атлас тўқиғон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Буғдой нонини кўрмас деҳқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин ҳусни намангон.¹⁴⁶*

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий–ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845–1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?¹⁴⁷*

¹⁴⁶ Дилшод. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72 – 80-б.

¹⁴⁷ Абай. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-б.

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «суқ», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафқатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортиқ севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машҳур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Ницшенинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Ницшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамасдан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачиликдан ке-чишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машҳур «насихатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча Донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши – кўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ кўрқоқ киши – ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши – орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши – ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди.

«Насихатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, – дейди Абай,– ишга яроқлиси ҳам, яроқсизи ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «фақир бўлсанг – орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садқаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «мол – одамнинг жигар гўшти», «моли кўпнинг – юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи – чорик», «еган оғиз уялар», «олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ғам емас экан, балки аксинча мол-дунё учун ғам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан».¹

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқ дардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Кўриниб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали – халққа раҳнамолик қила биладиган одам.

Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмасада, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғлиқлигини катъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ахлоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «инсон боласини замона парвариш қилади, кимда–ким ёмон бўлса, айб замондошларида», – дейди файласуф–шоир.¹⁴⁸ унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий–маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Анбар Отин. Туркистон маърифатчиларларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шогирди Анбар Отиндир (1870–1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик–фалсафий шеърларида ва «қаролар фалсафаси» (1910) рисоласида ўз аксини топган.

Анбар Отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм–маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоқига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндаларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий–бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий–таҳлилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир–бирининг зидди бўлмиш икки муаммо – ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий–мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда бОтиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар Отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасоҳат ва тил дурдоналари воситаси ила оламға оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифтор бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».¹⁴⁹

¹⁴⁸ Ўша манба, 91-б.

¹⁴⁹ *Анбар Отин*. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар Отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан, кариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-коматини адл тутиб, ёки очилиб-сочишиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар Отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилгондан зиёда бўлур... Аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси миждоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуғлар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».¹⁵⁰

Албатта, Анбар Отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалкаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар Отиннинг асарлари, айниқса, «қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар Отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашкарининг паҳлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар Отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос абдулла Авлонийдир

(1887–1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадиличлик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар Отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий–фалсафийлик, илмий–назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий–фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф–педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар – тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар – ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса – дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жади́д тарафдорлари – таълим–тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний русия ҳукумати у ер–бу ерда янгича мактаблар очгани – шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳамманинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўғай; ўғай бўлса ҳам, у ер–бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўғай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усуллари янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» – тарбиянинг айни вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотмаганлигини; тарбия – ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини президент Ислон Каримов машҳур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «маърифатпарвар бобомиз абдулла Авлоний ёзганидек, «тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир».¹⁵¹

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф–педагог яхши хулқлар, иллатларни эса – ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси

¹⁵¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996, 37 – 38-б.

учун янги талқинда такдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон ватанни танламайди. «Бабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб хижрат қилурлар эди», – деб ёзади бир ўринда Авлоний.¹⁵²

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га – иллатлар таҳлилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғзаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Шуниси диққатга сазоворки, абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадий жиҳатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёرنинг содда, лўнда таърифини такдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, ибн Сино сингари ҳакимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884–1938) «Нажот йўли» («рахбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутаяди. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий рух, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она–Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир Туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол–аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...», – дейди алам билан Фитрат.¹⁵³

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган Туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий–маиший, гигиеник–

¹⁵² Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-б.

¹⁵³ Фитрат А. Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-б.

саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр–муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат–нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида–босқичларини тақлиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота–онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. Ота–оналарнинг ҳақ–ҳуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмий, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ–одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илғор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий–тарбиявий рисоалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан олимат ул–банотнинг Санкт–Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак–шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ таолонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», – дейди рисола муаллифи.¹⁵⁴ унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр–хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли Фахр ул–Банот Сибғатуллоҳ қизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос

¹⁵⁴ Олимат ул-Банот. Муошарат одоби. Т., Меҳнат, 1991, 6-б.

олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмли ахлоқнинг тани, негизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи ўртага ташланади, юксак ахлоқли болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жаид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараккий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эхсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, абдулҳамид чўлпон каби уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз бадий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқдилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Жаидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий–маърифий–ахлоқий мерос қолдирди. Айни пайтда у биз ва биздан кейинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат қиладиган, идеалга айлантирилиши лозим бўлган шахсларни вояга етказди. Биз юқорида тилга олиб ўтган жаид мутафаккирларидан ташқари яна шундай сиймолар борки, улар ўз ҳаётларини миллий озодлик ҳаракатини уюштиришга бағишладилар. Улардан бири собиқ шахрисабз беги, кейинчалик чор армияси генерал–майори Жўрабек қаландарқори ўғли бўлса, иккинчиси Худоёрхоннинг ўғли, Жўрабекнинг куёви фансуруллобекдир.

Жўрабек рус истилочиларига қарши бир неча йил курашиб, бу шароитда муваффақият қозонишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, асирлик пайтида Туркистон генерал–губернатори кауфманнинг таклифи билан чор армияси хизматига ўтади – тинч йўл билан, «ичкаридан туриб» курашиш лозимлигини англаб етади. У саркарда сифатида рус зобит ва аскарлари орасида ҳам, миллий зиёлилар орасида ҳам жуда катта обрўга эга эди. У умрини ватан, миллат озодлигига бағишлади, жаидчилик ҳаракатининг аввалги сафларида бўлди. Профессор Шариф Юсупов сирдарё вилояти губернаторининг Жўрабек устидан ёзган махфий ҳақув хатидан генерал Жўрабек «Таржимон» газетасининг жонкуяр тарғиботчиси экани, унинг усули жаид билан қизиқиши, гапирали тошкентга келганида у билан учрашгани ҳақидаги парчани келтиради ва Фуркатнинг жаидчилик қарашлари генерал Жўрабек таъсирида шаклланишига ишора қилади.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Қаранг: Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фуркат. Т., Шарқ, 1995, 86-б.

Жўрабек 1876 йилда Санкт-Петербургда бўлиб ўтган шарқшуносларнинг III халқаро конгрессида иштирок этади, у тараққийпарвар рус ва жаҳон адабиётидан ҳам яхши хабардор эди. Унинг Лев Толстой ҳақидаги фикрини рус зиёлиларидан бири шундай келтиради: «граф Л. Толстой ҳақида Жўрабек эҳтиром билан гапиради: у Донишманд адиб ва нимаики ёзса, ўзи ҳис қилиб ёзади. Бунақаси сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам ёзувчиларимиз орасида кам топилади».¹⁵⁶

Фансуруллобек эса ўзбек жадиidlарининг биринчи газетаси бўлмиш мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «хуршид» газетасида етакчи ходим эди. Шунингдек, бошқа нашрларда ҳам фаол иштирок этарди. У ҳам генерал Жўрабек каби Фурқатнинг эҳтиромига сазовор бўлган зиёли эди. Афсуски, мустамлакачилар улардан қаттиқ ўч олдилар: Фурқат алдов йўли билан хорижга чиқариб юборилиб, қайта ватанига киритилмади, генерал Жўрабек қорасувдаги боғ ҳовлисида сирли равишда ўлдирилди, Фансуруллобек эса кейинроқ, Сталин даврида ГПУ ертўласида жон таслим қилди.

Ёшларимизнинг ҳар бири бундай фидойи, ватанпарвар, асл зиёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак. Зеро, улар биз учун ҳақиқий ахлоқий намуналардир. Айни пайтда улар ёдини, «элим деб, юртим деб ёниб яшаган» улуғ инсонлар хотирасини эъзозлашнинг ўзи ҳам ахлоқийлик тимсолидир.

Дарҳақиқат шўролар даврида ахлоқшунослик фан сифатида умумтаълим мактабларида ҳам, ўрта махсус ўқув юртларида ҳам, олий таълим тизимида ҳам ўқитилмас эди. Фақат 70-йилларга келиб, у олий ўқув юртларида факултатив тарзда, 70-йилларнинг иккинчи ярмидан қаътий ўқув режа асосида “Этика” номи билан ўқитила бошланди. Бундай, “сусткашлик”нинг сабаби шунда эдики, ахлоқ умумбашарий ва миллий қадриятлар тизими сифатида коммунистик партиявийлик, синфийлик ва пролетар диктатурасининг бир ёқламаликдан иборат, тор, аксилдемократи доирасига сиғмасди. Натижада ахлоқ илмида фақат рухсат берилган муаммолар Марксчилик таълимотига мос келадиган ўтмиш файласуфлари меросини тадқиқ этиш каби ҳоллар ахлоқшунослик фанининг сохталаштирилишига олиб келди, унда тафаккур эркинлиги мантикийлик, тарихийлик ва олимона холислик тамойиллари бузилди. Бу эса илмий кадрлар танқислигини вужудга келтирди, бу танқислик, афсуски, ҳозир ҳам бартараф этилгани йўқ. Зеро етмиш йилдан ортиқ давом этган тазйиқ остида вужудга келган бўшлиқни беш – ўн йил ичида тўлдириш мумкин эмас.

Фақат Россияда ахлоқшунослик бошқа қарам республикаларга нисбатан бир оз ривожланди. Бу борада О.Дробницкий (“Проблемы морали”, “Проблемы нравственности”, И.Фролов («О человека и гуманизме»), А.Гусейнов (“Золотое правило нравственности»), “Краткая история этики”), А.Иванов, (“История этики древнего мира”, “История этика средневековья”), сингари рус олимларининг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш

мумкин. Ўзбекистонда эса ахлоқшунослар бармоқ билан санарли эди. Боз устига, улар учун ахлоқшуносликнинг долзарб муаммолари ва назарий масалаларини кўтариб чиқиш мумкин эмасди, бу – Марказ олимларининг иши эди. Бизда асослан кийиниш одобига, ўзни тутишга оид мақола ва китобчалар нашр этиларди. Уларда ўзбек ёшларининг кийиниши, қизларнинг сочларини кесиш–кесмаслиги каби “миллий” ахлоқий муаммолар кўтариларди. Миллий минтақавий ахлоқий тафаккур тарихига доир асарлар эса, юқорида айтилганидек, бир ёқламалик табиатига эга эди. Шундай қилиб, Марказдаги рус олимлари ҳам, ўзбек ахлоқшунослари замон тазйиқи остида ўз истеъдодларини тўлалигича намоён этолмадилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг илмда, шу жумладан ахлоқшуносликда ҳам тафаккур эркинлиги учун йўл очилди. Биринчи навбатда тоталитар тузум тақиқига учраган миллий – минтақавий маънавий меросимизни нашр этиш, зиёлиларни ва Халқни улардан хабардор қилиш имкони туғилди. қисқа муддат ичида муқаддас китобларимиз ва буюк файласуф – ахлоқшуносларнинг асрлар мобайнида минтақада махур бўлиб келган асарлари чоп этилди. Қуръони Карим, тафсирлар, Имом Бухорийнинг тўрт жилдлик Жоме ас – Саҳих, Имом Термизийнинг “Шамойили Мухаммадия” хадислар тўпламлари, Абу Лайс Самарқандий, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Азизиддин Насафий, Хусаин Воиз Кошифий каби ўнлаб алломаларининг ахлоққа доир китоблари халқимизга етказилди. Навоий нинг “Маҳбуб ул – қулуб”, “Насойим ул – муҳаббат” асарлари илк марта қисқартирилмасдан, бузилмаган ҳолда нашр қилинди. Илмий тил билан айтадиётган бўлсак, ахлоқшунослик тарихига доир холис тадқиқотлар олиб борилиши учун материаллар манбаалар хазинаси пайдо бўлди. Ҳ.Шайхова, Й.Жумабоев, Ҳ.Алиқулов сингари ахлоқшуносларнинг ахлоқ назарияси ва ахлоқий тафаккур тарихига доир янгича, холисона илмий ёндашув асосида яратилган асарлари илмий жамоатчилик ва кенг китобхонлар оммасига етиб борди. Ахлоқшунослик фанидан ўзбек тилида илк ўқув адабиётлари пайдо бўлди.

Таянч тушунчалар

Маърифатпарварлик, Жадидчилик, Уят, Инсоф, Адолат, Ижтимоий зулм, Виждон, Ватанни суймак, Тарбия, Оила, Майл, Ирода, Тафаккур эркинлиги, Тараққиёт.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
2. Абай. Танланган асрлар. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1995.
3. Авлоний А. Ўсон миллат. Т., «Шарқ», 1993, 71 – 137–б.
4. Ризаев Ш. Жадид драмаси. Т., «Шарқ», 1997, 9 – 35–б.

5. Ризо Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликка. «Тафаккур» журнали, 1995, 1–сон.
6. Фитрат. Оила. Т., «Маънавият», 1998.
7. Шер А. Ахлоқшунослик Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 147 – 164–б.
8. Ўзбек шоирлари баёзи. Дилшод. Анбар Отин. Т., «Фан», 1994.
9. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т., «Маънавият», 2002, 17 – 74–б.

16–Мавзу Ахлоқ фалсафасининг аҳамияти ва глобал муаммолари.

1. *Ахлоқ фалсафасининг аҳамияти.*
2. *Биологик ахлоқ.*
3. *Ўлим жазоси – ахлоқ фалсафасининг глобал муаммоси сифатида.*

Ҳозирги кундаги умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда этосфера – ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий–техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосферани – техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз – еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий дори–дармонлар ва ҳ.к. Бугун видеотелефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от–уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чикди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноосферага ўтаётганлигини, бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи – биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз

равишда кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, – деб ёзади у. – инсон куруқликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қобиғини, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».¹⁵⁷

Ана шу нуқтадан тафаккур ўзи нима деган муаммо пайдо бўлади. Бу ҳақда В.И.Вернадский шундай мулоҳаза билдиради: «Тафаккур энергиянинг шакли эмас. У қандай қилиб моддий жараёнларни ўзгартира олади? Бу масала ҳанузгача илмий жиҳатдан ечилиши топган эмас»¹⁵⁸.

Вернадский ҳайратга солган масала ҳозир ҳам ўша–ўша, ҳал этилмаган.

Ҳўш, тафаккур ўзи нима? У биологик ҳодиса бўлмиш инсонда, унинг руҳий–физиологик яхлитликдан иборат миясида туғилади, лекин туғилиши билан биологик қобикдан чиқади ва ташқи муҳитда энергияга ўхшаб ниманидир яратади. Энди инсон билан унинг тафаккури орасида муайян масофа пайдо бўлади, масофа узоқлашгани сари тафаккурнинг моҳияти аён бўлиб боради: инсон кутган оқибат кутилгандан бошқача мазмун касб эта бошлайди. Нега?

Ноосферада, юқорида айтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички табиати муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсоннинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга бўлмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни аста–секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум нуқтадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ҳодисага айлана бошлайди. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли баллистик ракета­ларнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо бўлиши атмосферани, оламий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич–ичидан кимёвий захарланишга олиб келмоқда. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса, жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф–муҳитни кимёвий захардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, ХХІ аср кишиси онгини технократия захаридан фори­глан­тиришни тақозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, нобель мукофоти Лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёппасига ва

¹⁵⁷ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни М., Сов. Россия, 1989. С. 186 – 187.

¹⁵⁸ Ўша манба, С.185.

тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», – деган сўзлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.¹⁵⁹

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса – ХХІ асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда беқиёс.

Яна бир муҳим муаммо, бу – биологик ахлоқ. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Биологик ахлоқ деганда, одатда, бизда ҳам, жаҳон ахлоқшунослигида ҳам асосан тиббий ахлоқ, табобат муаммоларига доир ахлоқий ёндашувлар тушунилади, холос. Бу унчалик тўғри эмас. Бизнингча, биологик ахлоқ муаммолари икки йўналишдан иборат: бири – инсонларнинг кичик биологик олам сифатидаги катта биологик оламга бўлган муносабатлари билан боғлиқ «ташқи», иккинчиси – инсонларнинг «ўз–ўзига ва ўзаро муносабатларидаги тиббиёт билан боғлиқ ички» ахлоқий масалалар.

Биз одатда «экологик ахлоқшунослик» деганимизда айнан биринчи ҳодисани назарда тутамиз. Икки биологик оламнинг муносабатларини, яъни экологик ахлоқий муаммоларни биологик ахлоқ доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги пайтда экологик ахлоқнинг инсоният учун нақадар муҳимлигини ҳамма билади, лекин ўз билганидан қолмайди – муаммонинг мураккаблиги шунда. Биз юқорида ноосфера, тафаккур борасидаги мулоҳазаларимизда экологик бухроиларнинг баъзи кўринишларига тўхталиб ўтдик. Бироқ, яна ундан ташқари сўнгги пайтларда жаҳон бўйлаб синтетик жисмлар ишлаб чиқаришнинг кенг йўлга қўйилганлиги, ҳайвонот ва айниқса ўсимликларнинг гибрид усулида янги турларининг вужудга келтирилиши сингари ҳадислар ҳам экологик аҳамиятга эга. Хўш, улар табиат билан силнгишиб, уйғунлашиб кета оладими, табиат уларни ўзиники қила биладими? Бунга ҳозир жавоб топиш қийин, эҳтимол кашфиётларимизнинг оқибатлари, юқорида айтиб ўтганимиз – муайян тафаккур билан инсон орасидаги «масофанинг узоқлашиб» бориши натижасида аён бўлар?...

Биологик ахлоқнинг иккинчи йўналиши тиббиёт илми ва амалиётининг тобора тараққий топиб бориши билан боғлиқ.

Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмаса

¹⁵⁹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал. «Вопросы философии» № 3, 1992. С. 42.

инсонни ўлди дейиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. дастлаб мия қобиғи, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. шундан кейингина инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. зеро, ҳозирги кунда токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги табобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. демак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. бунинг устига, америкалик нейрохирург пол пирсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда рух ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. чунончи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, унинг феъл–атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг кулишигача ўзгариб кетган. ахлоқий нуқтаи назардан буни қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу – аборт. маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. саккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. демак, ҳар қандай аборт, халқ таъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. ҳўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? ёки ақш олимлари томонидан «инсон зотини яхшилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб кўрайлик. уларда «яхшиланган» – соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одамлар хужайрасини аёл организмидаги энди ривожланишга киришган нисбатан «оддий одам» хужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. улар амалда татбиқ этилса, аста–секинлик билан инсоният ирсият жамғармасининг (генофондининг) бир ёқлама ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Румо папаси буни инсон зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, нафақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. ҳўш, бундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга ҳам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим.

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисобланади. айниқса мажбурий ўлим. шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдан қўлланилиши моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Ислом динининг уч асоси борлигини айтиб, уларнинг биринчиси одам ўлдирмаслик эканини таъкидлайдилар. буни Имом Ғаззолий «Мукошафаат ул – қулуб»да шундай келтиради:

«Термизий ва бошқа ҳадисчилар ривоят қиладилар:

Расуллулоҳ буюрдиларки:

...Ислоннинг уч дастури бор. диннинг тамойили шулар устига қурилган. ким шу асослардан ташқари чиқса, бу билан у кофирликка қараб кетган бўлади:

- 1 – қонни (одам ўлдиришни) ҳалол ҳисобласа;
- 2 – Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқлигига гувоҳлик (шаҳодат) бермаса;
- 3 – фарз бўлган намозни ва рўзани инкор этса».¹⁶⁰

демак инсон ҳаёти энг олий қадрият экани диний нуқтаи назардан ҳам нафақат тан олинади, балки биринчи ўринга қўйилади.

Ўлим жазосини кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у – жиноятчини жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим–қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «демократлашган», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. аслида эса инсоннинг муайян жиноятни содир этган ҳатти–ҳаракатлари қораланиши керак, унинг ўзи эмас, у қилган ёвузлик ўлимга маҳкум этилиши лозим – одамни эмас, ёвузликни ўлдириш оқилона иш эмасми?! ёвузликни ўлдириш, ёвузлик содир этган кишининг уззоқ муддатли ёки бир умрлик қамоқдаги виждон азоби ва тазарруси билан амалга оширилгани дурустмасми?!

Бу масаланинг бир томони. иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан–кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. чунончи, ленин, сталин, хитлер, пол потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин–яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «пахта иши» деб номланган катағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган – қатл этилган инсонлар адолат тантанасини кўролмайдилар. Учунчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким кафолат беради – ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга нима фойда?

Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим – тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетади ҳамда тарихда алданган, адашган инсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан боғлиқ ижобий ҳодиса дейиш мумкин. бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дадил қадамлар қўйилганлиги – аввал ёш нуқтаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 ёшгача), кейинроқ эса уни бутунлай бекор қилишга қаратилган инсонпарварлик ҳаракатлари қувонарли воқеа. бу нафақат бизга, балки ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқли муҳим,

¹⁶⁰ Ғаззалий. Мукошафаат ул-қулуб, 253-б.

умумжаҳоний муаммо. ахлоқшунослик олдида ана шундай, тобора глобллашиб бораётган ахлоқий муаммоларни ҳал этишда етакчилик қилиш вазифаси турибди. зеро мазкур глобал муаммоларни бугунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

Таянч тушунчалар

Глобллашув, Ахлоқий муҳит, Биосфера, Ноосфера, Биологик ахлоқ, Экологик ахлоқ, Биотиббий ахлоқ, Эвтаназия, Ўлим, Ўлим жазоси.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
2. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – «Янги аср авлоди», 2003, 15–20–б.
3. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., «Советская Россия», 1989. С. 131 – 188.
4. Загрытдинова Ф.Б. Некоторые проблемы биомедицинской этики. Т., «Университет», 2005. С. 5 – 40.
5. О человеческом в человеке. М., Политиздат, 1991. С. 247 – 261.
6. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., «Наука», 1987. С. 135 – 186.
7. Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки. М., Политиздат, 1982.

Хорижий адабиётлар:

1. Herbert Spencer. The principles of ethic. Спенсер Г. Научные основания нравственности: Индукции этики. Этика индивидуальной жизни. Пер. с англ. Изд.2 2008. 248 с.
2. Harald Höffding. Ethick. Гёффдинг Г. Этика или наука о нравственности: Изложение этических принципов и их применение к различным житейским отношениям. Изд.2 2007. 400 с.
3. Ch. Letourneau. L’evolution de la morale. Летурно Ш. Прогресс нравственности. Перевод с французского. Серия "Из наследия мировой социологии". Изд.2. 2007. 400 с.

Веб сайтлар

1. www.ziyonet.uz
2. www.pedagog.uz
3. ru.wikipedia.org/wiki/Этика
4. truesite.ru/etika/
5. studere.ru/2012/09/nikomaxova-etika-aristotelya
6. fikir.uz/posts/15563.htm/